

AGDERSEMINARET
2020

TROND BJERKÅS | THOMAS V. H. HAGEN | GUNHILD AABY (red.)

Tid for anerkjennelse

Andre verdenskrig i fortid og i nåtid

Tid for anerkjennelse

Trond Bjerkås, Thomas V. H. Hagen og
Gunhild Aaby (Red.)

Tid for anerkjennelse

ANDRE VERDENSKRIG I FORTID OG I NÅTID

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2021 Trond Bjerkås, Thomas V. H. Hagen, Gunhild Aaby, Kathrin Pabst, Einar Duengen Bøhn, Unni Langås, Espen Søybe, Eivind Stø, Bjørn Tore Rosendahl og Erlend Wichne

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC 4.0. Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om endringer er blitt gjort.

Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

ISBN trykt bok: 978-82-02-74817-3

ISBN PDF: 978-82-02-73862-4

ISBN EPUB: 978-82-02-75017-6

ISBN HTML: 978-82-02-75016-9

ISBN XML: 978-82-02-75018-3

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.148>

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Kapittel 8 er ikke fagfelleverdert.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendamm.no

Innhold

Forord	7
Innledning	9
Kapittel 1 Tid for anerkjennelse: Andre verdenskrig 75 år etter frigjøringen	13
<i>Thomas V. H. Hagen</i>	
Kapittel 2 Anerkjennelsens logikk	39
<i>Einar Duenger Bøhn</i>	
Kapittel 3 Krigsseilere i fred: De som ble glemt og det som ble husket	53
<i>Bjørn Tore Rosendahl</i>	
Kapittel 4 «Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen»: Et blikk på krigens langtidskonsekvenser i et tre-generasjoners perspektiv	79
<i>Kathrin Pabst</i>	
Kapittel 5 Forfatterforeningens æresrett i historisk og juridisk kontekst	105
<i>Espen Søbye</i>	
Kapittel 6 Kjente helter og skjulte nettverk: SOE-organisasjonen Cheese og senderen på Helle ved Flekkefjord	139
<i>Eivind Stø</i>	
Kapittel 7 Krigsminner i nye norske romaner	169
<i>Unni Langås</i>	
Kapittel 8 «Kunne vi utvida grensene for hva et fellesskap skal tilby med det?» Skriftlig behandling av motstridende anerkjennelser	193
<i>Erlend Wichne</i>	

Forord

Agderseminaret 2020 hadde tittelen *Tid for anerkjennelse: Andre verdenskrig i fortid og i nåtid*. Gjennom denne antologien kan et flertall av foredragene fra dette seminaret presenteres i artikkelform. Seminaret ble arrangert på ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter i Kristiansand 5. – 6. november 2020.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for seminarer om historiske emner. Årlige sommerseminarer i historie ble arrangert fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har rådet for Forskernettverk Agder videreført denne tradisjonen med et seminar lagt til høsten. Forskernettverk Agder ble etablert året før som et tiltak for å fremme forskning om og formidling av Agders historie, og sette den inn i et videre perspektiv. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med historikere i staben samt Den norske historiske forening, avd. Agder (HIFO Agder). Inntil 2015 ble seminarerne som regel fulgt av bokutgivelser. Etter den tid har utgivelsene skjedd som *Open Access*-publikasjoner.

Rådet for Forskernettverk Agder ble fra 2020 supplert med to nye medlemmer: ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter og Næs Jernverksmuseum. De åtte historikerne som nå utgjør rådet, har fungert som redaksjonskomité for denne publikasjonen: Berit Eide Johnsen, professor ved Universitetet i Agder, Maria Björkroth, konservator ved Setesdalsmuseet/Aust-Agder museum og arkiv, Thomas Olsen, arkivar ved Statsarkivet i Kristiansand/Arkivverket, Kristoffer Vadum, forsker ved Aust-Agder museum og arkiv, Frank Meyer, forskningsansvarlig ved Næs Jernverksmuseum, Gunhild Aaby, formidlingsleder ved Vest-Agder-museet, Trond Bjerkås, førsteamanuensis ved Universitetet i Agder og Thomas V. H. Hagen, leder for fagavdelingen ved ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter. De tre sistnevnte er også bokens redaktører.

De åtte kapitlene i denne antologien favner bredt: fra historie til filosofi, litteraturvitenskap og poesi, og fra oversiktsarbeider til mer spesifikke

undersøkelser. Tanken er at de skal gi grunnlag for diskusjon mellom forskere med ulik faglig bakgrunn, samtidig som de bør ha interesse for det allmenne publikum. Det overordnede målet er å bidra til en dypere forståelse av landsdelens sosiale og kulturelle utvikling ved å fokusere på sentrale temaer og sette disse inn i en større sammenheng.

Trond Bjerkås
Thomas V. H. Hagen
Gunhild Aaby
Kristiansand, november 2021

Innledning

I 2020 var det 80 år siden Norge ble okkupert og 75 år siden frigjøringen fra tysk okkupasjon 8. mai 1945. Det ga anledning til å minnes disse sentrale hendelsene i norsk historie, men også til å se nærmere på hvordan krigsminnet og minnepolitikken har endret seg over tid. Å minnes vil si å huske noe – på bekostning av noe annet. Det handler om anerkjennelse, av grupper, av enkeltpersoner, hvordan, når og av hvem.

I denne antologien belyser åtte historikere og forskere innen humaniora og samfunnsvitenskap forholdet mellom minne og glemsel i kunnskapshistorien om andre verdenskrig. De reiser spørsmål av stor sosial, politisk, symbolsk og kulturell betydning gjennom problemstillinger knyttet til krigens realhistorie og dens virkningshistorie, lokalt og nasjonalt, og gjennom empiriske og teoretiske tilnærminger.

Bidragene favner vidt. Historiske artikler omhandler anerkjennelse i lys av hva grupper og enkeltpersoner gjennomgikk under krigen. Flere artikler tar for seg krigens langtidsvirkninger, også sett i et generasjonsperspektiv på individnivå. Litteraturhistoriske og filosofiske tilnærminger bringer inn andre innfallsvinkler til temaet. Noen bidrag ligger tett på historiske begivenheter; andre trekker større linjer og omhandler krigens virkningshistorie.

Boka kan deles i tre deler. De to første kapitlene kan sees på som overgripende drøftinger av anerkjennelse som henholdsvis minnehistorisk og filosofisk begrep. Kapittel tre til syv er konkrete studier av minnepolitikk og kamp for anerkjennelse for ulike grupper eller individer knyttet til andre verdenskrig. Avslutningsvis gir kapittel åtte en mer skjønnlitterær tilnærming til temaet anerkjennelse og andre verdenskrig.

I det første kapitlet bygger historiker Thomas V. H. Hagen en ramme rundt artiklene i antologien ved å si noe om hva som er felles for måten samfunnet forholder seg til andre verdenskrig på i dag. Med utgangspunkt i de ferske jubileumsmarkeringene drøfter han krigen som

anerkjennelsesmulighet. Hagen trekker inn tre aspekter i sin analyse: hvordan ønsket om anerkjennelse driver fram et mangfold av «gamle» og «nye» fortellinger om krigen som brytes mot hverandre, hvordan moral har blitt en stadig større del av behandlingen av minnekulturen om andre verdenskrig, og hvordan personlige og individuelle erfaringer nå utfordrer historikere og institusjoners grep om historiefortellingen.

I kapittel to drøfter filosof Einar Duenger Bøhn «anerkjennelse» med tre innfallsvinkler: som ord, som begrep og som fenomen. Ordet anerkjennelse angår det å erkjenne eller godta noe som riktig eller gyldig. Anerkjennelse er derfor et viktig psykologisk og moralsk begrep som er med på å trekke grenser for hvem vi er og hva vår moralske sfære skal og ikke skal inneholde. Å anerkjenne andre innebærer å inkludere dem i sin moralske sfære. Med utgangspunkt særlig i den tyske filosofen Hegel drøfter Duenger Bøhn vekselvirkningen mellom det å anerkjenne andre og å utvikle en personlig identitet. Til slutt ser han på selve fenomenet anerkjennelse, som både ordet og begrepet peker på, og diskuterer hvorfor det spiller en viktig rolle psykologisk, sosialt og moralsk.

Kapittel tre omhandler krigsseilerne, det vil si sjøfolkene som seilte på norske skip under andre verdenskrig. Manglende anerkjennelse har på mange måter definert det å være krigsseiler. Historiker Bjørn Tore Rosendahl undersøker i denne artikkelen hvordan omtalen av krigsseilerne i norske aviser, offentlige taler, faghistoriske verk, filmer og minnesmerker har utviklet seg fra krigens slutt og fram til 2019. Omtale er en viktig del av anerkjennelse etter en krig. Den kan være både positiv og negativ – og nøytral. Hva og hvem har blitt husket eller glemt? Og hva har påvirket utviklingen? Rosendahl nyanserer fortellingen om «de glemte krigsseilerne», og viser at de på ulike tidspunkt i etterkrigstiden har vært gjenstand for offentlighetenes interesse. Samtidig argumenterer han for at det siste tiårets interesse for krigsseilerne skiller seg ut fra tidligere ved å være mer varig og å bære mer preg av anerkjennelse av tidligere urett.

I det fjerde kapitlet presenterer etnolog og førstekonservator ved Vest-Agder-museet, Kathrin Pabst, de første resultatene fra dokumentasjons-, forsknings- og utstillingsprosjektet «Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen». Prosjektet handler om hvilke langtidskonsekvenser hendelser under krigen kan ha på individnivå gjennom

tre generasjoner. På bakgrunn av intervjuer med 21 informanter, de fleste fra andre og tredje generasjon, viser Pabst hvordan krigen fremdeles påvirker menneskers identitetsfølelse, også hos mange som selv ikke har opplevd krigsårene. Sentralt i flere av fortellingene står opplevelser av hemmelighold, forbundet med ensomhet, skyld eller skam.

I det femte kapitlet ser filosof, forfatter og sakprosa-kritiker Espen Søbye nærmere på striden om Den norske forfatterforenings posthume unnskyldning til de forfatterne som i 1945 ble ekskludert av foreningens spesialoppnevnte æresrett. Søbye påpeker at æresretten har vært lite påaktet i offentligheten før Forfatterforeningen i 2018 valgte å gi de dømte en unnskyldning. Debatten som fulgte i kjølvannet av denne avgjørelsen, gir opphav til en rekke spørsmål som angår minnekultur og anerkjennelse etter andre verdenskrig. Hva sier det om forvaltningen av minnehistorien at forfattere som hadde opptrådt «unasjonalt» og ble fratatt sitt medlemskap i Forfatterforeningen rett etter krigen, fikk oppreisning og beklagelse fra foreningen 73 år senere? Hva styrer våre forestillinger om hvem som er offer og hvem som er gjerningspersoner? Og hva er forholdet mellom krigsoppgjørets juridiske og moralske aspekter? I dette kapitlet gjør Søbye opp status for den debatten som har gått om æresretten etter 2018, men leverer samtidig et bidrag til den samme debatten.

I kapittel seks tar statsviter Eivind Stø oss med til Flekkefjord og historien om etterretnings- og sabotasjeorganisasjonen *Cheese*, som på initiativ fra britiske Special Operations Executive (SOE) ble bygget opp omkring radiosenderen på gården Helle fra januar 1941. *Cheese* spilte en viktig rolle for organisering av motstandsaktivitet på Sørlandet i begynnelsen av krigen. Senderen på Helle var den første SOE-operasjonen som opprettet toveiskontakt mellom Norge og britiske og norske myndigheter i London. Sentralt i denne historien står eieren av Helle, Gunvald Tomstad, som spilte et dobbeltspill som SOE-agent og NS-medlem for å hindre at senderen og *Cheese*-gruppa ble oppdaget. Dette spillet innebar en stor personlig kostnad for Tomstad. Ikke bare risikerte han livet med sitt farlige dobbeltspill, han risikerte også sitt gode navn og rykte. Dette er fortsatt sensitiv historie. Stø knytter an til de siste tiårenes tilbakevendende debatter om *Cheese* og Tomstads rolle, som i stor grad har handlet om anerkjennelse – og forsøk på å frakjenne noen anerkjennelse.

På grunnlag av gjennomgang av et omfattende kildemateriale fra norske og britiske arkiver, går Stø i rette med det han mener har vært en både uinformert, ureflektert og «uverdigg» tilnærming og diskusjonsform hos enkelte debattanter.

I kapittel syv analyserer litteraturviter Unni Langås tre romanprosjekter fra det siste tiåret. Hun tar utgangspunkt i at skjønnlitterære behandlinger av krigen gjerne har som formål å opplyse dagens offentlighet om forhold i fortiden. Derfor er det ofte et tett samspill mellom fakta og fiksjon i denne typen skjønnlitteratur. De tre forfatterne Langås tar for seg, er Jon Michelet, Simon Stranger og Kjartan Fløgstad. De har alle skrevet verk med handling fra andre verdenskrig, verk som på ulike vis har preget den offentlige debatten om krigen i senere tid. Langås viser hvilken betydning litterære virkemidler har for forståelsen av og innsikten i fortidige aktørers handlinger, og hvordan litterære tekster deltar i en stadig reforhandling av forståelsen av fortidige hendelser.

Denne antologiens siste tekst er skrevet av forfatter og stipendiat Erlend Wichne. Denne teksten er, med få unntak, en trykket versjon av innlegget Wichne holdt ved Agderseminaret i 2020. I teksten tar Wichne, med utgangspunkt i sin egen bok *Sankthans* fra 2019, opp forholdet mellom minne og anerkjennelse. Wichne avrunder slik denne boka med en poetisk refleksjon over minne, glemsel og anerkjennelse.

KAPITTEL 1

Tid for anerkjennelse: Andre verdenskrig 75 år etter frigjøringen¹

Thomas V. H. Hagen

ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter

Abstract: In this article, the author argues that the need for recognition is a defining feature of the ways WW2 is commemorated and represented today, both in terms of professional history and popular narratives. WW2 as a source of recognition for groups and individuals is described as a process with three constitutive elements: diversity of narratives, a “moral turn”, and the personal acquisition of history. While representations of Norway and WW2 previously fit into an ideal-typical form based on how different stories related to the established – or later expanded and nuanced – *basic narrative*, the memory culture has turned and gained a more horizontally arranged structure from the 2000s. The characteristic of the 2020 anniversary seems to be a battle for attention and recognition. This is described as an *agonistic* memory culture. Also, WW2 as a source of recognition means that sensitive dimensions are activated. This has led to a change regarding the role of historians in society. Historians and other professional history-workers must not only master “real history”, but they must also be able to handle and contribute to meaningful processing of conflicts related to how the past is being understood, articulated, and negotiated.

Keywords: WW2, recognition, agonistic memory, sensitive history, moral assessment, historians and society

---

1 Kapitlet er en omarbeidet versjon av mitt foredrag med samme tittel under Agderseminaret 2020. Jeg takker Frank Meyer og Berit Eide Johnsen for innspill til en tidligere versjon av dette kapitlet. Takk også til andre medlemmer av Forskernettverk Agder og flere av seminardeltakerne på Agderseminaret 2020 for nyttige kommentarer. En særlig takk til den anonyme fagfellen, som ga svært konstruktive og instruktive tilbakemeldinger, som jeg etter beste evne har forsøkt å ta hensyn til.

Introduksjon

I 2020 var det 80 år siden angrepet på Norge 9. april 1940 og 75 år siden frigjøringen 8. mai 1945. Hadde det ikke vært for pandemien, ville nok året ha bydd på mange flere store arrangementer. Noe av det som ble gjennomført, gikk mer under radaren enn det ellers ville ha gjort. Et prosjekt som greide å få en viss oppmerksomhet på tross av alt det andre som skjedde, var kunstinstallasjonen *Roseslottet* ved Tryvann i Oslo (www.roseslottet.no). Jubileumsåret var også preget av mange bokutgivelser med ambisjon om å bli nye «referanseverk» på sine felt (Hjeltnes, 2020). Året kulminerte i en eksplosjon av debatter i media knyttet til utgivelsen av det som raskt ble betegnet som en «motbok» til Marte Michelets bok fra 2018. Med *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* slo tre historikere tilbake (Berggren et al., 2020). Hvor denne debatten vil ende, er i skrivende stund uavklart. Forlaget har varslet en ny utgave av Michelets bok, mens de mest ytterliggående kritikerne krever tilbakekalling og offentlig dementi. To av landets mest stridbare og medieprofilerte advokater er mobilisert på hver sin kant, noe som tydeliggjør et typisk trekk ved debatten: jussifiseringen av den offentlige samtalen. En annen debatt har fulgt i kjølvannet av NRK-serien *Atlantic Crossing*, som hadde premiere i november 2020. Ett trekk ved denne debatten er klassisk: Historikere har påpekt feil og mangler ut fra sin ekspertkompetanse, noe som har ført til en diskusjon om grensene for den kunstneriske friheten når fortellingen er basert på – eller inspirert av – «virkelige hendelser». Noe nytt denne gangen var at hovedrolleinnhaveren i serien deltok i debatten. Blant annet anklaget hun historikere for å bruke hersketeknikker (Svelstad, 2021).

Formålet med dette kapittelet er å si noe om hva som er felles for måten samfunnet forholder seg til andre verdenskrig på i dag. Det er verken mulig eller ønskelig å behandle alle sider ved dette. Isteden vil jeg ta for meg én side ved minnekulturen om andre verdenskrig som i liten grad har blitt systematisk undersøkt hittil: *krigen som anerkjennelsesmulighet*. Det er tre aspekter ved dette som jeg skal diskutere og gi eksempler på, alle hentet fra det lange jubileumsåret 2019–2020 (frigjøringsjubileet

begynte allerede høsten 2019, da det var 75 år siden de første delene av norsk territorium ble frigjort). Det første aspektet gjelder hvordan krigen som anerkjennelsesmulighet driver fram stadig flere fortellinger, om stadig nye temaer, og flere mer eller mindre nyanserte «nye» fortellinger om «gamle» temaer. Denne dynamikken utløser spørsmål som: Hvordan preger ulike gruppers krav om anerkjennelse måten vi tenker om andre verdenskrig på i dag? Og er dette en grunn til at vi ikke blir ferdig med krigen? Innenfor minnet teori har det blitt utviklet et begrep som forsøker å fange inn kompleksiteten ved en slik situasjon der ulike fortolkninger og verdissetninger av fortida lever side om side, men også konkurrerer om oppmerksomhet og troverdighet. Med utgangspunkt i det greske ordet for kamp, *agón*, tales det om *agonistisk minne* (Bull & Hansen, 2016).

Hvilken plass har moralske vurderinger som del av historisk kunnskap? Hva kan diskusjonene i jubileumsåret 2020 si om hvordan det norske samfunnet bedømmer andre verdenskrig i dag? Dette angår det andre aspektet, som kan knyttes til det som har blitt kalt *den moralske vendingen* i historieskrivingen om andre verdenskrig (Ringvej, 2015) og innenfor andre verdenskrigs minnekultur generelt.

Det tredje aspektet gjelder *den personlige tilegnelsen og bruken av historie* (se Eriksen, 1999). Det flerstemte koret har ofte blitt brukt som idealbilde på hvordan samtalen om fortidas betydning bør foregå i et demokratisk, historiebevisst samfunn (Lenz & Nilssen, 2012). Men hvem skal dirigere dette koret; historikerne eller hver og en av oss? Hva kan dette temaet si om historikernes endrede samfunnsoppgave?

Jeg forutsetter at det gir mening å behandle historiefaglige arbeider på lik linje med andre fortellinger om krigen, og at alt kan ses som en måte å minnes krigen på. Dette er naturligvis en forenkling, og ikke uproblematisk, men grepet er heller ikke originalt eller uten presedens (se f.eks. Stugu, 2021).

Hvordan skal vi bedømme det som skjedde under andre verdenskrig? Dette handler om å bruke innsikt fra historiefaget, ikke til å belyse det som skjedde fra 1940 til 1945, men til å forstå den mening og betydning vi tillegger denne perioden i dag, som kilde til erfaring, refleksjon, kunnskap og identitet.

Begrepet *anerkjennelse* er ikke uprøvd i historiefaglige arbeider eller i historisk orientert forskning, noe ikke minst Kathrin Pabsts nybrotsarbeid ved å introdusere og operasjonalisere den tyske filosofen Axel Honneths (2008) anerkjennelsesteori for bruk i museene, er et eksempel på (Pabst, 2016). Jeg vil i noen grad, og på eklektisk vis, forholde meg til noen av Honneths begreper, slik Pabst har utlagt disse.² Utgangspunktet for min refleksjon her, er dette spørsmålet: Hva er det med samfunnets måte å forholde seg til historie på, som *aktiverer* krigen i et anerkjennelsesperspektiv, ved 75-årsmarkeringen for frigjøringen?

Krigen i et anerkjennelsesperspektiv

Mennesker har behov for anerkjennelse. I videste forstand kommer enkeltmenneskers og gruppers behov for anerkjennelse til uttrykk på en rekke måter: gjennom autoritative framstillinger (granskinger, historiefaglige oversiktsverk), medieoppmerksomhet, offisiell minnepolitikk (dekorasjoner, jubileumsmarkeringer, rituelle handlinger fra det offentlige Norge), institusjonalisering (museer, freds- og menneskerettighetssentre), populærkultur (film, tv, spill, musikk, tegneserier m.v.), kunst og skjønnlitteratur, minnesmerker, språk, begreper og tenkemåter, historieundervisning og formidling gjennom lærebøker og utstillinger, forskningspolitikk og forskningspraksiser (publiseringsmønstre, kunnskapsstatus, nettverk, seminarer osv.).

Noen sentrale elementer ved anerkjennelse ser ut til å være en følelse av å bli sett, hørt og respektert, en opplevelse av å bli forstått og en erfaring med å få bekreftet sin egen fortolkning av fortida. Anerkjennelse har både rasjonelle og irrasjonelle elementer. En som særlig har vektlagt det siste, er den amerikanske historikeren Francis Fukuyama (2018). I sin bok *Identity* bruker han anerkjennelsesbegrepet eksplisitt for å forklare hvorfor den liberale demokratiske orden ikke har oppnådd verdenshegemoni, men tvert om ser ut til å være i tilbakegang over store deler av verden.

---

2 Jeg har også hatt stor glede og nytte av å lese Kathrin Pabsts kapittel i herværende antologi under utarbeidelsen av mitt eget bidrag.

Dette er for øvrig stikk i strid med hans tidligere spådom om at den kalde krigens død ville resultere i «historiens slutt» og en universell interesseharmonisk (Fukuyama, 1992). Når dette ikke skjedde, argumenterer han, skyldes det at ulike identitetsgruppers behov for anerkjennelse har blitt en trussel mot det liberale samfunn. Forklaringen er at behovet for anerkjennelse ikke kan tilfredsstilles gjennom økonomiske, sosiale eller politiske reformer. Drivkraften søker han i et begrep hentet fra Platons *Staten*: «Thymos is the part of the soul that craves recognition or dignity.» Platon skiller mellom tre deler av sjelen: fornuft, drifter og *thymos*. I idealstaten er driftene folkets – plebeierne – attributt, *thymos* krigernes og fornuften herskerfilosofenes. Det har naturligvis ikke manglet på kritikk av overbevisningskraften i Fukuyamas bok (se f.eks. Menand, 2018), særlig når det gjelder hans universalisering av behovet for anerkjennelse. Jeg ser likevel beskrivelsen av de irrasjonelle sidene ved behovet for anerkjennelse som et vesentlig og verdifullt poeng. Forestillingen om at liberale demokratier ikke kan realisere seg selv uten en aktiv identitetspolitikk som krever anerkjennelse for marginaliserte grupper, har fått bredt kulturelt gjennomslag og er blitt et politisk tema også i Norge (Iversen, 2020).

Anerkjennelse er knyttet til dialektikken mellom minne og glemsel. Forholdet mellom det som huskes og det som glemmes, står i et vekselforhold. Påberopelse av manglende anerkjennelse kan i seg selv være et kraftfullt retorisk virkemiddel (Stugu, 2021). Generelt kan man tenke seg at manglende anerkjennelse kan føre til det motsatte, nemlig anerkjennelse, på to måter: enten gjennom etablering og formidling av ny kunnskap, eller gjennom rituelle handlinger fra det offentlige Norge. De siste ti årene har vi sett mange eksempler på statlige unnskyldninger til grupper som oppfattes å ha lidt urett enten før, under eller etter krigen: behandlingen av jøder under krigen, behandlingen av krigsseilerne etter krigen, behandlingen av romer primært før krigen, behandlingen av kvinner i tysk-norske forhold etter krigen og behandlingen av partisanene og deres familier etter krigen. En samlet retorisk og minnepolitisk analyse av disse rituelle handlingene, er noe som gjenstår.

Det synes imidlertid klart at dette er noen av kvalitetskriteriene: Gruppen som skal gis anerkjennelse må oppleve at timingen er god (ikke for seint, og jo lenger man venter, dess viktigere blir timingen), at

handlingen tillegges symbolsk betydning (f.eks. legges til en spesiell markering eller minnedag), at det foregår innenfor en akseptabel seremoniell ramme (det skal være en offisiell handling), og at selve overleveringen av budskapet framstår empatisk og «ekte» (ikke for stivt, pliktskyldig eller iscenesatt).

Ifølge Honneth fungerer anerkjennelse på tre nivåer i samfunnet: i umiddelbare relasjoner som et behov for kjærlighet, på gruppenivå gjennom rettighetskrav, og innenfor samfunnet som helhet gjennom solidaritet, en opplevd eller forestilt tilhørighet på tvers av forskjeller (Pabst, 2016, s. 157).³ Med hensyn til offisielle unnskyldninger for historisk urett, er det først og fremst de to første funksjonene som er i spill.

Når	Gruppe	Anledning	Sted	Framført av	På vegne av
27. jan. 2012	Jødene	Den internasjonale holocaustdagen, 70 år etter deportasjonen i 1942	Akershuskaia, Oslo	Statsminister Jens Stoltenberg	Et udefinert «vi» («vår dype beklagelse»)
3. aug. 2013	Krigsseilerne	Krigsseilerarrangement	Risør	Forsvarsminister Anne Grethe Strøm Erichsen	«Regjeringen»
8. apr. 2015	Romfolket	Den internasjonale minnedagen for romers skjebne, 70 år etter frigjøringen	Oslo	Statsminister Erna Solberg	«den norske stat»
17. okt. 2018	«Tyskerjentene»	70-årsmarkering for erklæringen om menneskerettighetene	Oslo	Statsminister Erna Solberg	«Regjeringen»
24. okt. 2019	Partisanene	75-årsmarkering for frigjøringen av Øst-Finnmark	Skytterhusfjellet, Kirkenes	Forsvarsminister Frank Bakke Jensen	«norske myndigheter»

Figur 1. Offisielle unnskyldninger

Før jeg går videre til å se på de tre dynamikkene som konstituerer og opprettholder krigen som anerkjennelsesmulighet, vil jeg presentere en fortolkningsramme for etterkrigsminnet om andre verdenskrig.

³ Sidetallet refererer til den engelske oversettelsen av Pabsts bok, som er tilgjengelig herfra: <https://www.vestagdermuseet.no/wp-content/uploads/2019/03/MUSEUM-ETHICS-IN-PRACTICE-Kathrin-Pabst.pdf>

Fra vertikal til horisontal organisering av krigsminnet

Meningen med fortida skapes gjennom fortellinger. Jeg vil presentere et skjema som kan være til hjelp, med utgangspunkt i temaer som har vært framme i nyere historieprodukter relatert til andre verdenskrig (bøker, filmer og tv-serier). At historie blir til gjennom at den blir fortalt, har blitt en innarbeidet del av måten vi tenker om historie på innenfor historiefaget. All historieskriving, og alle former for historiefortelling, har en narrativ struktur. Visse trekk har vært så dominerende at man har snakket om en hegemonisk «grunnfortelling» (Corell, 2010). Nyanserende fortellinger som forholder seg sterkt kritisk til grunnfortellingen, kan likevel bidra til å forsterke den. Dette gjelder en del bidrag som tematiserer forhold som lenge har ligget urørt, og som gjerne har fått betegnelsen «vanskelig historie» (f.eks. Seland, 2012). Etter min mening kan denne betegnelsen være kontraproduktiv. Jeg foreslår heller å snakke om ulike sensitive dimensjoner ved historie. At det ses som viktig å formidle og forstå hva sensitiv historie er og hvordan den fungerer i samfunnet, finner vi uttrykk for blant annet i vektleggingen av kontroversielle temaer i historieundervisning på ulike nivåer. Til tross for dette er terminologien ennå lite utviklet og etablert.

Jeg vil først presentere en måte å vurdere ulike typer fortellinger om krigen på, ut fra hvordan de forholder seg til den etablerte «grunnfortellingen».⁴ Først tre hovedformer: *hegemonisk* – *medvirkende* – *underordnet*. *Hegemoniske* fortellinger svarer sånn noenlunde til det vi kunne kalle grunnfortellingen før den ble utvidet og nyansert fra 1970-årene (f.eks. motstand, fangenskap). *Medvirkende* fortellinger omfatter temaer som rommes av den utvidede, nyanserte grunnfortellingen (f.eks. holocaust, former for samkvem og samarbeid med okkupanten). *Underordnede* fortellinger har funnet sin plass nederst i krigens

---

4 Det faller utenfor rammen for dette kapittelet å gå grundigere inn i en diskusjon om begrepet *grunnfortelling*. I denne sammenhengen bør det likevel nevnes at Joakim Aalmen Markussen i sin ferske ph.d.-avhandling om krigens minnekultur i Nord-Norge konkluderer med at det er nødvendig med kritisk refleksjon rundt bruk av begreper som «signaliserer eksistensen av enhetlige fortellinger om andre verdenskrig» (Markussen, s. 275). Takk til fagfellen for denne påpekningen.

minnehierarki. Tre hovedtyper av underordning kan identifiseres: *undertrykt – marginalisert – oversett*. *Undertrykte* fortellinger har gjerne vært historier som synliggjør interessemotsetninger og politiske kamper (f.eks. NS, kommunistisk motstand). *Marginaliserte* fortellinger handler om valg av perspektiv (f.eks. tap av utenlandske liv i Norge under krigen, behandling av tyskere i norsk fangenskap etter den tyske kapitulasjonen). *Oversette* fortellinger har vært underordnet på grunn av mangel på kunnskap (f.eks. tvangsevakueringen, «huleboere»).

Alle fortellinger kan ha en sensitiv dimensjon. Fortellingenes eventuelle sensitive karakter kan ha ulike aspekter. Dette er historier som er kjennetegnet ved at de enten vekker sterke følelser (*emosjonell* historie), skaper frykt, utgjør en sosial trussel eller påfører skam (*tabuisert* historie), eller knytter an til ulike politiske, strategiske, taktiske eller moralske vurderinger (*kontroversiell* historie).

Eksemplene på temaer ovenfor er brukt fordi de peker på konkrete historieprodukter fra jubileumsåret 2020. Det kan synes som om et karakteristisk trekk i dag er en overgang fra vertikal til dominerende horisontal minnestruktur. Men hierarkiet ser fortsatt ut til å utgjøre en slags usynlig maktstruktur, ved at et temas minnehistoriske arv aktiveres i samtidens minnekultur. Et eksempel: en nestor i faget har levert et referanseverk om den kommunistiske motstanden (Halvorsen, 2020). Dette kan ikke lenger sies å være et tema som i seg selv utfordrer rådende forestillinger, men forvissningen om at dette tema lenge *var* undertrykt, blir en utpreget sensitiv dimensjon ved historien.

Flere temaer har over tid forflyttet seg fra å være underordnede historier til å bli medvirkende eller hegemoniske i forhold til grunnfortellingen. To ulike bidrag relatert til holocaust kan illustrere dette. På 2000-tallet har holocaust beveget seg fra periferi til sentrum i bevisstheten om andre verdenskrig i Norge. Filmen *Den største forbrytelsen* (Svensson, 2020) har blitt sett på som den første spillefilmen om forfølgelsen av jøder i Norge, men når den først kom, har den primært bekreftet det befolkningen i Norge lenge har visst.⁵ Andre mer private fortellinger knyttet til

---

5 Forfølgelsen av jøder i Norge ble første gang tematisert i en norsk spillefilm i *I slik en natt* (Sigval Maartmann-Moe, 1958), og neste gang i *Over grensen* (Bente Erichsen, 1987).

holocaust, kan ses som fortellinger som medvirker til den nyanserte grunnfortellingen (Levin, 2020). Historier om holocaust er alltid emosjonelle, men kan også ha kontroversielle og tabuiserte aspekter.

Tvangsevakueringen i Finnmark og Troms høsten 1944 kan ses på som et tema som lenge har vært oversett, men som i dag utgjør en markant del av grunnfortellingen, om enn med et sterkt emosjonelt aspekt (Elstad, 2019). Noen temaer er flertydige og kan se ut til å forflytte seg fra en overordnet posisjon til en mer utsatt eller underordnet posisjon. Æresretten kan brukes som eksempel (Fløgstad et al., 2020). Ostrakisering av forfattere som hadde utvist unasjonalt holdning under okkupasjonen gjennom det utenomrettslige oppgjøret i Forfatterforeningen etter 1945, var inntil et visst punkt noe det ikke ble stilt spørsmål ved. Med Forfatterforeningens unnskyldning høsten 2018 til de æresrettsdømte ble hierarkiet snudd på hodet; nå var det de tidligere dømte som ble en slags glemte helter – gjennom sin offerstatus – mens de som dømte – de tidligere «heltene» – nå ble omkodet til å bli en form for overgripere. Dette er et eksempel på kontroversiell historie; det det gjelder er ulik vurdering av bruk av maktmidler i fortida.

En sentral bokutgivelse i 2020 var Mari Jonassens bok *Kvinner i krig 1939–1945*. Dette tema utgjør et medvirkende hovedspor innenfor etterkrigsminnet om andre verdenskrig. Det har vært relativt få kvinner i sentrale posisjoner innen motstand, men kvinner har heller ikke vært glemt. Tidligere kvinnelige fanger utga bøker kort tid etter 1945, og medvirket i bokprosjekter som omhandlet motstand og fangenskap (Brunvoll, 1947; Børsum, 1946; Lange & Schreiner, 1946–1947). Men krigen sett primært fra kvinnenens synspunkt, er et nytt perspektiv – riktignok uten at det rokker ved eller utfordrer den hegemoniske fortellingen. Det som imidlertid er karakteristisk, er at de virkelig tabuiserte sidene ved kjønnsforholdene i krig, igjen viker unna – og utelates. Her er verken eksplisitt tematisering av seksualitet, tysk-norske relasjoner, familiepolitikk, kjønnsideologi eller kvinnelige overgripere i fortellingens bærende konstruksjoner (selv om en del enkelthistorier berører disse temaene).

Over- og underordningsforhold er reelle, men noen ganger er det mer meningsfylt å tale om: *forgrunn – mellomgrunn – bakgrunn*. At noe har vært i bakgrunnen for oppmerksomheten, betyr ikke nødvendigvis at det

har blitt glemt. I dag kan det like gjerne være det til enhver tid mest aktuelle temaet som oppleves som en slags forgrunn, mens historier som stadig er hegemoniske kan tillates å gis mindre oppmerksomhet. Over- og underordningen fins fortsatt som en usynlig kunnskapsstruktur, og dette ser vi virkningen av i debatter om filmer og tv-serier. Oppmerksomhet er vår tids viktigste kapital, og kan forveksles med kunnskapsgrunnlag. Med de mange perspektivene følger også mange meninger, og det er dette som ofte blir problemet.

Minnekulturen om andre verdenskrig er ikke bare kulturelle minner, men representerer også en organisering av kunnskap om krigen. Dette gjør noe med historikernes samfunnsrolle og preger fagutøvelsen. En ting er historikernes aktive deltakelse i den offentlige samtalen; en annen ting er at en stadig større del av forskningen tar sitt utgangspunkt i historiebruk og sekunderes av debatter om krigen som minne.

Kampen om oppmerksomhet kan ses som et uttrykk for en agonistisk minnekultur. Med denne følger det med noen typiske mediale strategier. En fellesnevner for svært mange bøker om andre verdenskrig, også fagbøker, er påkalling av glemsel som markedsføringsstrategi. Dette gjelder til og med bøker om temaer som helt siden 1945 har hørt til de mest kjente og best belyste, så som for eksempel fangehistorie. I markedsføringen av fjorårets bok om Grini, påstår forlaget at dette er «første gang» det gis en «samlet fremstilling av livet på Grini og alt som skjedde der» (Vollestad, 2020; se baksideteksten). Allerede i 1946 utkom et fangeleksikon med navn på alle Grini-fangene, og i 1946–1947 et tobindsverk om fangeleiren, redigert av en komite bestående av tidligere Grini-fanger, hvorav flere var blant landets mest innflytelsesrike innen politikk og vitenskap (Lange & Schreiner, 1946–1947). Forfatteren er selvsagt klar over dette, og gjennomgår dette grundig i sin innledning, men ikke desto mindre begrunnes betydningen av boka nettopp med at dette er den første samlede framstilling av Grinis historie. Det man jo indirekte hevder ved å si at noe skjer for første gang, er at denne historien ikke tidligere har fått sin rettmessige plass eller tilstrekkelig oppmerksomhet i forskning og historieformidling.

Behovet for anerkjennelse er dypt menneskelig, samtidig som det kjennes svært tidstypisk. I det følgende vil jeg se nærmere på hvordan

anerkjennelse preger minnekulturen om andre verdenskrig i dag, både når det gjelder faghistorie og populærfortellinger. I dette er det trekk av både brudd og kontinuitet.

Mangfold av fortellinger

Alle trenger å se seg selv i historien. Dette er vel en hovedgrunn til at det for tida produseres et svimlende antall fortellinger om andre verdenskrig. Historikerne er ikke alene om dette. Heldigvis. Og det har de heller aldri vært, naturligvis, men det er nok rett å si at situasjonen aldri har vært så åpen som nå; åpen i betydningen at faghistorikere oftere enn noen gang må finne seg i å stille på lik linje med andre historieprodusenter når denne fortida skal aktualiseres og debatteres.

Mangfold fører til mer mangfold, på samme måte som nye fortellinger om et tema avler flere fortellinger både om det samme tema (eller sider ved det) og om helt andre temaer. Denne mangefasettertheten er nokså karakteristisk for *Roseslottet*, et storstilt kunst- og minnesmerkeprosjekt anlagt i Nordmarka ved Frognerseteren i Oslo. Roseslottet er minnested, besøkspark, salgsutstilling og kunstinstallasjon på en gang, med et visst halvoffisielt preg, samtidig som det har en klart privat karakter og med en tydelig avsender: kunstnerduoen Vebjørn og Eimund Sand.

Roseslottet er et imponerende prosjekt i all sin mangslungenhet. I tillegg til installasjonen er det utviklet en nettside og et skoleprogram med anvisninger for pedagogisk bruk (www.roseslottet.no). Det hele driftes av en stiftelse, og all kunsten er til salgs. Ifølge Vebjørn Sands *artist statement* er det en gåte for ham at billedkunstnere ikke i større grad har tatt tak i krigen, slik kunstnere på nær sagt alle andre felter har gjort. Med Stugus terminologi kunne vi si at Roseslottet er et eksempel på krigen som fascinasjon, inntektskilde og lærestykke (Stugu, 2021). Kunstnerne har latt seg fascinere av krigens veldige dimensjoner, som «en av de desidert største katastrofene i menneskenes historie». Det er likevel krigen som lærestykke som understrekes i tekster som peker på hvilken nytte man kan ha av krigen i dag. Det er «individets valg» og «kampen for individets frihet og ukrenkelighet» som forbinder fortid, nåtid og framtid. Hovedfortellingen har gjenkjennelige trekk fra den patriotiske

grunnfortellingen; her møter vi «mektige heltedåder» kontrastert mot «de største forbrytelsene».

Den sentrale formasjonen i kunstverket er en 250 meter lang spiralformet gangvei, «The Frozen River of Time», inspirert av Melkeveien. Langs denne kan man betrakte i alt 95 monumentale bilder. De aller fleste henter tema fra krigen i Norge, men noen få knytter an til den store krigen utenfor, uten en direkte relevans for Norge. Bildene varierer med hensyn til teknikk og materialbruk. Flatene mellom bildene har en dyp, rød kontrastfarge. Temaene som er representert viser ambisjonen: her skal alt med. Her er bilder av kongefamilien og regjeringen på flukt, tyske toppnazister, norske overgripere, bruk av tortur, NS, dobbeltspill, sivil motstand, hverdagsmotstand og mye annet. Ett tema får en mer sentral plass enn alt det andre. Det er typisk for tida at dette tema er holocaust. En egen avdeling, Ellinors hus, er viet forsøket på å tilintetgjøre jødene og konsekvensene for jøder i Norge. Noen av bildene er versjoner av mer eller mindre kjente bilder fra krigen i Norge, men også sitater fra kunsthistorien. Et påfallende eksempel er et bilde med tittelen «Wannsee-konferansen» malt over et kjent festlig motiv hos Skagen-maleren P. S. Krøyer. Dette har en uhyggelig virkning og åpner for refleksjon.

Roseslottet gir et bilde av krigen som reflekterer den nyanserte grunnfortellingen. Rammene er velkjente, men gir rom for svært mange ulike historier, hvorav noen inntil for kort tid siden ville ha vært for kontroversielle, emosjonelle og/eller tabuiserte til å bli inkludert i en slik sammenheng. Det som er inkludert her, er temaer som er uttrykk for den best oppdaterte kunnskapen om krigen, slik dette defineres av fagmiljøene som forsker på og formidler krigens historie i dag. Blant disse er et bilde som tematiserer bruk av tyske soldater i minerydding etter frigjøringen. Dette peker på en sentral dimensjon i verket, nemlig forsøket på knytte krigen til universelle menneskerettigheter. Den delen som klart uttrykker dette, er «Humanismens stemmer», som er en lyd- og geometriinstallasjon bestående av sitater fra antikken og *amforaer* laget av knuste potteskår påskrevet greske bokstaver. Ifølge en metatekst skal «de udødelige ordene» fra de greske bystatene «reflekteres i den evige geometrien» og vise sammenhengen mellom naturrettens oppkomst og verdenserklæringen om menneskerettighetene.

Under arbeidet med utstillingen har kunstneren hatt mange møter med tidsvitner. Et resultat av dette er rundt 30 portretter av kvinner og menn plassert i inngangspartiet. «Historiens ansikter» viser godt hvilke temaer som utgjør en slags konsensus anno 2020 om hva som er verdt å minnes ved krigen. Hvert portrett er ledsaget av en kort, biografisk tekst og angivelse av et tema, f.eks. «krigsseiler». En første observasjon er at andelen kvinner og menn *nesten* er i balanse. Videre er overvekten av historiene knyttet til den nordligste landsdelen. De fleste kategoriene er bare representert én gang, noen få to ganger – og kun én kategori er nevnt eksplisitt *tre* ganger. Denne gangen er det ikke Milorg (som riktignok er representert med to), men «huleboere» i Finnmark som får mest oppmerksomhet. Ettersom flere av disse tidsvitnene fortsatt lever eller har levd inntil nylig, kan man også slå fast at de enten var barn, ungdommer eller unge voksne under krigen. Ikke alle var norske ved krigens begynnelse, og ikke alle har noen gang hatt en tilknytning til Norge. Her er f.eks. en hviterussisk kvinne som var partisan på Østfronten. Et par er kun «tidsvitner», de levde på en viss plass under krigen og ble rammet eller berørt av den på sin måte, men uten at deres egen aktive deltakelse eller stillingstagen står i sentrum. Her er det meste dekket opp av temaer som knytter seg til motstand og tilpasning. Men samarbeid er det lite av i denne avdelingen. Ingen av tidsvitnene var nazister eller landssvikdømte. Deres historier er representert andre steder, men ikke her.

Oppsummert kan man si om Roseslottet at alt speiler noe annet, at alle historiene framstår som like mye verdt og like viktige, og at krigen implisitt forstås som en naturkatastrofe. Roseslottet er et uttrykk for universaliseringen av krigserfaringen, og en drøm om universell harmoni. I Roseslottet organiseres andre verdenskrig i etterkrigsminnet som en ikke-hierarkisk, horisontal kunnskaps- og erfaringsstruktur.

Agonistisk pluralisme er en politisk teori og en posisjon som beskriver et demokratisk ideal som er noe annet enn både den klassisk liberale forståelsen om demokrati som forhandlinger mellom ulike interessegrupper og konsensustilnærmingen. Konflikter må kunne utspille seg, de er positive for samfunnet (Bull & Hansen, 2016). Fins en universell interesseharmonie? Roseslottet antyder et ja, men bak den harmoniske fasaden

ulmer en latent kamp om oppmerksomhet og anerkjennelse. Krav om anerkjennelse for grupper som gjorde en innsats under krigen, fremmes ofte gjennom en påkalling av glemsel. «Den ukjente soldat» har blitt avløst av «Den glemte soldat» som motto og symbol. Kanskje sier dette noe om at glemsel er vår tids største frykt? Og kanskje også et uttrykk for at de store fortellingene har blitt splintret opp? I den globaliserte, mediale tidsalder skal alle minnes og huskes og anerkjennes i samme grad, hele tiden. Hvilket er umulig.

Påkallingen av glemsel etterlater ofte et inntrykk av manglende tillit til establishment innen politikk og forskning, og innebærer dermed en viss autoritetskritikk. Den implisitte tilhører for glemselsretorikken som medial strategi er en som er tilbøyelig til å mene at noe hittil har vært fortrenget eller undertrykt. Dette kan ligge nær det konspirative.

Den moralske vendingen

Særlig fra årtusenskiftet har det stått sentralt i den europeiske historiepolitikken at historieundervisning på alle nivåer skal spille en viktig rolle i å skape demokratiske medborgere (Nielsen, 2012). Også Norge har forpliktet seg til å følge anbefalinger fra Europarådet, som har lagt til grunn at utdanning i historie er en avgjørende faktor i å skape forsoning, anerkjennelse og gjensidig tillit mellom mennesker, og i å fremme grunnleggende verdier som menneskerettigheter og demokrati. Dette har blitt fulgt opp av anbefalinger for hvilke ferdigheter som skal oppøves i historiefaget, og som har hatt stor innflytelse både på utviklingen av læreplanverket og historieformidling på andre arenaer, som i museer og ved freds- og menneskerettssentrene i Norge. Det er særlig tre kompetanseområder jeg vil trekke fram, og som er direkte knyttet til de tre aspektene ved anerkjennelsesstrukturen: evne til kritisk tenkning, evne til å delta i forhandlinger om fortidas betydning, og multiperspektivitet. Undersøkelser av eksplisitt kontroversielle emner har blitt sett på som avgjørende viktig for å utvikle ferdigheter i deltakende fortidsbearbeiding. Ett aspekt ved dette er å være seg bevisst usikkerhetsmomenter og kunnskapens ufullstendighet og begrensethet. Framfor alt skal historisk læring gi dømmekraft (Lenz & Nilssen, 2012).

Dømmekraft handler om dommer, og dommer forutsetter moralske vurderinger. Til tross for den sterke vektleggingen av historie som demokratifremmende, har eksplisitte problemstillinger og refleksjoner knyttet til historikere og moral i liten grad foregått utenfor historiedidaktikkens domene. Spørsmålet om dømmekraft og moralske vurderinger som del av historisk tenkemåte, bidrar også til å skjerpe samtalen om «krigen» som en anerkjennelseskamp. Jeg vil gi eksempler på dette med utgangspunkt i to bokutgivelser fra jubileumsåret 2020 (Berggren et al., 2020; Sørensen & Simonsen, 2020).

Begge disse utgivelsene var inspirert av – eller snarere trigget av – Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten?* (Michelet, 2018). Michelets bok har avstedkommet en uvanlig eksplosiv og langvarig debatt, som foruten ytringer og innlegg i aviser og andre medier, har ført til tre polemiske bøker – så langt (Berggren et al., 2020; Michelet, 2021; Søbye, 2021). Hva er det Michelet egentlig gjør i sin bok, om det ikke nettopp er å frakjenne motstandsbevegelsen den anerkjennelsen som tilkom dem etter krigen? Ikke bare ble motstandsbevegelsen anklaget kollektivt for å ha sviktet jødene, Michelet gikk også målbevisst etter sentrale, individuelle aktører. Tapet av anerkjennelse som dette førte til for tidligere «helter», har utløst emosjonelle responser ikke minst fra deres etterkommere. Michelets bok er typisk for den moralske vendingen innen historieskriving om andre verdenskrig. Denne har vokst fram særlig under innflytelse fra internasjonal holocaustforskning og minnestudier (Dybvig, 2012; Hagen et al., 2010; Michelet, 2014). Men Michelets bok er også utypisk i den forstand at den så åpent og nådeløst tilkjenner at den vil endre anerkjennelsesrammene for krigen. Michelet nøyer seg ikke med å skrive hva som skjedde, men tar stilling. Hennes konklusjon er at det var *galt* av motstandsbevegelsen ikke å gjøre mer for jødene. Det er en moralsk dom.

For dette har hun høstet atskillig kritikk, blant annet under henvisning til at *moralisering* ikke vedkommer historieskriving. Dette var utgangspunktet for antologien med tittelen *Historie og moral* (Sørensen & Simonsen, 2020). Til tross for at det i forordet hevdes at antologien går inn i et felt der historiefaglige prinsipper og moralske vurderinger «krysser hverandre», diskuterer få av bidragene eksplisitt forholdet mellom

historieskriving og moral. Ordet «moral» brukes i fire ulike sammenhenger i boka: dels om historikerens vurderinger (kun Sørensen bruker det slik, dels i introduksjonskapittelet og siden én gang i et empirisk kapittel om NS-regimet og jødene); dels om et alminnelig aspekt ved samfunnsforholdene; dels i form av sitater fra kildene (f.eks. «jødemoral»); og dels om moralisering. Med referanse til den britiske historikeren Richard Evans problematiserer Sørensen tendensen til at historikere som forsker på Det tredje rike har forlatt analyse, drøfting og fortolkning til fordel for moralske dommer. Et hovedpoeng for Evans, ifølge Sørensen, er at en moralsk dom ikke forklarer et historisk fenomen; å ta avstand fra noe, betyr ikke at man har forstått det. «Overgripere», «ofre» og «tilskuere» er for Evans moralske termer. Hovedforklaringen på denne moralske vendingen, er ifølge Evans den sterkt økte interessen for holocaust; dette henger sammen med et skifte fra interesse for motstandskampens helter til interesse for krigens ofre. «Uansett hva man måtte mene om Richard Evans' beskrivelse», erklærer Sørensen, «bør den primære oppgaven for en faghistoriker [ideelt sett] være å forsøke å rekonstruere hva som skjedde (i et avgrenset historisk forløp) og å forklare og forstå hvordan og hvorfor det skjedde» (s. 10). Det å felle moralske dommer «kan i høyden være en sekundær oppgave» (s. 11). I nyere norsk historiografi finner Sørensen «unøyaktigheter, gale antagelser basert på mangelfulle kildestudier, rene feil og tendensiøse tolkninger». Sørensen har gode poenger når han gir eksempler på hvordan *confirmation bias* har gitt seg uheldige utslag i en del nyere faghistoriske arbeider og populærlitteratur. Det kan likevel bemerkes at Sørensen ser ut til å mene at det kun er de dårlige historikerne som foretar moralske vurderinger. Til dette er å si at moralske vurderinger ikke primært handler om å «felle moralske dommer», men om å bruke moralsk dømmekraft som positiv ressurs som del av den historiske tenkemåten. Ingen av bidragene i *Historie og moral* tematiserer anerkjennelse som sådan eller bruker dette begrepet. Men de fleste kapitlene berører tolkningskonflikter, direkte eller indirekte.

En annen bokutgivelse i 2020 rendyrket et oppgjør med moraliseringen i Michelets bok. I sin såkalte «motbok» dokumenterer de tre historikerne Elise Berggren, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen at Michelets

konklusjoner bygger på argumenter som er empirisk uholdbare (Berggren et al., 2020). I forfatternes innledning begrunnes behovet for «rapporten» med at Michelets bok handler om «viktige tema i nyare norsk historie», og at det derfor er viktig å drøfte påstandene hennes grundig, siden det hun presenterer «rokkar ved dei allmenne oppfatningane om kva som hende under okkupasjonen» (Berggren et al., 2020, s. 13). Det er verdt å bemerke at forfatterne har valgt å ikke gå inn på spørsmålet om «nyansar mellom fordømmar og antisemittisme», og at de «heller ikkje [er] i tvil om at det kunne vore gjort langt meir for å berge norske jødar» (Berggren et al., 2020, s. 17). Boka består av fire deler som tar for seg henholdsvis varslene, motstandsbevegelsen og fluktapparatet, fotnotene og to sentrale aktører. Berggren, Bruland og Tangestuen har bidratt til å rette søkelyset mot selve arbeidsmåtene som former en historisk fortelling, og det er særlig Michelets kildebruk og argumentasjon som står i forgrunnen i deres analyse. Forfatternes konklusjon er at «hovudforteljinga» hos Michelet ikke lenger står ved lag (Berggren et al., 2020, s. 285). Det man må kunne konstatere er at det vi her står overfor, er to ulike *fortolkninger* som begge er basert på gransking av mye av det samme materialet. Det er ikke udokumenterbarheten eller etterprøvsbarheten som er problemet med Michelets bok, slik de tre forfatterne måtte se det, men en fundamentalt annen måte å betrakte og bedømme de samme fortidige hendelsene på, ikke minst ut fra en moralsk dimensjon.

Michelets bok rokker ved vante anerkjennelsesrammer for å vurdere det som hendte i Norge i 1942, da jødene ble arrestert og deportert. Tidligere «helter» blir «skurker», og nye helter kommer til, da i første rekke motstandsinstilte tyskere. Holocaust er sensitiv historie, med en sterk *emosjonell* dimensjon. Michelets omfortolkning innebærer at nye *kontroversielle* og *tabuiserte* lag legges til. Den moralske vendingen, som Michelet representerer, kan tilby en utvidet fortolkningsramme, men rommer også utfordringer, som ses klart i disse diskusjonene. Som Berggren, Bruland og Tangestuen påpeker, virker Michelets kikkhullsmetode lite egnet til å håndtere kompleksitet og motstridende informasjon. Løsningen bør ikke være å avfeie den moralske dimensjonen uten videre, men derimot å anerkjenne at dette også handler om tolkningskonflikter som må bearbeides på meningsfulle måter. Spørsmål

om skyld og ansvar for individuelle aktører bør ikke være fremmed for historisk kunnskap.⁶

Den personlige tilegnelsen

Hver enkelt må selv oppnå historisk innsikt og kunnskap for å nyttiggjøre seg den. Personlig tilegnelse av historisk kunnskap og utvikling av historiebevissthet er et sentralt mål i skolefaget historie. Når jeg taler om den personlige tilegnelsen av historie i dette kapittelet, legger jeg vekten på en annen side ved dette, som også kan ses som en utilsiktet effekt, nemlig det at den enkeltes *personlige opplevelse eller meninger om fortida* etableres som en kunnskapsform på linje med historie som vitenskap. Dette har betydning for kampen om anerkjennelse.

«Det får da være grenser!» utbrøt en tydelig oppgitt og opprørt Vejbjørn Selbekk etter et møte i Kringkastingsrådet i slutten av november 2020 (Matre, 2020). Han mente åpenbart at serieskaperne bak *Atlantic Crossing* (Eik, 2020) hadde tatt seg altfor store friheter. Den historiske dramaserien består av åtte episoder som ble vist på NRK fra slutten av oktober til begynnelsen av desember 2020. Den korte beskrivelsen på NRKs nettsider lyder slik: «Kronprinsesse Märtha flykter til USA under andre verdenskrig. Et nært forhold til president Roosevelt gir henne mulighet til å påvirke krigens gang.» Når serien endte opp i Kringkastingsrådet allerede før siste episode var sendt, skyldtes det debatten som ble utløst av hvordan serien framstiller Märtha som krigsinfluencer, for å benytte nåtidas språk. Noen historikere og forfattere rykket ut med til dels svært sterk kritikk. Det ble hevdet at serien kolporterte falske nyheter i form av «historieforfalskning» og «nasjonalsjåvinistisk konspirasjon» (Bomann-Larsen, 2020). Denne påstanden var særlig knyttet til framstillingen av Märthas betydning for The Lend-Lease Act, noe som ble sammenlignet med å la Gunnar «Kjakan» Sønsteby «plassere bomben i Hitlers hovedkvarter». Denne latterliggjørende kritikken ble fulgt opp av kritikere som hevdet at serien simpelthen «ikke hadde noe som helst å gjøre med virkeligheten» (Kristiansen & Rem, 2020). Her ble den

---

⁶ Jf. nedenfor om meningsfull bearbeiding av tolkningskonflikter (se Wiklund, 2012, s. 25).

sterke kritikken begrunnet som nødvendig ut fra at tv-dramaet er «vår tids mest kraftfulle form for historiefremføring». Ifølge disse kritikerne dyrket serieskaperne «alternative fakta» og endte opp med en «grunnleggende usann fortelling», som det bare fantes én mulig vei ut av: fullt offentlig dementi fra NRKs side.

Dette var bakgrunnen for at Kringkastingsrådet satte saken på dagsorden. En av de fremste kritikerne ble invitert til å holde et innlegg. På nett kunne hundretusener av nordmenn følge begivenheten som ble dekket som en politisk sensasjon. «DIREKTE kl. 12.15: Kringkastingsrådet diskuterer 'Atlantic Crossing'», blinket det i røde krigstyper på VGs nettside (Matre, 2020).

Hva var så ille? Det er liten tvil om at de historikerne som deltok i debatten, oppnådde atskillig; det vil si, hvis målet var å få gjennomslag for enkelte poenger, noe det vel også var (Isaksen, 2020). Alle som vil har nå fått med seg at trekantdramaet mellom presidenten og kronprinsparet var del av en svertokampanje ledet av Robert McCormicks avis *The Chicago Tribune*, som var talerør for America First-bevegelsen. Hadde det ikke vært for *Atlantic Crossing*, ville dette fortsatt ha vært ukjent for de fleste. Noen få historikere tok serien i forsvar, og pekte på at det er både legitimt og fruktbart å utforske mulighetsrom i historien, uten at dette er «forfalskning» (Wagner, 2020).

Hva var det egentlig som sto på spill? Det er fristende å se historikerens negative reaksjoner som uttrykk for et tapt monopol på de autoritative fortellingene om krigen. På den annen side: noe fungerte – det kom en samtale ut av det. Jeg vil foreslå å se denne debatten som noe av et paradoks. Serien er i siste instans et utslag av ambisjonen om kritisk tenkning – drevet til det ytterste. Det er den personlige tilegnelsen og bruken av historie som har blitt det sentrale. Ingen eier historien, og alle har rett til sin egen versjon av den. Folkloristen Anne Eriksen beskrev i sin bok *Historie, minne og myte* i 1999 hvordan forholdet mellom historie som vitenskap og andre historiefremførere var i endring. Hierarkiet bygges ned, og flere ønsker å oppdage «historien» på egen hånd, løsrevet fra ekspertenes belæring. *Atlantic Crossing* kan ses som resultat av en slik situasjon der fortida gjennom sin annerledeshet utforskes som et «eksisistensielt lekerom» (Eriksen, 1999, s. 158–160).

Atlantic Crossing-debatten har også innslag av noe annet, som angår krigens og krigsminnets kjønnet. Dette har i liten grad vært gjenstand for diskusjon. Portretteringen av kronprinsesse Märtha som krigshelt kan framstå som et ønske om å anerkjenne kvinners aktive innsats. Selv om ambisjonen kan være både betimelig og prisverdig, oppstår en konflikt mellom på den ene siden å anlegge et feministisk perspektiv på krigshistorien, og på den annen side forpliktelsen til å forsøke å forstå og formidle de empiriske realitetene.

Det er imidlertid liten tvil om at historikerne har fått mer utfordrende arbeidsvilkår som folkeopplysere og historiefortellere jo lenger krigen har kommet på avstand. Dette kan også knyttes til en innsikt om hvordan historie virker i samfunnet, formulert av historikeren Joyce Appleby: «For at den enkelte skal kunne nyttiggjøre seg historisk innsikt og kunnskap, må man selv tilegne seg kompetansen og sånn sett utvikle sin egen historiebevissthet» (Appleby, 1998). For å beskrive hvordan dette skiller seg fra andre vitenskapsfag, bruker Appleby et eksempel der hun sammenligner historie med medisin, og historikeren med legen. Enhver pasient kan nyte godt av innsikter i medisinen, uten selv å skjønne det grunn; sånn er det ikke med historie, det hjelper ingen at historikerne kan sine saker, om en selv ikke vet hvordan denne kunnskapen kan bidra til å utvikle egen historieforståelse.

La oss nå se nærmere på hva dette betyr for historikerne i samspillet med andre historiefortellere og historieprodusenter.

Meningsfull bearbeiding av tolkningskonflikter

Hvilke tolkninger kan samfunnet tåle? Både Marte Michelets bok og *Atlantic Crossing* var forsøk på å endre anerkjennelsesrammene for krigen. Derfor ble debattene så intense. Grunnleggende sett handler krigen som anerkjennelsesmulighet om hvilke tolkninger av fortida samfunnet kan akseptere og håndtere. Å håndtere den kompleksiteten som springer ut av den agonistiske pluralismen, er en viktig oppgave for dagens historikere. Historisk vurdering er en viktig dimensjon ved historisk tenkning. Derfor er det nødvendig å utvikle forståelsen av historisk vurdering som kunnskapsform. Tolkningskonflikter må kunne utspille seg.

De er potensielt positive for samfunnet, men de må bearbeides på en meningsfull måte.

I sin bok *Historia som domstol* diskuterer den svenske historikeren Martin Wiklund hvordan historie kan bidra til «meningsfull bearbeiting» av historiske tolkningskonflikter. Å komme til større klarhet om hvordan kontroversielle historiske fenomener skal bedømmes – ikke bare klarhet om hva som faktisk hendte – er et viktig aspekt ved meningsfull bearbeiding (Wiklund, 2012, s. 278). Spørsmål som henger sammen med dette, er: Hvilke forestillinger er det som motiverer måten noe bedømmes på? Hva innebærer det for selvforståelsen hvis bedømmingen av et fenomen endres? Og motiverer nye innsikter til nye måter å forholde seg til fortida på? (Wiklund, 2012, s. 280). Historisk læring skal gi dømmekraft – evne til å bedømme. Historikere bør derfor ikke nøye seg med å agere som vitner i tolkningskonflikter, argumenterer Wiklund, men må reflektere over de spørsmål, vurderinger og fortellinger som det historiske fenomenet er knyttet til (Wiklund, 2012, s. 291). Av historikeren kreves det langt mer enn evne til kildekritikk. Wiklund peker på at de seneste tiårenes arbeid rundt historiebevissthet, historiefortelling og historiekultur har skapt nye forutsetninger for historikerens roller og ansvar i samfunnet (Wiklund, 2012, s. 295). Wiklund argumenterer for at meningsfull bearbeiding av tolkningskonflikter utgjør «ett alternativ til objektivisme, radikal relativisme og normativ dogmatisme» (Wiklund, 2012, s. 301). Å sikre tilgang til de samme kildene er ikke nok (se f.eks. Førland, 2020). Dette handler om å håndtere kompleksiteten på et helt annet nivå.⁷

En måte å sikre meningsfull bearbeiding på, er å opptre med like deler tydelighet, på den ene siden, og inkludering og raushet på den annen, i møte med andre historieprodusenter. Kontroversene knyttet til dokumentarserien *Frontkjempere*, som ble vist på NRK fra april 2021, kan illustrere dette (Hagen, 2021). La meg hente fram igjen begrepene presentert ovenfor for å sirkle inn denne dokumentaren som fortelling og fortolkning.

---

7 En vrangvillig lesning av Tor Egil Førlands leserinnlegg kan gi inntrykk av at han mener at dersom alle får tilgang til de samme kildene, vil alle tolke materialet likt. Dette mener han helt sikkert ikke, og han skriver også: «Ofte vil det være rom for ulike tolkninger. Men ikke for misvisende sitater». Etter mitt syn er det tvilsomt om noe kan sies å være «misvisende» uten at det impliserer en fortolkning.

Temaet norske krigsfrivillige på tysk side har vært *underordnet* i krigens minnehierarki. Dels har det vært *undertrykt* av politiske grunner, dels *marginalisert* av erindringspolitiske, sosiokulturelle og kunnskapsmessige grunner. Helt siden 1945 har det vært en diskusjon om hva slags plass frontkjemperne skal ha i minnet om andre verdenskrig. Tema har vært, og er fortsatt, sensitivt. Dette er *emosjonell*, *tabuisert* og *kontroversiell* historie på en gang. I de første tiårene etter krigen arbeidet NS-veteraner og tidligere frontkjemperne, blant annet gjennom virksomheten til Institutt for norsk okkupasjonshistorie (senere Senter for norsk okkupasjonshistorie), for anerkjennelse på individuelt nivå og på gruppenivå; altså krav om anerkjennelse som uttrykk for behov for kjærlighet og rettigheter, i anslutning til Honneths teori. For mange etterkommere av frontkjemperne er det i dag viktig at denne historien blir sett og hørt, på linje med andres erfaringer (se f.eks. Ulfstein, 2021). Diskusjonen om *Frontkjemperne* handler dypest sett om det i dag bør være mulig å løfte fram dette temaet, gjennom en påkostet og statskanalprofilert tv-dokumentar, uten å legge til grunn, som en absolutt forutsetning, at disse krigsdeltakerne faktisk valgte feil, og at alt må ses i lys av det. Her kan det bemerkes at de som svarer ja på det spørsmålet, kan ha ulike grunner til det, men at dette antakelig svarer godt til Honneths forståelse av anerkjennelse som solidaritet, som uttrykk for anerkjennelse av felles menneskelige grunnvilkår. Kanskje også en del av kritikken mot serien kan ses som et profylaktisk forsvar mot ideen om at noen i framtida skal kunne kreve anerkjennelse for frontkjemperne som gruppe i form av rettigheter, f.eks. begrunnet som krav om en statlig unnskyldning for historisk urett begått mot tidligere krigsdeltakere, som bare gjorde en innsats på linje med sine motstandere den gang, slik de måtte se det.

Historikerne som har deltatt i den offentlige samtalen om *Frontkjemperne*, har inntatt ulike roller. Men det er kanskje vel så viktig å påpeke at de har blitt brukt og forsøkt formet inn i bestemte roller av media. Tre hovedspor i diskusjonen kan identifiseres. For det første et politisk-ideologisk spor, ofte med en sterk moralsk undertone (f.eks. Sørli et al., 2021). For det annet et mediefokusert spor, der man har diskutert hvordan dokumentaren framstår som historieformidling (Tangestuen, 2021). Og for det tredje har det foregått en metadiskusjon som først og fremst

diskuterer hvilke fortellinger og fortolkninger som står mot hverandre, og hvilke implikasjoner dette har (Blågestad, 2021).⁸

I sin nye bok om andre verdenskrig i etterkrigsminnet har Ola Svein Stugu identifisert fem ulike «hovudmotiv for å konsumere og produsere forteljingar om krigen» (Stugu, 2021, s. 9). Disse er krigen som fascinasjon, inntektskilde, kilde til kunnskap, lærestykke og retorisk ressurs. Jeg har hatt glede av denne inndelingen, men mener at den har slagside nettopp mot den irrasjonelle og identitetsdannende dimensjonen ved krigsminnet. At krigen brukes som «retorisk ressurs» gir inntrykk av rasjonelle aktører som handler ut fra eksplisitte premisser og bevisste forestillinger. Slik er det ikke alltid, og dette har jeg forsøkt å løfte fram ved å vise til krigen som sted for *anerkjennelsesarbeid*.

Konklusjon: Anerkjennelsens paradokser og agonistisk pluralisme

I 2020 er «krigen» – i bestemt form entall – viktig som identitetsknytter og som kilde til anerkjennelse for grupper og enkeltmennesker. I denne artikkelen har jeg argumentert for at behovet for anerkjennelse preger minnekulturen om andre verdenskrig i dag, både når det gjelder faghistorie og populærfortellinger. Denne ideen – krigen som anerkjennelsesmulighet – har blitt beskrevet som en narrativ struktur med tre ulike dimensjoner: mangfoldet av fortellinger, den moralske vendingen og den personlige tilegnelsen.

Mens fortellingene om krigen tidligere passet inn i et idealtypisk skjema ut fra hvordan ulike historier forholdt seg til den etablerte eller senere utvidede og nyanserte grunnfortellingen, har minnekulturen dreid og fått en mer horisontalt ordnet struktur fra 2000-tallet. Det karakteristiske ved 2020-jubileet ser ut til å være en kamp om oppmerksomhet og anerkjennelse. Dette er beskrevet som en agonistisk minnekultur.

---

8 Det kan i denne sammenhengen bemerkes at da NRK valgte å vie ett av sine *Debatten*-programmer til dette temaet, ble ikke det siste sporet forfulgt overhodet, men kun de to første. NRK, *Debatten*, «Frontkjempere», 13. april 2021. <https://tv.nrk.no/serie/debatten/202104/NNFA51041321>

Intensivering av den sensitive dimensjonen ved historiefortelling om krigen, har ført til at historikernes samfunnsrolle har endret seg.

Det er et slags paradoks at historiefaget har lyktes så godt med å bidra til multiperspektivitet og evne til selvstendig tenkning at vekten på den personlige opplevelsen av fortida byr på en reell utfordring for måten samfunnet organiserer sin kunnskap om historie på. Av historikerne kreves det mer enn noen gang. Ikke bare må historikerne beherske realhistorien, de må også kunne håndtere og bidra til meningsfull bearbeiding av tolkningskonflikter knyttet til hvordan fortida skal forstås og vurderes.

Referanser

- Appleby, J. (1998). The power of history. *The American Historical Review*, 103(1), 1–14. <https://doi.org/10.1086/ahr/103.1.1>
- Berggren, E. B., Bruland, B. & Tangestuen, M. (2020). *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Dreyers forlag.
- Blågestad, K. K. (2021, 27. april). Blir vi aldri ferdige med krigen? Samtale mellom kulturredaktør Karen Kristine Blågestad og historiker Thomas V. H. Hagen. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/i/dLE5vA/blir-vi-aldri-ferdige-med-krigen>
- Bomann-Larsen, T. (2020, 16. november). *Fake history – made in Norway*. NRK Ytring. https://www.nrk.no/ytring/fake-history_-made-in-norway-1.15233333
- Brunvoll, K. (1947). *Veien til Auschwitz*. Aschehoug.
- Bull, A. C. & Hansen, H. L. (2016). On agonistic memory. *Memory Studies*, 9(4), 390–404. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>
- Børsum, L. (1946). *Fange i Ravensbrück*. Gyldendal.
- Corell, S. (2010). *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Scandinavian Academic Press.
- Dybvig, K. (2012). *Jøder og politi i Stavanger: Glemselens bekvemmelige letthet*. Pax forlag.
- Eik, S. (Produsent). (2020). *Atlantic Crossing* [TV-serie]. NRK. <https://tv.nrk.no/serie/atlantic-crossing>
- Elstad, I. (2020). *Tvangsevakueringa*. Orkana forlag.
- Eriksen, A. (1999). *Historie, minne og myte*. Pax forlag.
- Fløgstad, K., Rem, T. & Søybye, E. (2020). *På æren løs: Krigen, litteraturen og æresretten*. Forlaget Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Penguin.

- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*. Farrar, Straus and Giroux.
- Førland, T. E. (2020, 25. november). Hvem skal man tro på? Arkivverket trenger mer penger, og historikerne trenger nye vaner. *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/eKG4wa/hvem-skal-man-tro-paa-arkivverket-trenger-mer-penger-og-historikerne>
- Hagen, T. V. H. (2021, 8. april). «Skal NRK rettferdiggjøre norske nazister?». *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/kronikk/i/7KvaL3/skal-nrk-rettferdiggjore-norske-nazister>
- Hagen, T. V. H., Kvanvig, G. & Tronstad, R. (2010). *Jakten etter jødene på Agder: Fortellinger om det sørlandske holocaust*. Stiftelsen Arkivet.
- Halvorsen, T. (2020). *Forfulgt, fordømt og fortiet: Historien om den kommunistiske motstanden i Norge 1940–1945*. Vigmostad & Bjørke.
- Hjeltnes, G. (2020). Over til krigen: Sakprosa om andre verdenskrig 75 år etter frigjøringen. *Prosa*, (6). <https://prosa.no/artikler/essay/over-til-krigen-sakprosa-om-andre-verdenskrig-75-ar-etter-frigjoringen>
- Honneth, A. (2008). *Kamp om anerkjennelse: Om de sosiale konfliktenes moralske grammatikk*. Pax.
- Isaksen, T. N. (2020, 30. november). Ryktene om kronprinsessen og presidenten var en del av en svertekampanje. *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/x3la1j/ryktene-om-kronprinsessen-og-presidenten-var-del-av-en-svertekampanje>
- Iversen, A. (2020, 29. juni). Identitetspolitikken truer det åpne samfunnet. *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/9v5xGW/identitetspolitikken-truer-det-aapne-samfunnet-alex-iversen>
- Jonassen, M. (2020). *Norske kvinner i krig 1939–1945*. Aschehoug.
- Kristiansen, T. & Rem, T. (2020, 17. november). NRK gir seerne en grunnleggende usann fortelling om krigen. *Aftenposten*. <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/86BQR2/nrk-gir-seerne-en-grunnleggende-usann-fortelling-om-krigen>
- Lange, A. & Schreiner, J. (Red.). (1946–1947). *Griniboken*, 2 bd. Gyldendal.
- Lenz, C. & Nilssen, T. R. (2012). Innledning: Historiekultur, historiebevissthet og historisk kompetanse. I C. Lenz & T. R. Nilssen (Red.), *Fortiden i nåtiden* (s. 11–25). Universitetsforlaget.
- Levin, M. (2020). *Vi snakket ikke om Holocaust*. Gyldendal.
- Markussen, J. A. (2020). *Krigshistoriens livsløp: Samspillet, konkurransene og kampene om iscenesettelsen av Nord-Norges krigshistorie* [Doktorgradsavhandling, Universitetet i Tromsø]. UiT Munin. <https://hdl.handle.net/10037/19771>
- Matre, J. (2020, 25. november). Forfatter om «Atlantic Crossing»: – NRKs troverdighet står på spill. VG. <https://www.vg.no/rampelys/tv/i/mBK93E/forfatter-om-atlantic-crossing-nrks-troverdighet-staar-paa-spill>

- Menand, L. (2018, 27. august). Francis Fukuyama postpones the end of history. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2018/09/03/francis-fukuyama-postpones-the-end-of-history>
- Michelet, M. (2014). *Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske holocaust*. Gyldendal.
- Michelet, M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Gyldendal.
- Michelet, M. (2021). *Tilsvar: Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?* Gyldendal.
- Nielsen, M.-B. O. (2012). Mennesker i historie, historie i mennesker. I C. Lenz & T. R. Nilssen (Red.), *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie* (s. 269–295). Universitetsforlaget.
- Pabst, K. (2016). *Museumsetikk i praksis*. Museumsforlaget.
- Ringvej, M. (2015). Krigen, moralen og historien. *Prosa*, (6). <https://prosa.no/artikler/essay/krigen-moralen-og-historien>
- Seland, B. (Red.). (2012). *Den vanskelige historien*. Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.87>
- Stugu, O. S. (2021). *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Samlaget.
- Svelstad, O. E. (2021, 26. januar). Sofia Helin går kraftig ut mot dei norske historikarane. NRK. <https://www.nrk.no/kultur/sofia-helin-gar-kraftig-ut-mot-dei-norske-historikarane-1.15344124>
- Svensson, E. (Regissør). (2020). *Den største forbrytelsen* [Film]. Fantefilm AS.
- Søbye, E. (2021). *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*. Forlaget Press.
- Sørensen, Ø. & Simonsen, K. B. (Red.). (2020). *Historie og moral: nazismen, jødene og hjemmefronten*. Dreyers forlag.
- Sørli, S., Emberland, T., Borgersrud, L. & Moland, A. (2021, 5. april). Frontkjemperne var ikke 'soldater som alle andre'. VG. <https://www.vg.no/nyheter/meninger/i/PRJx7J/frontkjemperne-var-ikke-soldater-som-alle-andre>
- Tangestuen, M. (2021, 9. april). Innsikt blir ofra til fordel for dramatisering. *Dag og Tid*. <https://www.dagotid.no/meldingar/innsikt-blir-ofra-til-fordel-for-dramatisering-6.23.20799.f725c4e2f6>
- Ulfstein, G. (2021, 10. april). *Tiden er kommet for å høre frontkjempernes versjon*. NRK Ytring. <https://www.nrk.no/ytring/tiden-er-kommet-for-a-hore-frontkjempernes-versjon-1.15449403>
- Vollestad, P. (2020). *Livet på Grini under annen verdenskrig: Kampen for tilværelsen i Norges største fangeleir*. Kagge forlag.
- Wagner, D.-A. (2020, 6. desember). Et forsvar for Atlantic Crossing. VG. <https://www.vg.no/nyheter/meninger/i/KyLnz5/et-forsvar-for-atlantic-crossing>
- Wiklund, M. (2012). *Historie som domstol: Historisk värdering och retorisk argumentation kring «68»*. Bokförlaget Nya Doxa.

KAPITTEL 2

Anerkjennelsens logikk¹

Einar Duenger Bøhn

Universitetet i Agder

Abstract: In this essay, I provide an intuitive analysis of “recognition” in the sense of the Norwegian “anerkjennelse”, and the german “anerkennen”. I discuss the word (section 1), the concept (section 2), and the phenomenon (section 3) of such recognition, and especially its philosophical, psychological, moral and political importance.

Keywords: recognition, identity, moral

Romantiske partnere trenger anerkjennelse fra hverandre for at forholdet deres skal fungere over tid. Barn trenger anerkjennelse fra sine nærmeste for å utvikle en sunn personlig identitet. Ansatte trenger anerkjennelse fra sine sjefer og kollegaer for å ha et meningsfullt arbeidsforhold. Borgere trenger anerkjennelse fra sine medborgere og staten for at samfunnet skal fungere på en god måte. Anerkjennelse er med andre ord ikke bare litt viktig her og der, men veldig viktig overalt, på alle nivåer.

Men hva er egentlig anerkjennelse? Det er det jeg skal forsøke å svare på i denne artikkelen, i hvert fall begynne å svare på. Jeg forsøker å gi en mer eller mindre intuitiv begrepsanalyse, som jeg oppfatter som hensiktsmessig og praktisk anvendelig. Jeg går verken filosofihistorisk eller

---

¹ Takk til Trond Bjerkås og Odin Lysaker for kommentarer.

hermeneutisk til verks, noe som vil kreve mer enn jeg har plass til her. Det blir derfor dessverre lite diskusjon av andre og tidligere viktige tenkeres teorier om anerkjennelse, som for eksempel historiske J. G. Fichte (1796/2000) og G. W. F. Hegel (1807/2009), som begrepet anerkjennelse slik vi skal diskutere det ofte sies å begynne med.² Når det er sagt, så er det uunngåelig å ikke komme litt innom Hegel, som kanskje er den viktigste tenkeren omkring anerkjennelse.

For å forstå et fenomen, er det lurt å begynne med ordet, før man graver seg frem til et underliggende begrep og deretter ser på hva slags fenomen det begrepet eventuelt fanger. Jeg begynner derfor med å se på selve ordet 'anerkjennelse' (del 1), før jeg går videre med å se på det underliggende begrepet om anerkjennelse (del 2). Til slutt ser jeg på selve fenomenet anerkjennelse som både ordet og begrepet peker på, og diskuterer litt hvordan og hvorfor det spiller en viktig rolle, både filosofisk, psykologisk og sosialt (del 3).

Ordet

For å forstå et ord, er det lurt å begynne med dets historie. Ifølge De Caprona (2013) stammer ordet 'anerkjenne' fra tysk *anerkennen*, som er satt sammen av prefikset *an* og *erkennen*, som betyr henholdsvis 'på' eller 'til' og 'kjenne igjen' eller 'felle dom'. Ordet *erkennen*, eller norske 'erkjenne', bygger igjen på *er* og *kennen*, som betyr henholdsvis 'ut av' og 'kjenne'. Ordet *kennen* er også beslektet med norske *kunnen*, og *kunnskap*.

Men en ting er hvor et ord opprinnelig kommer fra, en annen ting er hva et ord betyr i dag. Ifølge De Caprona (2013) betyr ordet 'anerkjenne' å erkjenne som riktig, berettiget, gyldig; eller godta akseptere, innrømme, eller respektere, hylle. Det er med andre ord et *normativt* ladet ord. Ifølge Taule (1992) betyr ordet 'anerkjenne' å akte; respektere; påskjønne; rose; godkjenne; godta. Ordet 'erkjenne' betyr videre blant annet å bli klar

---

² Se også videreutviklinger og diskusjoner av anerkjennelse i for eksempel A. Honneth (1996, 2020) og R. Pippin (2008). Se Mattias Iser (2019) for en innføring og oversikt.

over, innse, bekrefte. Ifølge De Caprona (2013) betyr ordet 'erkjenne' å få mer eller mindre sikker viten om, å innrømme, eller å bekrefte.

Mens det norske ordet 'anerkjenne' og dets tyske stamfar *anerkennen* er mer eller mindre helt like, er det lenger unna til for eksempel en engelsk oversettelse. Det nærmeste engelske ordet for anerkjennelse er *recognition*, som ifølge den offisielle Oxfords etymologiske ordbok (Onions, 1966) kan bety «acknowledgement as true or valid», mens *acknowledgement* i sin tur sies å stamme fra «*admit knowledge of, recognize*», noe som gir en full sirkelforståelse. Men både det tyske, norske og engelske ordet kan allikevel sies å peke i samme retning. Anerkjennelse handler, etter hva vi så langt har sett, om å kjenne igjen, erkjenne eller godta noe som riktig eller gyldig.

Hvis ordet 'anerkjenne' handler om å erkjenne eller kjenne igjen noe som gyldig, så blir spørsmålet hva og hvordan man erkjenner eller gjenkjenner det. Det handler i vår sammenheng ikke om å gjenkjenne noe i form av bare å komme på, eller minne seg selv på igjen noe man allerede visste fra før. Det handler mer om å gjenkjenne noe i form av å kjenne seg igjen i det, og dermed godta og respektere det man kjenner seg igjen i på lik linje med seg selv. Anerkjennelse kan slik sett bare foregå hvis man allerede på forhånd har erkjent det samme i seg selv. Men det kan også være at man bare kan anerkjenne seg selv i den grad man kan kjenne seg igjen i andre. For at du og jeg skal kunne anerkjenne hverandre som likeverdige medmennesker, må vi kunne kjenne igjen fellestrekk i hverandre. Det er det vi mener når vi sier at ordet 'anerkjenne' betyr å erkjenne noe som riktig, berettiget, gyldig. Man erkjenner noe som like riktig, berettiget og gyldig som man kjenner det igjen i seg selv og andre. I den grad jeg har det, har du det også, og omvendt. Ordet 'anerkjennelse' tilhører slik sett, som vi skal se nærmere på nedenfor, både vårt psykologiske og moralske vokabular. Anerkjennelse er til syvende og sist et viktig psykologisk og moralsk begrep som er med på å trekke grenser for hvem vi er og hva vår moralske sfære skal og ikke skal inneholde.

Ordet 'anerkjennelse' kan også brukes i betydningen å oppnå anerkjennelse, i form av at mange vet om og beundrer hvem du er og hva du har oppnådd. Vi er ikke opptatt av denne beslektede bruken i denne artikkelen.

Begrepet

Begrepet *anerkjenne* er det meningsinnholdet vi får et kognitivt grep om når vi bruker ordet 'anerkjenne' riktig og konsekvent. Begrepet *anerkjenne* er også det felles meningsinnholdet som både det norske 'anerkjenne', tyske *anerkennen* og for eksempel det engelske ordet *recognition* (når det blir brukt i dette henseende) peker på. Det er som vi har sett et psykologisk og moralsk meningsinnhold, noe som vil si at det handler om hva og hvem vi er, hvordan vi tenker og utvikler oss, samt hvordan ting bør være, og til syvende og sist om hvordan vi bør oppføre oss.

Begrepet *anerkjennelse* har den formelle logiske strukturen til en *relasjon*, noe som vil si det har formen «x anerkjenner y», men relasjonen har også et videre relasjonelt aspekt i form av at det er ikke slik at x bare anerkjenner y, men x anerkjenner bestemte egenskaper i y, eller i et bestemt henseende. Hvis du sier at du anerkjenner meg, så er det en ufullstendig setning; hvis du derimot sier at du anerkjenner meg som medmenneske, eller som far, så er det en fullstendig setning. Det er med andre ord bestemte egenskaper, roller, eller identiteter du anerkjenner. Strengt tatt har derfor anerkjennelse den formelle logiske strukturen til en såkalt tre-plass relasjon, noe som vil si at det relaterer tre ting: «x anerkjenner y som z».

Merk at selve relasjonen å anerkjenne noe ikke er en symmetrisk relasjon. Det vil si, det er ikke slik at hvis x anerkjenner noe i y, så må y anerkjenne det samme i x. Jeg kan (og bør!) for eksempel anerkjenne mine nyfødte barn som medmennesker, men de nyfødte barna er ikke i stand til å anerkjenne meg som medmenneske tilbake. Jeg kan (og bør!) også anerkjenne aspekter ved dyr, og naturen mer generelt, uten at de er i stand til å anerkjenne aspekter ved meg tilbake. Det kreves slik sett mer av den anerkjennende enn det anerkjente. Den anerkjennende må ha en viss status av å være en psykologisk og moralsk aktør, uten at det anerkjente må ha det samme. Foreldre kan som sagt anerkjenne sitt nyfødte barn, uten at det nyfødte barnet er i stand til å anerkjenne sine foreldre, men barn kan etter hvert også anerkjenne sine demente foreldre, uten at deres demente foreldre lenger er i stand til å anerkjenne sine barn tilbake.

Et videre spørsmål er hva og hvem den anerkjennende kan være, og hva og hvem det anerkjente kan være. Hva eller hvem kan anerkjenne?

Hva eller hvem kan bli anerkjent? Og hva er det vi egentlig anerkjenner når vi anerkjenner noe?

Jeg kan anerkjenne meg selv som menneske, som mann, som nordmann, som filosof, som far, og så videre. Men det krever nok at jeg kjenner igjen i meg selv noe jeg også ser og anerkjenner i og hos andre. Når jeg for eksempel anerkjenner meg selv som far, så erkjenner jeg som riktig, berettiget og gyldig at jeg er en far, i form av at jeg identifiserer meg med farsrollen. Men jeg kan nok ikke forstå farsrollen, det jeg anerkjenner, uten å også se og anerkjenne den i og hos andre. Dette henger sammen med at man ikke kan fullt ut begripe et begrep uten å kunne, i hvert fall i prinsippet, anvende det på *både* seg selv og andre (dette gjelder med visse unntak de fleste begreper og kalles «The Generality Constraint»; se Evans, 1982). Anerkjennelse, som psykologisk begrep, har slik sett et gjensidig aspekt. Jeg kan bare anerkjenne noe i meg selv som jeg også kan i prinsippet erkjenne som gyldig i og hos andre, men jeg kan også bare anerkjenne noe i og hos andre som jeg også i prinsippet kan erkjenne som gyldig i og hos meg. Vi ser her kimen til at den psykologiske og moralske utviklingen av en personlig identitet avhenger av anerkjennelse av både seg selv og andre, samt at andre anerkjenner ens selv.

Dette er noe spesielt Hegel (1807/2009) var opptatt av.³ Hegel gikk faktisk enda lenger og hevdet ikke bare at vi trenger anerkjennelse for å utvikle en sunn identitet, men at vår selvbevissthet er en refleksiv relasjon (en relasjon noe står i til seg selv) som *konstitueres* i gjensidig anerkjennelse mellom oss selv og andre. Det vi slik *er for andre og oss selv*, er det vi *egentlig er i oss selv*. Våre selvbevisstheter er essensielt relasjonelle enheter. Slik gjensidig anerkjennelse er en kontinuerlig prosess i den form at vår selvbevissthet ikke er noe statisk som bare er, men noe dynamisk som hele tiden blir til ved hjelp av anerkjennelse fra andre og oss selv. Det er også i slik gjensidig anerkjennelse at våre moralske forpliktelser overfor hverandre oppstår. Ifølge Robert Brandoms (2007) tolkning av Hegel, oppstår vår selvbevissthet nettopp slik ved at vi anerkjenner andre og de som de andre anerkjenner, og når de andre igjen anerkjenner oss, ender

---

3 Se spesielt IV A i Hegel (1807), hvor også Hegels berømte skille mellom herredømme og trelldom i møtet mellom selvbevisstheter trekkes opp.

vi slik opp med å også anerkjenne oss selv. Slik anerkjennelse er videre et moralsk anliggende. Ifølge en slik teori er dermed gjensidig anerkjennelse et *nødvendig* kriterium for å utvikle en selvbevissthet, og for å utvikle moralske forpliktelser.

For å unngå misforståelse, er det her viktig å skille mellom, på den ene siden, det at x anerkjenner y ikke er en symmetrisk relasjon, og på den annen side, det at vår selvbevissthet og personlige identitet samt selve evnen til anerkjennelse kun oppstår i gjensidige relasjoner av anerkjennelse. Jeg kan som sagt anerkjenne små barn, dyr og natur uten at noen av dem trenger å anerkjenne meg tilbake (derfor er anerkjennelse ikke en symmetrisk relasjon), men jeg kan (ifølge hegelianske teorier) ikke utvikle en selvbevissthet, en sunn personlig identitet, eller moralske forpliktelser, ei heller anerkjenne noe som helst, uten at det foregår en slags gjensidig anerkjennelse mellom meg og andre. Sagt på en annen måte; jeg kan anerkjenne noen (eller noe) uten at de (eller det) anerkjenner meg, men jeg kan ikke utvikle en selvbevissthet, sunn personlig identitet, moralske forpliktelser, eller anerkjenne noe som helst, uten at noen andre anerkjenner meg. Med andre ord – anerkjennelse er ikke en symmetrisk relasjon, men allikevel nødvendigvis en høyst gjensidig sak.

Uansett om anerkjennelse er nødvendig for selve utviklingen av en selvbevissthet eller bare styrkende for utviklingen av en sunn personlig identitet, så er anerkjennelse utvilsomt viktig for vår personlige og sosiale utvikling. Bare tenk igjen på hvordan barn, partnere, kollegaer og borgere trenger anerkjennelse både fra andre og seg selv for å utvikle seg og fungere godt. Uten anerkjennelse lever man i en evig kamp med andre og seg selv. Dette kommer vi tilbake til i neste del.

Personer kan med andre ord anerkjenne seg selv og hverandre på lik linje i bestemte henseender, men folkegrupper, bedrifter, organisasjoner og stater kan også som sagt anerkjenne både medmennesker og andre folkegrupper, bedrifter, organisasjoner og stater. En folkegruppe, bedrift, organisasjon eller stat kan anerkjenne sin nye sjef både som medmenneske og som ny sjef, samt anerkjenne andre folkegrupper, bedrifter, organisasjoner og stater som likeverdige i bestemte henseender. Men merk at mens en stat kan anerkjenne en annen stat som likeverdig som seg selv, kan også for eksempel en folkegruppe anerkjenne en stat uten

at folkegruppen selv er en stat, og staten kan anerkjenne en folkegruppe uten at staten selv er en bestemt folkegruppe. Vi fullvoksne personer kan også som sagt anerkjenne barn, dyr og naturen uten at barn, dyr og naturen anerkjenner oss tilbake i noen som helst henseender. Selv om noen former for anerkjennelse består i at man gjenkjenner noe i andre som man kjenner i seg selv, og andre former består i en gjensidig anerkjennelse, så finnes det med andre ord også former for, eller instanser av anerkjennelse hvor man erkjenner som gyldig noe i eller hos andre som ikke finnes i en selv, og som de ikke nødvendigvis anerkjenner i eller hos deg.

Begrepet *anerkjenne* har også formen til en *erklærende handling*. Det å anerkjenne noe eller noen er litt som å derved gjøre noe gyldig. Tenk på noen som roper til partneren sin at hen slår opp. Ved den erklæringen er det dermed slutt mellom dem. Eller tenk på dommeren som erklærer to personer for rette ektefolk. Ved den erklæringen er de dermed gyldig gift. Det å for eksempel anerkjenne andre som medmennesker er på lik linje å erklære at de er gyldige medmennesker. Ved den erklæringen er de dermed gyldige medmennesker. Man etablerer slik en relasjon av respekt.

Når en stat for eksempel anerkjenner en folkegruppe, så erklærer den derved at den folkegruppen er en gyldig folkegruppe, på lik linje med andre folkegrupper. Ved en slik erklæring er de dermed en gyldig folkegruppe, på lik linje med andre folkegrupper. Staten erklærer slik respekt for den folkegruppen. En slik form for anerkjennelse kan ha formen av å gi dem like rettigheter som alle andre, men den kan også ha formen av å gi dem særrettigheter som den folkegruppen de er. Dette skal vi komme tilbake til nedenfor. Anerkjennelsen er uansett en form for erklærende handling, enten muntlig eller skriftlig, en erklæring som forplikter. Anerkjennelse innebærer dermed også en moralsk forpliktelse, slik Hegel i sin tid hevdet (selv om vi her nok har resonnert oss frem til det på en annen og jeg tør påstå lettere forståelig måte).

Vi har hittil sett på selve ordet 'anerkjennelse' og dets meningsinnhold og logiske strukturer. Det er på tide å vende oppmerksomheten mer direkte mot selve *fenomenet* anerkjennelse der ute i den konkrete verden.

Fenomenet

Fenomenet å *anerkjenne* er det som virkelig foregår der ute i verden som begrepet *anerkjenne* peker på. Spørsmålet er derfor: Hva er det fenomenet mer nøyaktig?

Vi har sett at begrepet anerkjennelse fanger en type erklærende handling, men man kan godt foreta en erklærende handling uten å mene at det man erklærer bør være tilfellet. Bare tenk igjen på en dommer som erklærer noen for rette ektefolk med alt det innebærer av forpliktelser, men samtidig selv mener at de ikke burde være det. På samme måte kan man se for seg at noen anerkjenner noen andre i bestemte henseender uten at de selv mener det innerst inne, en statsminister som for eksempel anerkjenner en minoritet som urbefolkning ut ifra deres unikhhet uten å selv mene det innerst inne. Anerkjennelse kan slik foregå i kraft av sosiale roller heller enn enkeltpersoner.

Er anerkjennelse derfor en slags sosial kontrakt man erklærer gyldig heller enn en slags mental tilstand? Det kan være begge deler. Jeg kan anerkjenne meg selv og andre i bestemte henseender i form av å ende opp i en bestemt mental tilstand i mitt forhold til dem, men et folk, en bedrift, organisasjon, eller stat kan også anerkjenne noen ved å erklære en slags bindende sosial eller moralsk kontrakt, uten at noen av dem er i en bestemt mental tilstand i forhold til noe som helst. I hvert fall ikke hvis man med 'mental tilstand' mener den form for mental tilstand vi menneskelige personer som regel er i, for den kan ikke folkeslag, bedrifter, organisasjoner eller stater være i.

La oss se litt mer på det psykologiske aspektet ved anerkjennelse. Vi trenger som sagt anerkjennelse for å bygge en personlig identitet. For å kunne identifisere meg selv som for eksempel menneske, nordmann, mann, filosof og far, trenger jeg også at andre anerkjenner disse sidene ved meg. Hvis ingen anerkjente meg som nordmann, så blir det kanskje ikke umulig, men i hvert fall langt vanskeligere å anerkjenne meg selv som nordmann. I tillegg trenger jeg muligheten til å kunne anerkjenne andre som nordmenn for å kunne anerkjenne meg selv som nordmann. Dette for å kunne forstå og vite hva det vil si å være nordmann. Begreper som bare jeg forstår, og bare jeg kan anvende kun på meg selv, er en umulighet. Et slikt genuint privat språk som bare kan brukes av en person

vil aldri kunne bety noe som helst, for det vil for eksempel aldri kunne korrigeres av andre. Jeg tror det er det Wittgenstein (1953/1997) mente da han som kjent påsto at et privat språk er umulig.

Tenk også på barns behov for anerkjennelse fra de voksne. De har behov for å bli sett, i form av å bli anerkjent for det de driver med, det de er gode på, osv. Anerkjennelse fra andre innebærer en respekt fra deres side som gir trygghet til videre utvikling i fred og ro. Når noen anerkjenner noe ved eller i meg, så gir det en slags trygghet om at de aksepterer det aspektet ved meg som på en eller annen måte et gyldig aspekt ved meg, noe som gjør at jeg kan få videreutvikle det i fred og ro fra andre. Det er slik vi kan bygge opp en personlig identitet. Hvis ingen ser oss, eller ingen anerkjenner oss som det vi er, da blir det vanskelig å bygge opp en solid personlig identitet i fred og ro fra andres kritiske blikk.

Men det er også viktig for oss å lære å anerkjenne andre for å selv kunne bygge opp en personlig identitet som fungerer i et sosialt fellesskap. En bestemt instans av anerkjennelse, at A anerkjenner B i visse henseender, behøver som sagt ikke være en symmetrisk relasjon, men anerkjennelse har som vi har sett allikevel et aspekt av gjensidighet på et annet nivå; nemlig at man trenger anerkjennelse fra andre like mye som man trenger å anerkjenne andre for å bygge en personlig identitet som fungerer i et sosialt fellesskap. Slik sett har anerkjennelse ikke bare et individuelt-psykologisk aspekt, men også et sosial-psykologisk aspekt. Jeg trenger anerkjennelse av andre, men for at jeg selv skal kunne bygge en velfungerende personlig identitet, trenger jeg også å anerkjenne andre.

Kanskje gjelder det samme for å kunne bygge opp en selvbevissthet, slik vi så Hegel argumenterte for ovenfor? Jeg lar det forbli åpent her.

Hva er anerkjennelsens sosiale og moralske funksjon ut over det psykologiske? En anerkjennelse av andre er en erklæring om at man på en eller annen måte inkluderer dem i sin moralske sfære. Husk hva anerkjennelse kommer av og betyr: Det kommer av å kjenne igjen noe man aksepterer og derfor erkjenner som riktig og gyldig. Hvis jeg for eksempel anerkjenner deg som menneske, så er det en erklæring om at jeg kjenner igjen visse menneskelige trekk ved deg og erkjenner dem som riktig og gyldige som menneskelige trekk. Det moralske aspektet ved anerkjennelse trer frem i det jeg erkjenner at de menneskelige trekkene hos meg selv, som

jeg kjenner igjen i deg, har moralsk verdi. For, hvis jeg mener de trekkene har moralsk verdi hos meg, så må jeg erkjenne den samme verdien hos deg, i det jeg kjenner igjen og erkjenner som riktige og gyldige nettopp de samme trekkene hos deg. Det motsatte ville vært inkonsekvent; litt som å erkjenne at min ball er rød og dermed farget, for deretter å anerkjenne din ball som å ha samme rødfarge, men allikevel nekte på at den er farget.

Det samme gjelder til en viss grad ut over personer, men uten at noen må kjenne igjen det anerkjente i seg selv. Hvis et folk, en organisasjon, bedrift eller stat anerkjenner noen i bestemte henseender, så innebærer det at de erklærer at de kjenner igjen noen aspekter som de mener er riktige eller gyldige i eller hos den eller det de anerkjenner. De behøver ikke da å på forhånd ha anerkjent det i seg selv, men de må på forhånd ha erkjent det som et riktig eller gyldig aspekt. Man kan ikke anerkjenne noe man ikke på forhånd har på en eller annen måte allerede akseptert som riktig eller gyldig. Anerkjennelse er derfor, igjen som vi så Hegel påsto, et iboende *normativt* og til syvende og sist *moralsk* fenomen.

Anerkjennelse er slik med på å trekke opp grensene for vår moralske sfære, det vil si hva som skal og ikke skal med i våre moralske betraktninger, samt hva som forplikter oss og hva som ikke forplikter oss. Alt som inkluderes i vår moralske sfære må anerkjennes, og alt som anerkjennes må inkluderes i vår moralske sfære. Den gode gamle kantianske idéen om at vi må se på hverandre som mål i seg selv fremfor midler til andre mål (se Kant, 1785/2019), kan slik sees på som et tidlig forsøk på å trekke opp grensene for hva som skal og ikke skal anerkjennes, ved at det forsøker å trekke opp grensene for vår moralske sfære (i form av hva vi har direkte moralske forpliktelser overfor). Kant mente denne grensen bare inkluderte de som har samme type rasjonalitet som oss fullvoksne personer. Vi personer skal dermed med andre ord til syvende og sist bare anerkjenne hverandre. I dag er man ofte, i hvert fall jeg, villig til å kaste det moralske nettet litt bredere i form av å anerkjenne mye mer enn bare fullvoksne personer. Jeg ønsker å inkludere mer direkte for eksempel andre dyr, samt kanskje til og med alt liv og naturen mer generelt.

Det er generelt verdt å gruble over akkurat hvor grensen går for hva som skal anerkjennes, og ikke. Kan man for eksempel anerkjenne gråstein? Det gir liten mening å anerkjenne gråstein som sådan, men det gir

mening å anerkjenne for eksempel verneverdige fjell bestående av mye gråstein. Det støtter opp under at anerkjennelse på et relativt grunnleggende nivå er med på å trekke opp moralske grenser. Hva som er og ikke er verneverdig, er et moralsk anliggende. Det gir videre tilnærmet umiddelbar mening å anerkjenne levende ting, noe som støtter opp under det samme, fordi levende ting mer umiddelbart krever nettopp vår moralske oppmerksomhet. Det gir enda større grad av umiddelbar mening å anerkjenne andre personer, noe som igjen støtter opp under det samme, nemlig at anerkjennelse er viktig for å trekke opp moralske grenser. Det peker igjen i retning av at anerkjennelse kommer av og betyr å kjenne igjen, og å erkjenne som riktig og gyldig. Jo likere de og det andre vi anerkjenner er oss selv og det vi allerede aksepterer, jo mer må vi anerkjenne det på lik linje med oss selv eller det vi allerede har akseptert. Alt annet er inkonsekvent.

Anerkjennelse av verneverdige ting, liv, dyr og andre mennesker og personer, handler som vi har sett om å inkludere ting i en moralsk sfære på lik linje med hverandre, i visse henseender. Det handler slik sett om en slags *universalisering* av bestemte goder og rettigheter i det sosiale fellesskapet. Men anerkjennelse kan også handle om å erklære særgoder og -rettigheter for noen få i kraft av hva de, og kun de, er. Det å anerkjenne et bestemt område som fredet handler for eksempel ikke om å gi det de samme goder og rettigheter som alle andre, men å gi det spesielle goder og rettigheter som andre ikke har, i kraft av hva de er. Det samme gjelder for eksempel politisk anerkjennelse av en urbefolkning. Det handler ikke nødvendigvis om bare å gi dem samme rettigheter som alle andre, men muligens også om å gi dem noen særrettigheter som andre ikke har, i kraft av at de er/ikke er en urbefolkning. Det samme gjelder til og med til en viss grad på enda mer personlig nivå. Jeg anerkjenner for eksempel mine egne barn som unike, som jeg gir og mener fortjener mer oppmerksomhet fra meg, i kraft av å være mine barn, ikke bare på lik linje med naboens barn.

Dette siste er kanskje med på å vise forholdet mellom anerkjennelse og kjærlighet, nemlig at kjærlighet er en form for anerkjennelse (selv om det motsatte ikke alltid må være tilfellet). Kjærlighet handler om å anerkjenne en annen som unik og i tillegg være villig til å gå ut av sin egen

vei for at den andre unike skal ha det bra.⁴ Det å vise kjærlighet er slik sett å vise at man anerkjenner den andres unikhhet. Når jeg for eksempel viser min kjærlighet overfor mine barn, så viser jeg at jeg anerkjenner dem som unike, i hvert fall *for meg*. Det er viktig for oss mennesker å få en slik spesiell anerkjennelse av noen få nære, fremfor bare en generell anerkjennelse av alle andre.

Vi ser slik her også kimen av to forskjellige typer anerkjennelse; på den ene siden en anerkjennelse i kraft av *likhet*, og på den andre siden en anerkjennelse i kraft av *unikhet*. Begge deler er viktig for oss. Det første går ut på å erkjenne noe eller kjenne igjen noe i oss selv i andre som riktig og gyldig, og dermed måtte likestille det, mens det andre går ut på å erkjenne noe i andre som unikt riktig og gyldig, og dermed måtte erkjenne det som sådan. Den første handler dermed om likhet, mens den andre handler om ulikhet. Begge deler kan og må til en viss grad anerkjennes; spørsmålet er i hvilken grad hver av de er viktig, og i hvilken grad hver av de bør vektlegges.

Å kjempe for anerkjennelse handler nemlig ikke nødvendigvis bare om å kjempe for en mer rettferdig fordeling av goder og like rettigheter, men om å bli sett og akseptert for den man er, og som sådan bli inkludert i en felles moralsk sfære med andre. Det å ikke få ens identitet anerkjent begrenser som sagt ens frihet til videre utvikling som det man er. Det er først når man blir anerkjent og akseptert som den man er at man kan oppnå en god og trygg frihet til selvutvikling, i fred og ro fra andres kritiske blikk. Det er litt som om man går rundt i rommet, men ingen ser deg. Det er da vanskelig å få utviklet seg sammen med de andre. Det er lettere når de andre har sett deg. Det er enda lettere når de andre har erkjent deg som riktig og gyldig som den du er, og inkludert deg i det sosiale fellesskapet på lik linje som de andre.

Men anerkjennelse kan også slå negativt ut. Det at de andre anerkjenner deg på lik linje med alle andre kan være med på å viske ut noe som er unikt ved deg. Det at de andre anerkjenner deg som noe unikt kan legge både føringer og grenser for hva og hvem du blir behandlet som. Det å anerkjenne deg som for eksempel kvinne, minoritet eller urbefolkning,

---

4 Se for eksempel Harry Frankfurt (2004) for mer om kjærlighetens filosofi.

gir deg ro og trygghet til selvutvikling som nettopp kvinne, minoritet eller urbefolkning, men det kan også komme med mange fordommer om hva og hvem du er og hva du er i stand til, noe som kan virke hemmende på din selvutvikling. Det kan være vanskelig å slippe fri fra det andre anerkjenner hos deg.

Her berører vi det psykologisk, moralsk og politisk sensitive begrepet *identitetspolitikk*. Å legge politiske føringer ut ifra noens unike identitet som det ene eller andre, kan være en form for anerkjennelse av hva og hvem du er som gir deg større frihet til selvutvikling innenfor den identiteten, men det kan også være en form for anerkjennelse av hva og hvem du er som gir deg mindre frihet til selvutvikling ut over den identiteten. Balansegangen mellom de to følgene av anerkjennelse er rett og slett et psykologisk, moralsk og politisk dilemma. Noen, meg selv inkludert, vil derfor hevde at vi bør fokusere på å i hvert fall *politisk* (og *juridisk*) anerkjenne likheter fremfor ulikheter når det kommer til personer og folk, og kanskje begrense den politiske (og juridiske) anerkjennelsen av ulikheter til andre dyr og naturen mer generelt, hvor frihet til selvutvikling ikke er et tema i samme grad. *Psykologisk* og *moralsk* kan og bør man derimot anerkjenne også ulikheter og ulikheter hos hverandre, slik at de som vil trygt kan få utvikle sin personlige identitet i tilstrekkelig fred og ro. Men dette er et psykologisk og politisk følsomt tema, som på sin egen måte, uavhengig av ståsted, viser hvor viktig anerkjennelse er for oss alle.

Det er også verdt å merke seg ikke bare at anerkjennelse kan ha både positive og negative konsekvenser, men at man kan anerkjenne noen på *feil grunnlag*. Anerkjennelse er ikke et rent subjektivt fenomen, i form av at all anerkjennelse fra en eller annen er berettiget anerkjennelse. Det er fullt mulig at noen anerkjenner noen uten at det er berettiget. En stat kan for eksempel i prinsippet anerkjenne en minoritet som viser seg i ettertid å ikke være den minoriteten de utga seg for å være. Da hviler anerkjennelsen på feil grunnlag. Man kan også se for seg at en minoritet kjemper for anerkjennelse av sin unikheter uten at de fortjener en spesiell anerkjennelse for nettopp den unikheten, for eksempel hvis en gruppe hvite blonde menn kjemper for anerkjennelse i kraft av å være hvite blonde menn, følger det ikke dermed at de fortjener den type anerkjennelse. Et annet eksempel er hvis vi en gang i fremtiden anerkjenner roboter som

personer og samfunnsborgere på lik linje med oss selv uten at de fortjener det (kanskje fordi de mangler en grunnleggende form for bevissthet). Anerkjennelse må ha et objektivt riktig og gyldig grunnlag for å være fortjent.

Referanser

- Brandom, R. (2007). The structure of desire and recognition. *Philosophy and Social Criticism*, 33(1), 127–150. <https://doi.org/10.1177/0191453707071389>
- Evans, G. (1982). *The varieties of reference*. Oxford University Press.
- De Caprona, Y. (2013). *Norsk etymologisk ordbok*. Kagge Forlag.
- Fichte, J. G. (2000). *Foundations of natural rights*. Cambridge University Press. (Opprinnelig utgitt 1796)
- Frankfurt, H. (2004). *Reasons of love*. Princeton University Press.
- Hegel, G. W. F. (2009). *Åndens fenomenologi* (J. Elster, Overs.). Pax forlag. (Opprinnelig utgitt 1807)
- Honneth, A. (1996). *Struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Polity.
- Honneth, A. (2020). *Recognition: A chapter in the history of European ideas*. Cambridge University Press.
- Iser, M. (2019). Recognition. I *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/recognition/>
- Kant, I. (2019). *Groundworks for the metaphysics of morals*. Oxford World's Classics. (Opprinnelig utgitt 1785)
- Onions, C. T. (1966). *Oxford dictionary of English etymology*. Oxford University Press.
- Pippin, R. (2008). *Hegel's practical philosophy: Rational agency as ethical life*. Cambridge University Press.
- Taule, R. (1992). *Escolas ordbok. Bokmål*. Escola Forlag.
- Wittgenstein, L. (1997). *Filosofiske undersøkelser*. Pax forlag. (Opprinnelig utgitt 1953)

KAPITTEL 3

Krigsseilere i fred: De som ble glemt og det som ble husket

Bjørn Tore Rosendahl

ARKIVET freds- og menneskerettighetssenter

Abstract: During the Second World War, the merchant fleet and its seafarers represented Norway's most significant contribution to the Allied war effort. However, lack of recognition has in many ways defined the post-war era of the "war sailors", as the wartime seafarers are called in Scandinavia. Publicity is a part of recognition, and this article studies in what degree the "war sailors" have received publicity from 1945 to 2019. Using search results from a database of digitized Norwegian newspapers, some clear patterns emerge. The war efforts of the merchant seafarers were not forgotten immediately after the war, but they were not in the limelight. Not long after, the "war sailors" disappeared from the newspaper columns. In connection with the three milestones in the battle of "the secret fund of Nortraship", they received a short-term increase of publicity. The last decade's increased publicity seems to be more long-lasting, and it has become honourable to be called a "war sailor". Gradually, several groups of seafarers have been included in the term and are now remembered as "war sailors". This is partly a result of the need for visibility and recognition for forgotten groups of wartime seafarers.

Keywords: Second World War, seafarers, post-war recognition, Norway, commemoration, war sailors

Introduksjon

Manglende anerkjennelse har på mange måter definert det å være krigsseiler. Guri Hjeltnes skriver at «Etter andre verdenskrig ga ordet krigsseiler negative assosiasjoner i deler av offentligheten» (Hjeltnes, 2020). Da følte mange krigsseilerne seg både glemt, undervurdert og motarbeidet. I *Store*

Sitering av denne artikkelen: Rosendahl, B. T. (2021). Krigsseilere i fred: De som ble glemt og det som ble husket. I T. Bjerkås, T. V. H. Hagen & G. Aaby (Red.), *Tid for anerkjennelse. Andre verdenskrig i fortid og i nåtid* (Kap. 3, s. 53–78). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.148.ch3>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

norske leksikon hevdes det videre at «det tok mer enn 25 år før deres innsats ble akseptert» (Wisting, 2017). På 1960- og 70-tallet opplevde krigsseilerne en slags oppreisning både i media, i lovverket og i politikken, mens de det siste tiåret har oppnådd mer eller mindre full anerkjennelse (Rosendahl, 2015a).

Anerkjennelse er imidlertid et vidt begrep som kan inneholde mange aspekter, fra symbolhandlinger til økonomisk kompensasjon. (Se også Thomas V. H. Hagens kapittel om anerkjennelse i denne boken.) I denne artikkelen vil jeg undersøke nærmere *omtale* som en viktig del av anerkjennelse etter en krig. En slik empirisk undersøkelse av krigsseilerne er ikke gjort tidligere. Omtale kan være både positiv og negativ – og nøytral. Hvordan har omtalen av krigsseilerne utviklet seg? Jeg vil undersøke tendenser i norske aviser spesielt, men også trekke inn offentlige taler, faghistoriske verk, filmer og minnesmerker. Hva og hvem har blitt husket eller glemt? Og hva har påvirket utviklingen?

Ulike arenaer for omtale og oppmerksomhet

Historieverk, film og dekorasjonspraksis er tre av mange arenaer hvor norsk krigshistorie formidles. Faghistoriske samleverk setter viktige premisser for hva slags kunnskap og hvilke aktører samfunnet skal huske. De treffer bredt og tillegges gjerne stor autoritet. Krigsseilerens betydning til tross, så har deres historie fått relativt lite omtale i to av de tre større samleverkene etter 1945 som jeg har undersøkt. Ingen av verkene underkjenner at sjøfolkene og handelsflåten stod for Norges viktigste bidrag til de alliertes seier, men dette får likevel gjerne beskjeden spalteplass. Et unntak er faktisk det eldste verket, *Norges krig, bd. II* fra 1948 (Steen, 1948). I historieverkets redaksjonskomite satt bl.a. Nortraships leder Øivind Lorentzen, statsminister Einar Gerhardsen, høyesterettsjustitarius og hjemmefrontsleder Paal Berg og generalløytnant Otto Ruge. Her er det ca. 90 sider om handelsflåtens krigsinnsats, med grundige beskrivelser av betydningen, om tapene og mannskapene. Sjøfolk(ene) nevnes 144 ganger.

I 1987 kom flerbindsverket *Norge i krig*. Olav Riste var forfatteren bak bind 7, «Utefront», og sjøfolk(ene) nevnes her kun 13 ganger (Riste, 1987).

Ordet «krigsseiler» brukes aldri, med unntak av i gjengivelsen av tittelen på maleriet «Krigsseilerne» av Sigmund Solm, som brukes som illustrasjon. I bildeteksten står det videre: «Norges viktigaste bidrag til den allierte krigføringa var likevel utan samanlikning den norske handelsflåten» (Riste, 1987, s. 114). I 2011 var allmennheten i ferd med å gjenoppdage krigsseilernes historie, og dette året ble bind IV i Aschehougs norgeshistorie gitt ut. I *Norvegr. Etter 1914* er andre verdenskrig viet 50 sider – men kun ett avsnitt omhandler Nortraship og sjøfolkene (Nielsen, 2011, s. 114). Riktignok omtales de også i dette verket som det viktigste norske bidraget til alliert seier.

Et annet medium som kan ha lang rekkevidde og stor innvirkning på folks bilder og forestillinger om andre verdenskrig er spillefilm, dokumentarer og TV-serier. Få norske spillefilmer med handling fra 2. verdenskrig har hovedhandling som foregår utenfor Norge. Kun *Flukten fra Dakar* fra 1951 har krigsseilerne i handelsflåten i hovedrollene. Filmen handler om flukt fra fransk internering i Vest-Afrika. 75 år etter krigens slutt er det altså ikke produsert norsk spillefilm som har visualisert hvordan det kan ha vært å seile i konvoier eller opplevelsen av å bli torpedert. I 2020 ble det imidlertid klart at to nye spillefilmer om norske krigsseilere skal produseres, og i tillegg er det planer om å lage TV-serie basert på Jon Michelets romanserie *En sjøens helt*. Dette er klare tegn på krigsseilernes nyvunne sentrale plass i det norske krigsnarrativet.

Under andre verdenskrig ble mange tusen norske sjøfolk i handelsflåten tildelt den høyt ansette Krigsmedaljen. Dette var en bevisst handling fra den norske eksilregjeringen for å vise sin anerkjennelse av innsatsen til sjøfolkene og oppmuntre til videre innsats (Rosendahl, 2015b, s. 182). Både under og etter krigen var krigsseilerne den gruppen som fikk tildelt flest norske medaljer (Henriksen et al., 2017, s. 118). På dette området ble de ikke glemt, men det er likevel noe som få husker i dag. Den samfunnsmessige og utadrettede anerkjennelsen slike dekorasjoner kan ha er dermed lite realisert, mens den individuelle anerkjennelsen i mange tilfeller virket mot sin hensikt, enten fordi den for mange kom sent, eller fordi selve overrekkelsen skjedde på lite verdige og i uhøytidelige former.

Det første fredsåret

Hvem og hva ble husket på i fredsåret 1945? 7. juni paraderte hjemmestyrkene opp Karl Johans gate i Oslo til stor jubel fra folkemengden. Paraden er flere ganger i ettertid satt i kontrast med andre som ikke fikk den samme anerkjennelsen etter krigens slutt, som f.eks. krigsseilerne. 7. juni 1945 var knapt noen av de som seilte i uteflåten kommet hjem. For flere sjøfolk var krigen heller ikke over på det tidspunktet, ettersom de fortsatt deltok i krigen mot Japan i Asia. Når de så kom hjem, var det gjerne på anonyme skip som la til kai uten noen større festivitas. Unntak fantes, særlig hvis skipet ankom tidlig etter freden og hadde sterk lokal forankring. 19. juni 1945 meldte *Norges Handels og Sjøfartstidende* at «Hvalkokeriet 'Sir James Clark Ross's hjemkomst er selvsagt den altoverskyggende begivenhet i Vestfold i disse dager» (*Norges Handels og Sjøfartstidende*, 1945a).

Hjemreisetidspunktet var ikke noe sjøfolkene selv kunne bestemme over. Arbeidsplikten som ble innført under krigen fortsatte for enkelte helt inn i 1947, og det førte til sen hjemreise for mange. I januar 1947 ble det i en avisnotis rapportert at ca. kun 8 600 «hjemreiseberettigede» sjøfolk hittil hadde kommet hjem (*Smaalenenes Amtstidene*, 1947). Dette ga krigsseilerne et dårlig startgrunnlag for å etablere seg sentralt i det norske narrativet om krigen.

Ble krigsseilerne helt glemt i seiersrusen og i minneseremoniene i 1945? Ikke hvis vi ser på noen av de mest symboltunge talene som ble holdt av de to mest sentrale lederne, kong Haakon VII og Einar Gerhardsen. Da kong Haakon talte til det norske folk 17. mai 1945, var sjøfolkene i handelsflåten den første gruppen som ble takket (*Arbeiderbladet*, 1945). 8. juli 1945 sa kongen dette i en tale til norske sjøfolk i Marinen og handelsflåten: «Hvad våre sjøfolk i handelsmarinen har utrettet i denne krigen er noe, som alle nordmenn kjenner til. Jeg takker dere igjen ...» (Kong Haakon VII, 1945a). I nyttårstalen samme år ble sjøfolkene igjen trukket fram av kongen: «En spesiell takk vil jeg rette til våre sjøfolk i handelsmarinen som tross ubåter, miner og bombing aldri for et øyeblikk sviktet sin harde plikt, og som ved sin strålende innsats for alltid har risset sine navn i mor Norges saga» (Kong Haakon VII, 1945b). Når disse ordene kom fra det

mest samlende symbolet for norsk frihetskamp under krigen, må det ha hatt en anerkjennende effekt for lyttende krigsseilere.

Einar Gerhardsen ble statsminister 25. juni 1945. Ved flere anledninger det første fredsåret nevnte også han sjøfolkene spesielt i sine taler. På de falnes dag, 16. september 1945, var dette den første gruppen han trakk fram. De store tapene ble vektlagt: «Sjøfolkene fulgte sitt skip i farefull, men krigsnyttig og nødvendig seilas på alle verdenshav. Stille og selvfølgelig gjorde de på denne måten sin plikt mot fedrelandet. Altfor mange av dem måtte følge sitt skip i dypet» (Gerhardsen, 1945). I 1946 understrekte Gerhardsen spesielt innsatsens betydning: «... sjøfolkene ved sin innsats har bidratt mer enn noen annen befolkningsgruppe til at seieren ble realisert» (Olstad, 2006, s. 251). Talene i 1945/46 viser at han på det tidspunkt både kjente til og verdsatte sjøfolkenes krigsinnsats. Få år senere skulle imidlertid Einar Gerhardsen bli svært upopulær blant mange krigsseilere pga. håndteringen av pengene i det som ble kjent som Nortraships hemmelige fond. Mens krigsseilerne krevde en utbetaling til alle som hadde seilt for Nortraship og den norske uteflåten under krigen, ble pengene i stedet plassert i et fond som skulle støtte skadde krigsseilere, enker og etterkommere. Som statsminister og leder for partiet med rent flertall på Stortinget, ble Einar Gerhardsen et symbol for dette vedtaket i 1948, som mange krigsseilere opplevde som både formynderisk og bittert.

Stikkprøver i enkelte aviser de første månedene etter freden tyder også på at sjøfolkenes innsats under krigen heller ikke ble glemt av media. Allerede 11. mai 1945 slo *Fædrelandsvennen* opp på førstesiden at «Krigen ble vunnet ved hjelp av den norske handelsflåtes innsats i 1940–41» (*Fædrelandsvennen*, 1945a). 6. juni var det «Norges fryktelige skipstap» i handelsflåten som var hovedoppslaget i samme avis (*Fædrelandsvennen*, 1945b).

Guri Hjeltnes har lagt vekt på hvordan krigsseilernes innsats ble undervurdert da de kom hjem etter krigen (Hjeltnes, 1997, s. 413). Under krigen var derimot norske myndigheter svært opptatt av å understreke den store betydningen sjøfolkene hadde for den allierte krigsinnsatsen, både overfor sjøfolkene og allierte land (Rosendahl, 2015b, s. 182). Derfor var det med stor iver og stolthet at de spredde følgende sitat om den norske handelsflåten, som først ble trykket i det britiske tidsskriftet *Motorship* i

januarnummeret i 1941: «It is probably an understatement to say that, at the present time, this fleet is worth more to us than a million soldiers.» (Mossige, 1989, s. 128). Etter krigen ble dette sitatet trukket fram igjen i avisspaltene. Da hadde betydningen økt til en hær på hele 5 millioner mann – vel å merke i en sak om «Det norske informasjonskontors store betydning» under krigen (*Agder Tidend*, 1945).

Disse avisoverskriftene egner seg ikke til å trekke noen endelige konklusjoner om hvor mye anerkjennelse og omtale krigsseilerne fikk i norske medier i 1945. Likevel kan vi konkludere med at de i alle fall ikke ble glemt.

Avisomtale 1945–2019

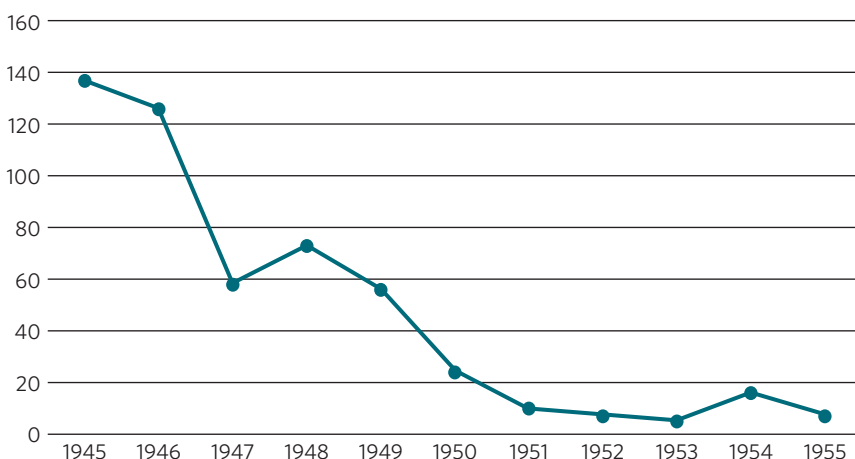
Ovenfor har vi sett at krigsseilerne ikke ble glemt i 1945, hverken i taler eller i avisspaltene. Men hvordan har omtalen av krigsseilerne variert i norske aviser fra 1945 og fram til i dag? For å kunne utvide undersøkelsen i både tid og antall aviser og kvantifisere treffene, har jeg benyttet meg av Nasjonalbibliotekets søkemotor for digitaliserte norske aviser (www.nb.no). Ved å søke på ord eller ordkombinasjoner, kan man få opp statistikk som viser antall treff per år. På denne måten går det an å få tallmateriale som viser økende eller synkende omtale om et tema over en gitt tidsperiode.

Det er imidlertid noen begrensninger ved denne metoden som gjør at tallene må brukes med forsiktighet og flere forbehold. For det første er Nasjonalbibliotekets avisdatabase ikke komplett. Det er blant annet en markert nedgang i antall aviser fra 1950. Dessuten er det fra 2008 digitalisert betydelig flere aviser enn i årene før. For å kunne ta høyde for denne økningen, har jeg i analysen kontrollert opp mot bruken av det nøytrale ordet «og». Fra 2007 til 2008 øker bruken av ordet med 64 prosent, mens det samlet fra tiåret 2000–2009 til 2010–2019 øker med 33 prosent. Disse prosentvise økningene må tas hensyn til i tolkningen av diagrammene nedenfor når det anvendes statistikk fra år til år eller fra tiår til tiår i denne tidsperioden.

Videre vil sammenlikninger av antall treff mellom ulike begreper ikke alltid kunne bevise at ett tema har fått mer omtale enn et annet,

siden det kanskje har vært andre eller flere ord som er blitt brukt i avisene for å beskrive samme fenomen. Dessuten er det en feilkilde at ett treff på et ord i en annonse eller i et TV-program som mange aviser publiserer, gir like mange treff som én hovedoverskrift i en stor avis. Samtidig skal vi også se at det må tas høyde for skiftende bruk av ord for å beskrive samme fenomen. Tross disse metodiske feilkildene egner tallmaterialet seg godt til å se hvordan omtalen av et ord eller fenomen har endret seg over tid rent kvantitativt. Det er imidlertid de tydelige tendensene som er verdt å lete etter i tallene fra Nasjonalbibliotekets søkemotor, og ikke de små nyansene. Tendensene ser vi tydeligst ved å overføre tallene fra søkemotoren inn i diagrammer, slik jeg har gjort i figurene nedenfor.

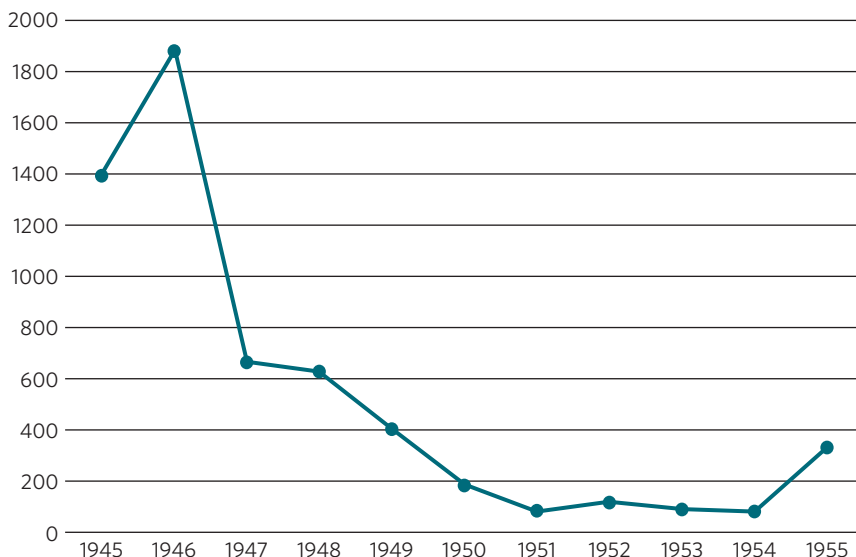
I den første etterkrigstiden ble krigsseilerne stort sett omtalt som sjøfolk i norske aviser. Det gjør det noe mer komplisert å avgrense søk til saker som gjelder de som seilte under andre verdenskrig. I figur 1 og 4 har jeg kompensert for dette ved å skrive «sjøfolkenes innsats» inn i søkefeltet. Stikkprøver viser at det da nærmest utelukkende skrives om de vi i dag definerer som krigsseilere. Det er mange saker om krigsseilere som ikke fanges opp på denne måten, men det som er hensikten med søket er å fange opp en utvikling, tendenser i form av mer eller mindre omtale.

Figur 1. «Sjøfolkenes innsats» i norske aviser 1945-1955 (basert på tall fra nb.no).

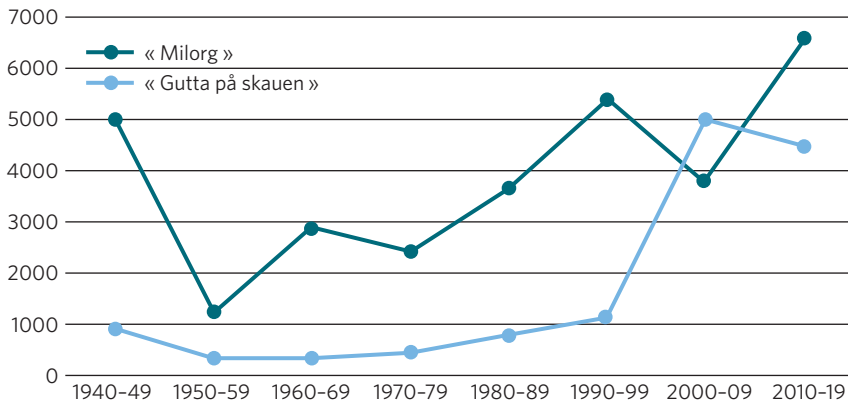
Ikke uventet er det en sterkt fallende tendens i omtale av «sjøfolkenes innsats» fra de to toppårene 1945 og 1946, og utover i 1950-årene (se figur 1). Det er imidlertid to år med økende antall treff: 1948 og 1954. Dette har sin åpenbare forklaring, siden det var disse to årene kampen om Nortra-ships hemmelige fond var på det hardeste. I 1948 tapte krigsseilerne denne kampen i Stortinget, mens i 1954 tapte de i Høyesterett. Deretter gikk krigsseilerne inn i det som Guri Hjeltnes har beskrevet som «et indre eksil», hvor de nærmest forsvant fra offentligheten i en periode (Hjeltnes, 1997, s. 518).

Hvordan samsvarer denne utviklingen med omtalen av andre norske aktører under andre verdenskrig? Hyllesten av hjemmefronten blir gjerne brukt som en kontrast til hvordan krigsseilerne ble glemt. Søker vi på «Milorg» i norske aviser, finner vi imidlertid den samme hovedtenden-sen som med «sjøfolkenes innsats» (se figur 2). Mange treff i 1945 og 1946 etterfølges av en jevn og sterk nedgang utover 1950-tallet. Oppgangen i 1955 kan trolig knyttes til tiårsmarkeringen av frigjøringen, men det ser man altså ikke når det gjelder «sjøfolkenes innsats». Vi kan likevel anta at det var en jevn og generell nedgang i interessen og omtalen av andre verdenskrig i norske media det første tiåret etter 1945. Kald krig og behov for gjenoppbygging bidro til å flytte oppmerksomheten andre steder.

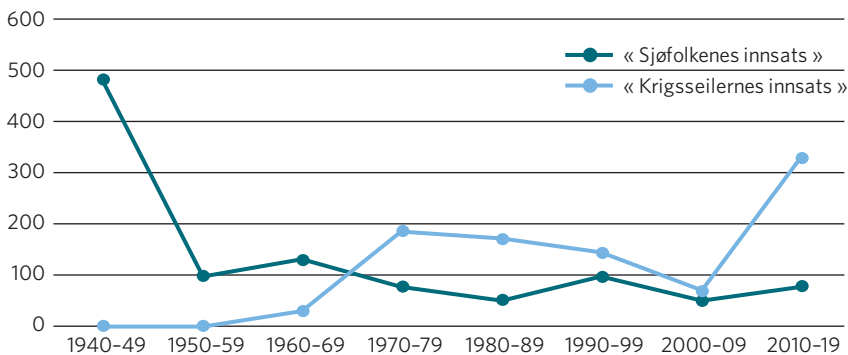
Figur 2. «Milorg» i norske aviser 1945–1955 (basert på tall fra nb.no).

«Gutta på skauen» er et annet ord som kan knyttes til hjemmefrontens motstand i Norge under andre verdenskrig og kan brukes som søkeord sammen med «Milorg». Ser vi samlet på disse søkeordene, kommer det til syne en slags u-formet kurve, dersom tidsperioden strekkes fram til i dag (se figur 3). Særlig fra 2000-tallet er økningen i omtalen markant. Finner vi da en liknende «u» for krigsseilerne?

Figur 3. Hjemmefronten omtalt i norske aviser 1940-2019 (basert på tall fra nb.no).

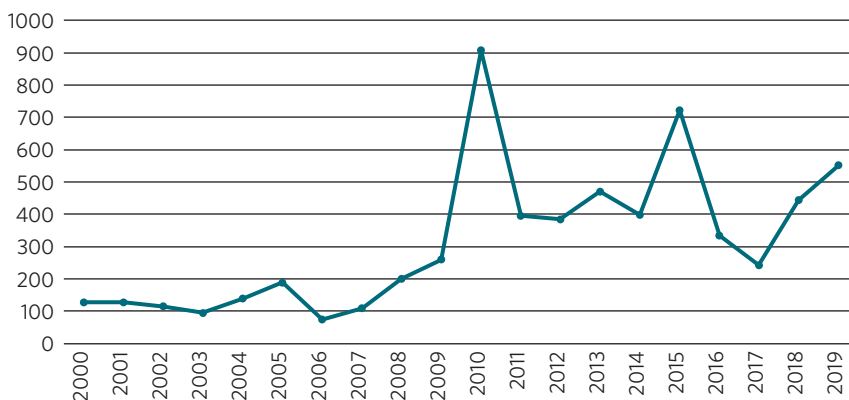
For å kunne fange opp dette, må det tas høyde for at krigsseilerbegrepet gradvis har blitt mer og mer benyttet, i stedet for bare «sjøfolkene». I figuren nedenfor har jeg derfor gjengitt antall treff på både «sjøfolkernes innsats» og «krigsseilerens innsats» (se figur 4). Jeg forutsetter da at de to søkene vil få fram hovedtendensene i hvordan omtalen i avisene har variert over tid over det samme temaet.

Figur 4. Krigsseilerne i norske aviser 1945-2019 (basert på tall fra nb.no).

Til tross for metodiske problemer og flere mulige feilkilder, kan vi fastslå at det er visse likhetstrekk mellom kurvene i figur 3 og 4. Det er mest omtale på begynnelsen og slutten av tidsperioden. To utviklingstrekk er merkbart forskjellige: krigsseilernes økte omtale på 1970-tallet, og at den økte omtalen mot slutten av perioden kom et tiår senere enn for hjemmefrontens søkeord. Årsaken til den økte omtalen av krigsseilerne på 1970-tallet var nok en gang knyttet til konflikten om Nortraships hemmelige fond. Konflikten fikk en slags løsning gjennom den såkalte *ex gratia*-utbetalingen som ble vedtatt av Stortinget i 1972. Det var en form for kompensasjon til Nortrashipsjøfolkene, siden de ikke hadde fått pengene i Nortraships hemmelige fond direkte utbetalt. Prosessen mot dette startet tiåret før, noe man ser av avisomtalen dersom tallene i søket splittes opp år for år gjennom 1960-tallet.

Økningen i omtale av krigsseilernes historie på 2010-tallet er betydelig, også når det tas hensyn til at flere aviser er digitalisert i denne perioden. Hva skyldes den markante økningen siste tiår? Jon Michelet hadde enorm suksess med romanserien *En sjøens helt*, som ble utgitt i seks bind fra 2012 til 2018 (Michelet, 2012–2018). Michelets bøker og hans person var trolig den enkeltfaktoren som sterkest bidro til at krigsseilerne opplevde både økt oppmerksomhet og anerkjennelse i løpet av 2010-tallet. Hvor stor betydning Michelet hadde for den stigende anerkjennelsen av krigsseilernes innsats fanges ikke tilstrekkelig opp av metoden med å telle avisomtaler. Men var det Jon Michelets romaner som tente gnisten til det siste tiårets store interesse for krigsseilerne? For å undersøke dette nærmere, kan vi se hvordan avisomtalen endret seg år for år, siden 2000 (se figur 5).

Figur 5. «Krigsseilerne» i norske aviser 2000–2019 (basert på tall fra nb.no).

Av figuren kan det se ut til at det store vendepunktet kom i 2010, altså to år før Michelet publiserte det første bindet i romanserien *En sjøens helt*. Fra 2009 til 2010 mer enn tredoblet antall ganger norske aviser skrev ordet «krigsseilerne», ifølge nb.no (se figur 5). En faktor som bidro til å løfte kurven kunstig høyt i 2010, var at NRK sendte dokumentarserien *Krigsseilerne – med æren i behold* både i april og i august dette året. Slike TV-programmer kan spille viktige roller i å skape oppmerksomhet rundt et tema. Ser vi likevel bort fra alle treffene i avisenes TV-programmer er det fortsatt en markert økning i avisenes omtale av krigsseilerne rundt 2010 – bare ikke like dramatisk som kurven viser akkurat dette året.

Sørlandsavisene *Agderposten* og *Fædrelandsvennen* utmerket seg med spesielt mange artikler om krigsseilerne. Tallene for *Fædrelandsvennen* i perioden 2000–2019 er vist i tabellen nedenfor (tabell 1). Samlet er det en tydelig økning i antall artikler siste tiåret, men også i 2004–2006 skrev avisen relativt mange saker om temaet.

Tabell 1. «Krigsseilerne» i *Fædrelandsvennen* 2000–2019 (basert på tall hentet fra nb.no).

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>Fædrelandsvennen</i>	9	7	6	8	15	14	15	5	8	14
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<i>Fædrelandsvennen</i>	19	39	19	2	22	15	14	15	17	17

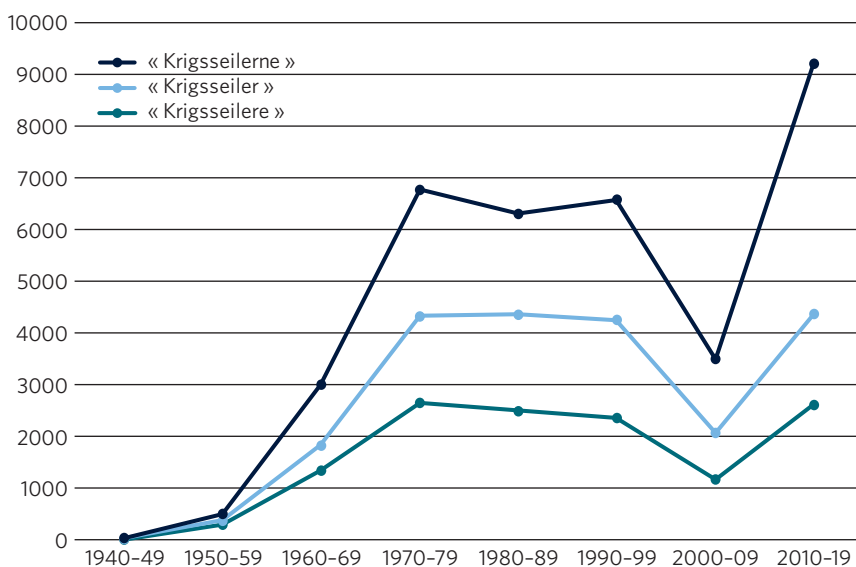
Sørlandsavisenes store interesse for krigsseilertematikk kan sannsynligvis spores til de mange aktørene i landsdelen som på ulike måter fremmet «krigsseilersaken» før 2010:

- D/S *Hestmanden* la til kai i Kristiansand i 1992 og ble et kjent symbol på krigsseilernes innsats.
- ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter (Stiftelsen Arkivet) etablerte en egen årlig *Krigsseilernes dag* i 2004, i samarbeid med Stiftelsen *Hestmanden* og Agder Krigsseileres Minneforening.
- I 2007 etablerte Lillesand sjømannsforening nettsiden *Sjøhistorie.no*.
- I 2008 ble årlige krigsseilertreff satt i gang i Mandal.

Mange av nyhetsartiklene i *Fædrelandsvennen* det første tiåret på 2000-tallet hadde forbindelse til de lokale aktørene nevnt ovenfor. Det er et åpent spørsmål om Agder kun var i forkant av den økende omtalen av krigsseilerne, eller om landsdelen også bidro til å sette krigsseilerne på den nasjonale agendaen. På 2010-tallet var det flere nasjonale begivenheter knyttet til krigsseilernes historie med utspring i Agder: dåpen av *D/S Hestmanden* i 2011, forsvarsministerens unnskyldning i Risør 2013 og lanseringen av Krigsseilerregisteret i 2016.

En mulig forklaring på hvorfor krigsseilerne fikk betydelig mer omtale i norske aviser på 2010-tallet kan identifiseres ved å sammenlikne trefene på ordene krigsseiler, krigsseilere og krigsseilerne (se figur 6). Her ser vi at det særlig er ordet «krigsseilerne», i bestemt flertall, som har økt mest i bruk det siste tiåret. Det er en så tydelig tendens at det må innebære en endring i hvordan og hvilke sammenhenger krigsseilerne har blitt omtalt på i avisene. Kanskje tyder dette på at krigsseilerne i større grad enn før omtales samlet som gruppe. Det var som én stor gruppe at krigsseilerne hadde avgjørende betydning for den allierte krigsinnsatsen. At de i det siste tiåret i økende grad omtales i bestemt form flertall kan

Figur 6. «Krigsseiler», «krigsseilere» og «krigsseilerne» i norske aviser 1940-2020 (basert på tall fra nb.no).

innbære at nettopp *betydningen* av disse sjøfolkene innsats vektlegges mer i omtalen av dem. Sterkere betoning av at norske krigsseilere spilte en avgjørende rolle i kampen mot Nazi-Tyskland kan dermed ha bidratt til å styrke stoltheten over dette og videre styrket interessen og økt omtalen av deres krigsinnsats.

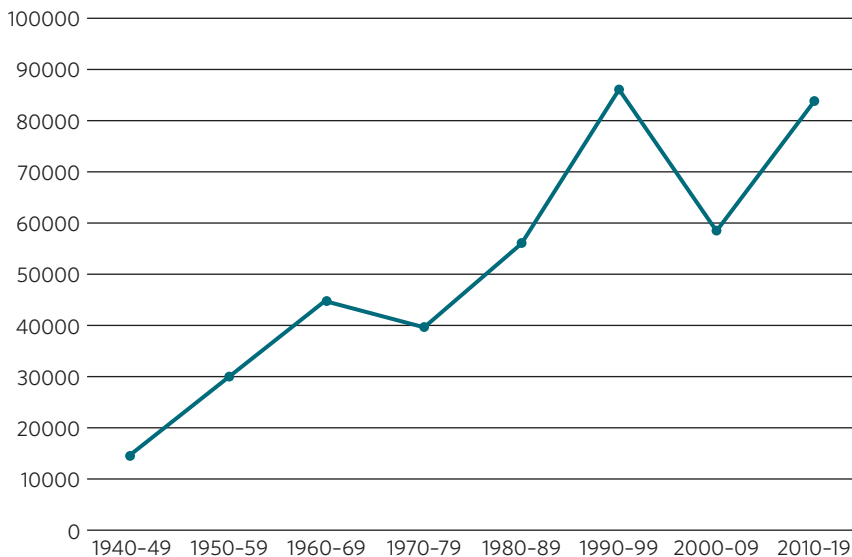
Hva forteller og forklarer utviklingen?

Talene og tallene fra avissøkene viser at krigsseilerne ikke ble glemt i 1945, men at de ganske raskt forsvant fra avisspaltene i årene etterpå. Så har vi sett at det i forbindelse med milepælene i kampen om Nortra-ships hemmelige fond (1948, 1954 og 1972) førte til noen hopp på kurvene. Denne økte omtalen var hendelsesdrevet, men det er lite som tyder på at de hadde noen varig effekt.

Vi ser noe av den samme tendensen når det gjelder markering av runde år siden okkupasjonen startet, og frigjøringen kom. Jubileer er en av de viktigste arenaene for den offisielle minnepolitikken. Antakelig skjedde den aller største jubileumsmarkeringen i 1995, 50 år etter frigjøringen. For krigsseilerne resulterte dette i ekstra mange avisomtaler dette året, mens i de påfølgende årene var antall saker jevnt over lavere enn det hadde vært før 1995.¹ Denne jubileumsmarkeringen førte altså heller ikke til noen varig økt omtale av krigsseilerne.

Ser vi hele etterkrigstiden under ett, finner vi en generelt økende omtale av andre verdenskrig i norske aviser fram mot 50-årsjubileet i 1995 (se figur 7). Tallene for 1940-tallet (og trolig 1950-tallet) er riktignok kunstig lave i figuren, siden det da trolig var mer naturlig å skrive kun «krigen» enn det ble senere. Det er likevel klart at norske aviser de siste 30–40 årene har omtalt andre verdenskrig betydelig flere ganger enn de foregående tiårene. Den generelt økende oppmerksomheten rundt andre verdenskrig har dermed også trolig bidratt til å gi krigsseilerne mer omtale.

1 For «krigsseilerne» er antall treff per år: 1990: 197; 1991: 293; 1992: 146; 1993: 270; 1994: 326; 1995: 532; 1996: 122; 1997: 176; 1998: 196; 1999: 142. Jf. www.nb.no (hentet 28.1.2021).

Figur 7. «Annen verdenskrig» og «andre verdenskrig» i norske aviser 1940-2019 (basert på tall fra nb.no).

Samtidig som oppmerksomheten rundt andre verdenskrig har økt i det norske samfunnet, har det også skjedd en dreining fra en patriotisk minnekultur, med vekt på den nasjonale motstandskampen, til en mer selvkritisk holdning til krigstiden. Viktige, men lite ærefulle sider ved den norske krigshistorien har kommet sterkere fram i lyset. Dette har resultert i en rekke offentlige unnskyldninger fra norske myndigheter for behandling ulike grupper av nordmenn fikk under og etter krigen. Krigsseilerne vonde og vanskelige etterkrigshistorie var blant temaene det var naturlig å ta et oppgjør med, og i 2013 ble det gitt en offentlig unnskyldning til krigsseilerne.

Det er imidlertid fortsatt etterspørsel etter nye norske motstandshelter i det norske samfunnet, men tilsynelatende forutsatt at de ikke tidligere har fått den oppmerksomhet de fortjener. Eksempelvis ble historiker Mari Jonassen sin bok om kvinners innsats under andre verdenskrig lansert i 2020 med vektlegging av nettopp heltefortellinger (Jonassen, 2020). Til forskernettstedet Kilden kjønnsforskning uttalte historikeren: «Jeg valgte altså å skrive en heltehistorie. Det synes jeg kvinnene har fortjent» (Dietrichson, 2020). Hadde en historikers bok om Milorg eller Max Manus blitt beskrevet på samme måte i dag, ville dette trolig resultert i

negativ kritikk fra mange hold. Kritikken mot «heltedyrkelsen» i filmen om Max Manus viser dette (Bratlie, 2011, s. 65–87). På samme måte som med kvinnene, har det trolig også vært legitimt å løfte fram krigsseilerne som helter, siden de ikke har blitt omfattet av heltedyrkelse lenge nok til at det har blir sett på som problematisk. Jon Michelet kalte sin populære romanserie for *En sjøens helt* uten å møte motbør for dette. Kanskje må vi tilbake til andre verdenskrig for å finne kritiske røster mot heltedyrkelse av krigsseilerne. Da syntes både utenriksminister Trygve Lie og enkelte sjøfolk selv at det ble i meste laget av ros (Rosendahl, 2015b, s. 181–182). Når kommer den første kritikken på nytt om en overdreven heltedyrkelse av krigsseilerne? Vil det være en indikator på at krigsseilerne endelig har fått sin «rettmessige plass» i den norske fortellingen om krigen?

Sjømannsyrkets lange ferd mot anerkjennelse

En av årsakene til at krigsseilerne lenge slet med å få tilstrekkelig anerkjennelse og oppmerksomhet for sin krigsinnsats kan spores til selve sjømannsyrket. Utøvelsen av arbeidet skjedde fjernt fra der andre mennesker oppholdt seg, mens de som utøvde yrket sjelden var hjemme og kunne dermed framstå som fremmede. Med et slikt utgangspunkt kan det lett oppstå en «andregjøring» av sjøfolk, hvor de som gruppe ikke blir sett på som en del av «oss». Denne avstanden til yrkesgruppen som sådan, var et dårlig utgangspunkt for å få en sentral plass i det norske krigsnarrativet.

I tillegg gjorde sjøfolkene «bare» jobben sin. Det var arbeidsplikt enten man seilte i uteflåten eller i hjemmeflåten. Tusenvis av sjøfolk utførte stort sett det samme type arbeidet som når det var fred, bare under andre betingelser. Dette står i kontrast til de ekstraordinære sabotasjeaksjonene, hvor få personer var involvert i én dramatisk hendelse, med et tydelig utfall. I møte med det ekstraordinære taper gjerne det rutinemessige i kampen om oppmerksomheten etterpå.

Ved å løfte blikket forbi den norske horisonten, styrkes antagelsen om at sjømannsyrkets karakter har vært en viktig årsak til manglende oppmerksomhet om deres krigsinnsats. I USA ledet Admiral Emory S. Land handelsflåten under andre verdenskrig gjennom War Shipping Administration. Hans memoarer ble publisert i 1958, og her klager

han over manglende oppmerksomhet rundt krigsinnsatsen til de sivile sjøfolkene:

There is little or no romance in the merchant marine; no glamour, no sex appeal, no uniform for the sailor; and very little attention given to his welfare on the beach; in fact, little overall interest of any kind comparable to that for the military services. The only time the merchant marine is appreciated is in the time of national emergency as an auxiliary to the armed services. In peacetime it is quickly forgotten. (Land, 1958, s. 192)

Da krigen var slutt, fikk amerikanske sjøfolk hverken medisinske fordeler, lån, stipender eller delta i seiersparader (Starnes, 2013, s. 156). Først i 1988 fikk sivile amerikanske sjøfolk fra andre verdenskrig status som veteraner, noe som hadde stor betydning både symbolsk og økonomisk (Eitinger et al., 1995, s. 105). Liknende «kamper» for anerkjennelse, mot glemsel og for en plass i krigshistorien er et gjennomgående trekk i litteraturen om *alle* de store allierte maritime nasjonenes sjøfolk. (For Storbritannia, se Edwards, 2010, s. 4, 173. For Nederland, se Klooster, 2018, s. 256–257. For Hellas, se Paloubis, 2018, s. 244.)

Krigsseilernes vanskelige etterkrigstid er altså ikke noe særnorsk fenomen. Det er heller ikke noe som kun relateres til andre verdenskrig. «Hedret og glemt» er både boktittel og konklusjonen som historiker Elisabeth Koren bruker for å formidle hvordan det norske samfunnet fulgte opp krigsseilerne etter første verdenskrig (Koren, 2020). Etter denne krigen var det ingen andre krigsdeltakere som sjøfolkene konkurrerte om oppmerksomheten med. De fikk mye heder de første årene etter krigens slutt, men også etter denne krigen viste oppmerksomheten seg å bli kortvarig.

Nasjonale forhold

I tillegg til karaktertrekkene ved sjømannsyrket, var det også flere nasjonale forhold som spilte inn og påvirket både hvor mye og hva slags omtale krigsseilerne fikk etter andre verdenskrig. Vi har allerede sett hvordan kampen om Nortraships hemmelige fond i tre perioder var utløsende for økt omtale av krigsseilerne i norske aviser. Utgangspunktet for denne

oppmerksomheten var ikke så mye sjøfolkene krigsinnsats i seg selv, men mer hvordan den ikke ble verdsatt. I den første runden om denne saken fikk krigsseilerne kommunistene som sine allierte, samtidig som kommunistene var innblandet i en kamp om makten i Sjømannsforbundet. Det brant broer og ga enda mindre forståelse for krigsseilernes krav i sjøfolkene største fagforening. For å oppnå politisk støtte på Stortinget eller sympati i befolkningen, var det tidlig i den kalde krigen heller ingen fordel med støtte fra kommunistene (Hjeltnes, 1997, s. 497–506).

Den territorielle dimensjonen kan bidra til å forklare manglende norsk omtale av krigsseilernes innsats. Under krigen var Norge et okkupert land. Det som skjedde på den såkalte «utefronten» var ikke like synlig eller merkbart for den norske befolkningen som hendelser og aktiviteten på norsk territorium. Norsk personell i marine, flyvåpen og i hæren som også var en del av utefronten, fikk heller ikke mye omtale etterpå. Det var krigsdeltakerne som opererte i Norge som «vant freden» i 1945. Hjemmestyrkenes parade på Karl Johans gate 7. juni symboliserte det, mens Einar Gerhardsens koalisjonsregjering 25. juni markerte det (Bull, 1990, s. 17, 33).

En nasjonal faktor som skulle tilsi mer omtale av sjøfolkene krigsinnsats i Norge enn i andre allierte land, var deres relativt store betydning. Den britiske og amerikanske handelsflåten spilte begge viktige roller i den allierte seieren, men i ingen av disse landene kan handelsflåten sies å ha spilt *den* viktigste, slik som i Norges tilfelle. Dette kan også være en av årsakene til at Norge, og senere Danmark og Sverige, fikk et eget begrep for sjøfolkene som seilte under verdenskrigene; «krigsseilere». Et avissøk i Nasjonalbiblioteket (nb.no) indikerer at begrepet for første gang ble brukt i desember 1945 om sjøfolkene i uteflåten som hadde seilt i krigen som nettopp var over (*Norges Handels og Sjøfartstidende*, 1945b).

At det ble et eget begrep for sjøfolkene som hadde seilt under verdenskrigen var åpenbart identitetsskapende for de som var en del av gruppen, og det gjorde det også lettere å framstå som en egen gruppe utad. Samtidig så vi i figur 4 at det tok tid før bruken av dette begrepet ble normalen. Tallene for hvert enkelt år tyder på at det var rundt Stortingets *ex gratia*-vedtak i 1972 at «krigsseiler» ble det mest vanlige begrepet. De første årene etter krigen var det ennå mest utbredt å omtale dem som bare

sjøfolk. I takt med økende omtale og større anerkjennelse har bruken av «krigsseiler» økt på bekostning av «sjøfolk».

«Nye» og glemte krigsseilergrupper

Betegnelsen krigsseiler kunne gi negative assosiasjoner tidlig etter krigen, mens det nå er et hedersord for de aller fleste. Parallelt med denne utviklingen har flere grupper sjøfolk blitt inkludert som krigsseilere. Først omfattet det kun uteseilere fra andre verdenskrig. I dag er det vanlig å inkludere hjemmeseilere, de som seilte i Marinen og de utenlandske sjøfolkene. De som seilte under første verdenskrig omtales gjerne også som krigsseilere. Hvordan har denne utviklingen skjedd, og hva forteller den om hvordan samfunnet har husket eller glemt de som nå regnes som krigsseilere?

Lang kyst! av Trygve Nordanger var den første boken av betydning som var viet hjemmeflåten og hjemmeseilerne. Den kom først i 1975, i kjølvannet av uteseilernes seier i Stortinget i 1972, med *ex gratia*-utbetalingen. Nordanger brukte imidlertid aldri ordet krigsseiler om hjemmeseilerne. Standardverket om hjemmeflåten er *Hjemmeflåten. Mellom venn og fiende*, bind fem i samleverket *Handelsflåten i krig 1939–1945*. Boken ble utgitt i 1992, og forfatter Lauritz Pettersen fastslo da at hjemmeseilerne ikke oppnådde noen status som krigsseilere. De hadde aldri blitt akseptert av uteseilerne som medlemmer i krigsseilerforeningene eller i Krigsseilerforbundet. Pettersen beskrev en ydmyk gruppe sjøfolk: «Selv har de også gått stille i dørene og heller ikke forlangt å bli kalt krigsseilere på linje med uteseilerne» (Pettersen, 1992, s. 287–289). Først i 2000 kom trolig den første offisielle form for anerkjennelse av hjemmeseilerne. Det var kong Harald som i en tale nettopp omtalte hjemmeseilerne som krigsseilere, med den anerkjennelsen som det betydde: «De fleste krigsseilere var i internasjonalt farvann, men mange måtte også gjøre tjeneste på skip langs norskekysten og i nordisk okkupert farvann» (Olstad, 2006, s. 344). I dag er det blitt normalt og lite kontroversielt å omtale hjemmeseilere som krigsseilere.

Det er usikkert når det ble vanlig å omtale sjøfolkene fra første verdenskrig som krigsseilere. Det første tilfellet jeg har funnet gjennom avissøk

på nb.no, er fra mai 1957. Da brukes benevnelsen i forbindelse med krav om at krigsseilere fra de to verdenskrigene burde ha like rettigheter når det gjaldt fordobling av fartstid i sjømannspensjonen (*Arbeiderbladet*, 1957). Likevel har det neppe vært særlig utbredt å omtale disse sjøfolkene som krigsseilere før det siste tiåret, samtidig som krigsseilerne har fått et generelt oppsving i oppmerksomhet og heder. Tidstypisk er det at begge bøkene som nylig kom om sjøfolkene fra denne krigen, omtalte dem som krigsseilere i tittelen (Jerman, 2016; Koren, 2020).

Å bruke krigsseiler-betegnelsen i en boktittel i vår tid kan ha flere hensikter. Det kan være et middel for å skape oppmerksomhet, men det kan også brukes for å inkludere en «glemt» gruppe sjøfolk inn i den mer kjente og anerkjente kategorien «krigsseilere». Begge deler var min intensjon i utformingen av tittelen på boken jeg redigerte i 2015 om de omkomne *utenlandske sjøfolkene: De var også krigsseilere* (Rosendahl, 2015c). Selv om de utenlandske sjøfolkene utgjorde opptil 25 prosent av arbeidsstyrken på norske skip, og 953 av dem døde i krigsforlis, så hadde de i veldig liten grad fått oppmerksomhet for sin innsats. Statsviter Kjetil Grødum spør om det ikke har vært rom til å inkludere minnet om de utenlandske sjøfolkene, så lenge det manglet et klart og tydelig narrativ om de *norske krigsseilernes* innsats og skjebne (Grødum, 2015, s. 149). Jon Michelet var med på å utforme ideen til boken om de utenlandske sjøfolkene, støttet utgivelsen økonomisk, skrev forordet og bidro i promoteringen. Likevel viste det seg nesten umulig å få media til å omtale ny kunnskap om denne «nye» betydelige gruppen av krigsseilere. Kanskje var det ennå ikke rom for dette i 2015. Eller kanskje vil det aldri bli rom for dem i det norske krigsnarrativet – siden de nettopp var utenlandske.

Marinens sjøfolk har en annen og interessant vei inn i krigsseilerdefinisjonen. Basert på mine undersøkelser av norske aviser, kan det tyde på at denne prosessen startet i kjølvannet av *ex gratia*-utbetalingen til uteflåten krigsseilere i 1972. Marinens sjøfolk ble både skuffet og bitre over at de ikke ble inkludert i ordningen. Høsten 1973 ble *Aktive Militære Krigsdeltakeres forening* stiftet for at «Marinens krigsseilere skulle få den samme utbetaling som deres kolleger i Handelsflåten» (*Tidens Krav*, 1976). Spørsmålet ble også tatt opp flere ganger i Stortinget gjennom 1970- og 80-årene (f.eks. Stortingsforhandlinger, 1976/77, s. 181). Ekstra vond og

vanskelig ble saken da Krigsseilermonumentet på Bygdøy skulle bygges. I monumentet ble Marinens krigsseilere eksplisitt inkludert og anerkjent i den kunstneriske utformingen. Men sett i sammenheng med avslaget på *ex gratia*-utbetaling, ble dette i stedet sett på som en provokasjon. Marinens veteraner fra andre verdenskrig ba derfor om at de ble slettet fra hele monumentet (*Tidens Krav*, 1976). Deres status som *krigsseilere* var imidlertid ikke oppe til diskusjon. Da Kong Olav V innviet monumentet i september 1980, var han da også tydelig: «Vi takker våre krigsseilere fra handelsflåten og fra Marinen for hva de gjorde for fedrelandet i de vonde år» (Kong Olav V, 1980). Blant Marinens sjøfolks etterkommere er det nå blitt selvsagt å regne dem som krigsseilere.

Minnesmerkenes viktige rolle

Monumenter og minnesmerker er en synlig og varig form for anerkjennelse og oppmerksomhet som gjerne gis etter en krig. De kan ha stor definisjonsmakt over hvem som skal huskes og hedres. Historien til Sjømennenes minnehall i Stavern (Minnehallen) viser hvilken dynamikk det har vært mellom minnesmerket, hvem som huskes og hvem som inkluderes i krigsseilerbegrepet.

Minnehallen ble åpnet av kong Haakon i 1926. Det nasjonale minnesmerket ble ført opp etter påtrykk fra Storbritannia om å hedre de mange sjøfolkene som omkom på norske handelsskip under første verdenskrig. Allerede i 1929 ble det reist spørsmål om ikke Marinens omkomne i krigsforlis også burde få sine minnetavler her. Trolig var det siden Marinen selv måtte påkoste dette, at saken stoppet opp (Marthinsen, 1996, s. 33). Spørsmålet kom opp igjen i 1974/75, da Marinens sjøfolk begynte å omtale seg som krigsseilere og krevde *ex gratia*-utbetaling på linje med uteseilerne. En ny runde kom også på begynnelsen av 1980-tallet, men ingen av gangene førte dette til minneplater med Marinens omkomne i Minnehallen. Igjen manglet det noen som både kunne og ville betale for dette.

På 1970- og 80-tallet var det marinefolk som selv hadde seilt under krigen som kunne kjempe for oppmerksomhet og rettferdighet. Liknende frontfigurer har hverken hjemmeseilerne eller de utenlandske sjøfolkene hatt. Det er andre som har kjempet for deres status. Hjemmeseilerne kom

inn i Minnehallen via to trinn. På 1980-tallet presset «engasjerte privatpersoner og rutebåtredere» på for at hjemmeseilerne skulle få sin plass i Minnehallen (Marthinsen, 1996, s. 34). Med plassmangel som begrunnelse fikk de først «bare» sine navn oppført i minnebøker og ikke på minneplater, som de andre omkomne krigsseilerne. I 2015 ble navnene imidlertid oppført på kobberplater på veggene, på lik linje med de andre. Da konkluderte Hans Olaf Sørum i Tilsynskomiteen for Minnehallen: «Dermed kan vi endelig si at Minnehallen er komplett» (*Østlands-Posten*, 2015a).

To år senere var det likevel avduking av nye minneplater over omkomne krigsseilere i Minnehallen. Denne gangen var det de omkomne utenlandske sjøfolkene i den norske uteflåten som ble minnet. Minneplatene kom i kjølvannet av boken som Stiftelsen Arkivet og Jon Michelet stod bak, mens det var Michelet og Rederiforbundet som sørget for selve finansieringen av minneplatene i kobber. Private aktører var altså igjen de som påvirket hvem som ikke lenger skulle være glemt.

Minnehallen i Stavern og Krigsseilermonumentet på Bygdøy er *nasjonale* minnesmerker over krigsseilere. Siden 2010 har en rekke *lokale* minnesmerker blitt reist til minne om krigsseilerne, i bl.a. Grimstad, Risør, Rendalen, Mandal og Moss. I Stavanger og på Haugalandet foreligger det konkrete planer om det samme. I bred forstand kan også museumsskipet *D/S Hestmanden* og nettstedet Krigsseilerregisteret regnes med blant minnesmerkene over krigsseilerne som har blitt reist i nyere tid.

Det er et åpent spørsmål om de mange nye minnesmerkene over krigsseilerne er en årsak eller virkning av det siste tiårets økende oppmerksomhet rundt krigsseilerne. Trolig har det vært en vekselvirkning. Initiativet til å etablere minnesmerkene har som regel kommet fra engasjerte privatpersoner og organisasjoner, og i liten grad fra statlige eller politiske aktører.

Den norske stat har også spilt en beskjeden og passiv rolle i å løfte fram nye krigsseilergrupper og inkludere dem inn i den nasjonale fortellingen om andre verdenskrig. En offentlig unnskyldning kunne hatt en slik funksjon. 3. august 2013 talte forsvarsminister Anne-Grete Strøm-Erichsen til en rekke gjenlevende krigsseilere i Risør. Mot slutten av talen ba hun «på vegne av den norske stat om unnskyldning for den

behandlingen krigsseilerne ble utsatt for etter krigen» (Strøm-Erichsen, 2013). Det var en fin og viktig unnskyldning, som ble tatt godt imot blant krigsseilerne som var til stede på arrangementet. Samtidig tok talen ikke på alvor flere av de «nye» gruppene av krigsseilere som var godt kjent i 2013. Omfattet unnskyldningen hjemmeseilerne, Marinens sjøfolk og de utenlandske? Trolig gjorde den ikke det. Kong Haralds inkludering av hjemmeseilerne i år 2000 ble f.eks. ikke videreført like eksplisitt av hans forsvarsminister 13 år senere. Den offentlige unnskyldningen bidro ikke til å inkludere eller stadfeste noen nye eller glemte grupper inn i krigsseilerdefinisjonen. Den forholdt seg heller som om de ikke eksisterte (Rosendahl, 2013).

Krigsseilerregisteret ble opprettet av Norsk senter for krigsseilerhistorie ved ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter takket være økonomisk støtte fra Samlerhuset Norge og et samarbeid med Lillesand Sjømannsforening. Statlig finansiering av den økonomiske driften ble sikret i etterkant. Krigsseilerregisteret inntok en vid og inkluderende definisjon av hvem som skulle dokumenteres og minnes. Likevel har definisjonen til stadighet blitt utfordret av de mange gråsonene som gradvis avdekkes. Det gir grunn til å tro at en ytterligere utvidelse av krigsseilerbegrepet vil kunne skje i årene som kommer.

Sannsynligvis vil begrepet fortsatt fungere som et virkemiddel for å trekke fram grupper av sjøfolk som tidligere har vært glemt eller påstått glemt. Det trenger ikke begrenses til å gjelde verdenskrigene. Norske sjøfolk har seilt, og blitt drept, i senere kriger. En av disse var krigen mellom Iran og Irak (1980–1988). I 2015 og 2019 ble det utgitt bøker om norske sjøfolk som seilte på tankskip i Persiabukta mens denne krigen pågikk (Lerøen, 2019; Syvertsen, 2015). I medieomtalen rundt Syvertsen sin bok fra 2015 ble sjøfolkene omtalt som krigsseilere (Østlands-Posten, 2015b). I Lerøens bok fra 2019 ble dette gjort enda mer eksplisitt, gjennom undertittelen: «Norske krigsseilere i Persiabukten på 1980-tallet». Sjøfolk jeg har snakket med, som har seilt i krigsfarvann etter 1945, har derimot ikke kalt seg for krigsseilere, tross store påkjenninger og dels traumer.

Ordet krigsseiler brukes også i enkelte tilfeller som en metafor for en gruppe som er dårlig behandlet av storsamfunnet. Særlig

Nordsjø-dykkerne er blitt omtalt som «vår tids krigsseilere» (eks. Nesvik, 2000, s. 3549). Dersom en slik metaforbruk får enda større gjennomslagskraft og brukshyppighet, vil det være en tydelig indikasjon på at krigsseilerne ikke lenger regnes som glemt. I dette narrative understrekes samfunnets dårlige behandling og manglende anerkjennelse av krigsseilerne. Det står imidlertid i motsetning til et annet utviklingstrekk som er antydning tidligere; at betydningen av krigsseilerens innsats har spilt en viktigere del i omtalen av dem de siste tiårene. Spørsmålet er derfor ikke bare *om* krigsseilerne blir husket, men også *hva* de skal huskes for.

Konklusjon

Kamp om omtale og oppmerksomhet bunner ofte i et behov for anerkjennelse. Omtale er ikke den eneste formen for anerkjennelse, men en viktig del av den. Både talene fra kong Haakon og statsminister Gerhardsen og avisenes oppslag, viser at krigsseilerne ikke ble glemt i 1945. Men selv om de ikke ble glemt, ble de ikke nødvendigvis husket lenge. Krigsseilerne forsvant ganske raskt fra avisspaltene i årene etter krigen. I forbindelse med milepælene i kampen om Nortraships hemmelige fond (1948, 1954 og 1972) fikk de økt omtale igjen. Denne økte omtalen var hendelsesdrevet, og det er lite som tyder på at den hadde noen langvarig effekt. Det siste tiårets økte omtale ser derimot ut til å bli mer langvarig.

Hva som huskes om krigsseilerne har endret seg med tiden. Kampen om Nortraships hemmelige fond satte lenge rammen for avisenes omtale av krigsseilerne. Sett i lys av denne striden framsto de mer som ofre og tapere enn helter. Det siste tiårets økte bruk av «krigsseilerne» i bestemt flertall kan tyde på at betydningen av deres innsats har kommet mer i sentrum.

Krigsseilerbegrepet kunne gi negative assosiasjoner tidlig etter krigen, mens det i dag er blitt et hedersbegrep for de aller fleste. Parallelt med denne utviklingen har flere grupper sjøfolk blitt inkludert inn i begrepet og huskes nå som krigsseilere. Denne utvidelsen av krigsseilerbegrepet har både skjedd i forbindelse med krav om økonomisk kompensasjon og som en følge av behov for synlighet og anerkjennelse for glemte grupper av sjøfolk.

Disse prosessene har vært drevet fram av private aktører. Engasjerte privatpersoner, etterkommere av krigsseilere og ulike typer organisasjoner er det også som har tatt initiativet til å etablere de mange nye minnesmerkene som har blitt reist til minne om krigsseilerne de siste 10–20 årene. Statlige eller politiske aktører har spilt mer beskjedne og reaktive roller. Når en slik utvikling skjer nedenfra, gir det grunn til å tro at røttene til samfunnets økende interesse og anerkjennelse av krigsseilernes historie går dypere og vil vare lenge. Men hva som huskes og hvem som skal regnes som krigsseilere, vil fortsatt kunne være i spill.

Referanser

- Agder Tidend*. (1945, 18. mai). Det norske informasjonskontors store betydning.
- Arbeiderbladet*. (1945, 18. mai). Kongen takker alle dem som kjempet. (Via nb.no)
- Arbeiderbladet*. (1957, 27. mai). Protest vedtatt mot nasjonalmonumentet. (Via nb.no)
- Bratlie, M. (2011). *Manus til Manus: Filmen om Max Manus som historieformidling* [Masteroppgave, Universitetet i Oslo]. DUO. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-28813>
- Bull, E. (1990). *Norghistorien etter 1945*. Cappelen.
- Dietrichson, S. (2020, 5. november). – *Norske kvinner deltok på alle krigens områder*. Kilden kjønnsforskning. <http://kjonnsforskning.no/nb/2020/11/norske-kvinner-deltok-pa-alle-krigens-omrader>
- Edwards, B. (2010). *The quiet heroes: British merchant seamen at war*. Pen & Sword Maritime.
- Eitinger, L., Vold, O. & Weisæth, L. (1995). *Krigsskader og senvirkninger: Krigspensjonering gjennom 50 år*. Rikstrygdeverket.
- Fædrelandsvennen*. (1945a, 11. mai). Krigen ble vunnet ved hjelp av den norske handelsflåtes innsats i 1940–41.
- Fædrelandsvennen*. (1945b, 6. juni). Norges fryktelige skipstap.
- Gerhardsen, E. (1945, 16. september). Tale på de falnes dag 1945. <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/regjeringen-gerhardsen-i/statsministerens-kontor/taler/tale-pa-de-falnes-dag/id2482807/>
- Grødum, K. (2015). En forpliktelse til å minnes. I B. T. Rosendahl (Red.), *De var også krigsseilere: Omkomne utenlandske sjøfolk på norske skip under andre verdenskrig* (s. 149–155). Stiftelsen Arkivet.
- Henriksen, K., Weber, S. & Brazier, E. (2017). *Norske krigsdekorasjoner: For innsats under andre verdenskrig*. Dreyers forlag.

- Hjeltnes, G. (1997). *Handelsflåten i krig: Bd. 4. Krigsseiler: Krig, hjemkomst, oppgjør*. Grøndahl Dreyer.
- Hjeltnes, G. (2020). *Krigsseilerne etter krigen*. Norgeshistorie.no. <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1764-krigsseilerne-etter-krigen.html>
- Jerman, G. (2016). *Vår ære og vår avmakt: 50 000 krigsseilere berget Norge gjennom første verdenskrig*. Aschehoug.
- Jonassen, M. (2020). *Norske kvinner i krig: 1939–1945*. Aschehoug.
- Klooster, S. (2018). Important, yet overlooked: An overview of the Dutch merchant fleet in the Second World War. I B. T. Rosendahl (Red.), *Allied seafarers in the Second World War* (s. 247–260). Cappelen Damm Akademisk.
- Kong Haakon VII. (1945a, 8. juli). *Til de norske sjøfolkene*. Det norske kongehus. <https://www.kongehuset.no/tale.html?tid=29031&sek=26947&scope=0>
- Kong Haakon VII. (1945b, 31. desember). *Nyttårstalen 1945*. Det norske kongehus. <https://www.kongehuset.no/tale.html?tid=27178&sek=26947&scope=0>
- Kong Olav V. (1980, 27. september). *Krigsseilermonumentet 1980: Avdukingen*. Det norske kongehus. <https://www.kongehuset.no/tale.html?tid=70922&sek=26947&scope=0>
- Koren, E. S. (2020). *Hedret og glemt: Krigsseilerne fra første verdenskrig og det norske samfunnet*. Fagbokforlaget.
- Land, E. S. (1958). *Winning the war with ships: Land, sea and air – mostly land*. R. M. McBride.
- Lerøen, M. (2019). *Pappas siste reis: Norske krigsseilere i Persiabukten på 1980-tallet*. Vigmostad Bjørke.
- Marthinsen, T. (Red.). (1996). *For offervilje og sjømannsdåd: Sjømennenes minnehall gjennom 70 år*. Det nasjonale aldershjem for sjømenn.
- Michelet, J. (2012–2018). *En sjøens helt* (Bd. 1–6). Oktober.
- Mossige, E. (1989). *Storredieriet Nortraship: Handelsflåten i krig*. Grøndahl.
- Nesvik, H. T. (2000, 13. juni). *Forhandlinger i Stortinget nr. 237. Sak nr. 16*. Stortinget.
- Nielsen, M.-B. O. (2011). *Norvegr. Norges historie: Bd. IV. Etter 1914*. Aschehoug.
- Norges Handels og Sjøfartstidende*. (1945a, 19. juni). (Via nb.no)
- Norges Handels og Sjøfartstidende*. (1945b, 21. desember). (Via nb.no)
- Olstad, F. (2006). *Norsk Sjømannsforbunds historie: Bd. 1. Vår skjebne i vår hånd*. Pax.
- Paloubis, J. (2018). Hellenic merchant marine in World War II. I B. Rosendahl (Red.), *Allied seafarers in the Second World War* (s. 227–246). Cappelen Damm Akademisk.
- Pettersen, L. (1992). *Handelsflåten i krig 1939–1945: Bd. 5. Hjemmeflåten: Mellom venn og fiende*. Grøndahl Dreyer.
- Riste, O. (1987). *Norge i krig: Bd. 7. Utefront*. Aschehoug.
- Rosendahl, B. T. (2013, 22. november). Hva innebar unnskyldningen til krigsseilerne? *Agderposten*, s. 32–33.

- Rosendahl, B. T. (2015a). Anerkjennelse. I I. Sem & C. Aniksdal (Red.), *Krigsseilere: Å overleve freden* (s. 92–99). Pax.
- Rosendahl, B. T. (2015b). Patriotism, money and control. *Scandinavian Journal of History*, 40(2), 159–194. <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1011686>
- Rosendahl, B. T. (Red.). (2015c). *De var også krigsseilere: Omkomne utenlandske sjøfolk på norske skip under andre verdenskrig*. Stiftelsen Arkivet.
- Smaalenenes Amtstidene*. (1947, 30. januar). (Via nb.no)
- Starnes, H. G. (2013). *World War II combat veterans of the U.S. Merchant Marine*. Create Space Independent Publishing Platform.
- Steen, S. (1948). *Norges krig 1940–1945* (Bd. II). Gyldendal Norsk Forlag.
- Stortingsforhandlinger. (1976/77). (Bd. 121, nr. 9). (Via nb.no)
- Strøm-Erichsen, A.-G. (2013, 3. august). *Møte med krigsseilere og pårørende, Risør, 3. august 2013 – Tale i Fredsparken*. Forsvarsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/stoltenberg-ii/fd/taler-og-artikler/2013/mote-med-krigsseilere-og-parorende-risor/id733139/>
- Syvertsen, A. (2015). *Norske sjømenn i krig og terror*. Aschehoug.
- Tidens Krav*. (1976, 21. oktober). Krigsseilermonumentet – Marinens krigsseilere – og ex gratia utbetalingen. (Via nb.no)
- Wisting, T. (2017, 19. mai). Krigsseiler. I *Store norske leksikon*. <https://snl.no/krigsseiler>
- Østlands-Posten*. (2015a, 2. mai). Hjemmeseilere i Minnehallen. (Via nb.no)
- Østlands-Posten*. (2015b, 5. desember). En viktig bok. <https://www.op.no/en-viktig-bok/x/5-36-154104>

KAPITTEL 4

«Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen»: Et blikk på krigens langtidskonsekvenser i et tre-generasjoners perspektiv

Kathrin Pabst

Vest-Agder-museet

Abstract: Under the surface of our societies, there are thousands and thousands of stories which could add nuances and details to a black-and-white picture of historical events. But many of these stories are too private, too personal or too traumatic to share. Feelings like despair, shame or guilt might be associated, and one could be afraid of the reactions of others when telling them. Here, museum institutions and museum professionals might function as mediators and connecting links between those who want to share but do not know how – and those who need to know.

In this article, we present the first results of a documentary- and exhibition project dealing with the long-term consequences of WW2—in the families and in the local societies. 21 informants, mainly from the second and third generation, were questioned about how difficult and traumatic experiences—during or after the war—affected their families and their own feeling of identity. The answers we received showed that especially the not-knowing what has happened often has severe effects on one's personal life and well-being.

Keywords: personal narratives, sensitive topics, intergenerational transfer, long-term consequences of secrets

Sitering av denne artikkelen: Pabst, K. (2021). «Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen»: Et blikk på krigens langtidskonsekvenser i et tre-generasjoners perspektiv. I T. Bjerkås, T. V. H. Hagen & G. Aaby (Red.), *Tid for anerkjennelse. Andre verdenskrig i fortid og i nåtid* (Kap. 4, s. 79–104). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.148.ch4>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

Introduksjon

Selv om det har gått 75 år siden den tyske okkupasjonen av Norge, finnes det få andre perioder i norsk historie som blir møtt med slik allmenn interesse. Historikere og andre fagfolk er fortsatt i gang med å finne, analysere og tolke det rikholdige kildematerialet som er igjen, og lite tyder på at interessen vil avta med det første. Ett av de områdene som hittil har fått lite oppmerksomhet, er krigens langtidskonsekvenser innad i familiene. I noen familier er det fremdeles, selv to til tre generasjoner senere, utfordrende eller umulig å snakke om hva som har skjedd og hvordan det skjedde.

De siste årene har barn og barnebarn av tidsvitnene stått frem i media og fortalt om hvordan hendelser under krigen også har berørt dem, selv om noen av dem er født lenge etter frigjøringen. De beretter om foreldre og besteforeldre som ikke ville svare på spørsmål om personlige opplevelser som involverte tyskerne, eller at det var så underforstått at krigen var noe man ikke snakket om i familien at spørsmål heller aldri ble stilt. Uansett årsak har barn og barnebarn måttet forholde seg til hendelser som de kan merke har preget foreldre eller besteforeldre, uten å vite hva som egentlig hadde skjedd, eller uten å kunne snakke høyt om hvordan også deres eget liv har blitt preget. Dette føyer seg inn i en trend man ser i flere land, blant dem Tyskland, der etterkommerne av krigens tidsvitner har begynt å publisere sine erfaringer og refleksjoner om hvordan krigens preger dem den dag i dag. Forskere fra fagfelt som psykologi, epigenetikk eller nevrovitenskap har begynt å se nærmere på dette og bruker her ofte det engelske begrepet *intergenerational transfer* som paraply. Som intergenerasjonell eller transgenerasjonell overføring forstås her overføringen av noe fra en generasjon til den neste, enten innad i samme familie eller generasjoner av mennesker i et samfunnsperspektiv. I mangel av en entydig definisjon, brukes i det følgende «intergenerasjonell overføring» i begrepets videste forstand om påvirkningen av andre og tredje generasjon gjennom opplevelser første generasjon i samme familie har hatt.

Høsten 2019 startet Vest-Agder-museet et nytt dokumentasjons- og utstillingsprosjekt med tittelen «*Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen*». Prosjektet inngikk som delprosjekt i det større internasjonale samarbeidsprosjektet «*Identity on the Line*», der seks

kulturhistoriske museer og ett universitet fra syv europeiske land er sammen om å utforske de langsiktige konsekvensene av ulike migrasjonsprosesser som har funnet sted i løpet av de siste 100 årene (se www.i-on-museum). Okkupasjonen av Norge har noen kjennetegn som gjør det mulig å bruke begrepet «migrasjon» i ordets videste forstand også her (Stratigakos, 2020). Kjernen både i det overordnede prosjektet og alle delprosjektene er intervjuer med tre generasjoner mennesker – tidsvitner, deres barn og barnebarn – og studien av det innsamlete materialet i lys av konkrete forskningsspørsmål. Disse sikter blant annet på å undersøke om intergenerasjonell overføring har funnet sted, hva som har påvirket prosessen og hvordan den har påvirket de berørte. Denne artikkelen handler om det norske delprosjektet og funnene vi har gjort i vårt materiale.

Vårt norske delprosjekt startet i januar 2020 med publiseringen av en annonse i sosiale medier og de største avisene på Sørlandet. Her inviterte vi alle berørte til å ta kontakt med oss. Konkret spurte vi: Er du etterkommer av en tysker eller noen som arbeidet for tyskerne? Hvordan har krigen satt sine spor i deg og din familie? Hvilke historier fortelles, og hvilke forties? 30 mennesker tok kontakt med oss i løpet av de påfølgende ukene, og 21 av deres historier vil bli fortalt i en vandreutstilling som åpner høsten 2021.

VESTAGDERMUSEET

DET SNAKKER VI IKKE OM!

Familiehemmeligheter etter krigen

Er du etterkommer av en tysker eller noen som arbeidet for tyskerne? Hvordan har krigen satt sine spor i deg og din familie?

Hvilke historier fortelles – og hvilke forties?

Vi planlegger en ny utstilling om hvordan hendelser og valg under krigen fortsatt preger oss i dag. Ønsker du å bidra med din historie, håper vi at du vil ta kontakt.

Alle henvendelser behandles konfidensielt.

Kontakt oss på hemmelig@vestagdermuseet.no eller prosjektleder Kathrin Pabst på tlf. 932 46 157

VESTAGDERMUSEET

VI FORTELLER DIN HISTORIE

Annonse publisert januar 2020

I prosjektet har vi altså lagt vekt på anerkjennelse av enkeltpersoners opplevelser; det vil si opplevelser tidsvitner, deres barn og barnebarn har hatt. Historiene deres er nye historier, som kan løftes inn i den nasjonale fortellingen om andre verdenskrig og som dermed kunne bidra til en kontinuerlig nyansering, konkretisering og til dels nytolkning av nåtidens kunnskap om historiske hendelser.

Det som gjør museets tilnærming spesiell, er fokuset på personlige beretninger og historier som hittil ikke har vært gjenstand for forskning eller offentlig oppmerksomhet. Vår hypotese ved oppstarten av prosjektet var at noen historier er for sensitive, for personlige, for private og for viktige for egen identitet til at man har villet dele dem. De berører et menneskes innerste indre og relasjonene til dem som står en nærmest, og de er ofte knyttet til negative følelser som skam, skyld eller sinne. Historiene har i høyeste grad relevans for samfunnet og vår felles historieforståelse, men trenger en transformering som gjør det mulig å dele dem med andre.

Denne artikkelen har som mål å beskrive og begrunne museets fremgangsmåte i prosjektet «*Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen*», å oppsummere erfaringer som ble gjort underveis og å analysere noen første, synlige fellestrekk i lys av Axel Honneths anerkjennelsesteori og intergenerasjonell overføring. Honneth har konstruert en samfunnsteori som tar utgangspunkt i menneskers grunnleggende behov for å bli respektert og anerkjent på tre nivåer: som et elskverdig menneske av sine nærmeste, som borger med konkrete rettigheter av staten og som likeverdig medlem av en gruppe som verdsetter ens unike ferdigheter og erfaringer. Intergenerasjonell overføring som fenomen og forskningsområde er et eget, viktig aspekt for analysen av det empiriske materialet, som samtidig kan tenkes å påvirke de tre nivåene Honneth nevner i sin samfunnsteori. I analysen av det empiriske materialet har vi valgt å legge vekt på langtidskonsekvensene av hemmelighold versus åpenhet.

Metode, prosess og resultater

For å henvende oss til flest mulig, så bredt som mulig, har vi ved oppstarten av dokumentasjons- og utstillingsprosjektet «*Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen*» benyttet annonser i aviser og sosiale

medier. Deretter har vi kun fulgt opp henvendelser, og avstått fra å kontakte potensielle informanter direkte. Grunnen var nevnte hypotese vi baserte prosjektet på; hypotesen som tilsa at det fortsatt fantes hemmeligheter i familiene som var så private og personlige at man hittil ikke hadde valgt å fortelle om dem – eller kun i veldig avgrensede fora. Vi tok utgangspunkt i at det var uforsvarlig å be noen dele sine personlige historier om ikke eget ønske la bak, spesielt når vonde og vanskelige minner er knyttet til dem. Kun i ett tilfelle, helt på slutten av prosjektet, har vi henvendt oss til en informant, vel vitende om at han hadde delt historien med offentligheten tidligere.

Bruken av kvalitative metoder, som intervjuer basert på en kombinasjon av åpen intervjuguide, observasjon og tekstanalyse, har gitt oss muligheten til å gå i dybden på de spørsmålene vi var mest interesserte i og å tilpasse spørsmålene underveis (Skilbrei, 2019). Vi var hele tiden klar over at materialet innsamlet på denne måten ikke kunne anses som representativt, og at det ikke ville tillate allmenngyldige konklusjoner. Likevel har fremgangsmåten lagt til rette for muligheten til å samle inn et sammensatt materiale, både med tanke på tema og informanter. Dette materialet kan nå undersøkes nærmere og danne utgangspunkt for videre analyser og forskning.

Vår annonse i aviser og sosiale medier har ført til at 31 mennesker har tatt kontakt med oss, blant dem kvinner som har hatt forhold til tyske soldater, deres barn og barnebarn, etterkommere av NS-medlemmer og etterkommere av tyske soldater. Flere historier vitner om traumatiske hendelser under og etter krigen som har satt tydelige spor i familiene. 21 har gitt oss lov til å gjenfortelle historiene, de aller fleste under et løfte om anonymitet.

Faktaopplysninger i historiene vi har samlet inn har ikke blitt etterprøvd. Vår interesse var rettet på *subjektive* opplevelser og tolkninger av hendelser under og etter krigen, og vi har tatt utgangspunktet i at subjektive beretninger ofte verken kan eller skal etterprøves (Pabst, 2016, s. 132–162). Samtidig har vi sett nærmere på offentlig tilgjengelig informasjon informantene våre har henvist til, som for eksempel bøker eller avisartikler som satt beretningen i en større kontekst. Av etiske hensyn har vi ikke tillatt at personer som er nevnt i de subjektive beretningene,

kan identifiseres. Unntak fra denne regelen ble vurdert når omtalt person har vært i offentlighetens lys tidligere og selv valgt å fortelle om sine egne opplevelser der.

Intervjuene med hver av informantene varte mellom en og en halv og to og en halv timer. De fleste intervjuene ble gjennomført i personlige møter, noen få via digitale medier, grunnet langt avstand. Deretter sammenfattet vi intervjuene i tekstform på to til fire sider, som personlige beretninger i «jeg»-form basert på det vi hadde fått høre, og sendte deretter teksten til informanten til gjennomgang og senere godkjenning. Alle informanter fikk i forkant av intervjuet informasjon om planlagt fremgangsmåte og ønsket bruk av materialet, og ble også bedt om å fylle ut og underskrive en samtykkeerklæring som konkretiserte hvordan vi ville bruke det innsamlete materialet.

Prosjektet ble praktisk gjennomført ved at museet etablerte en prosjektgruppe bestående av seks personer, i all hovedsak formidlere ved flere av museets avdelinger. Vi ønsket å forankre prosjektet bredt i institusjonen, lære enda flere ansatte opp i arbeidet med sensitive, personlige beretninger og å kunne dra nytte av erfaringen fra den direkte kontakten med informanter i en formidlingssammenheng.

Etter at henvendelsene hadde kommet inn via e-post og telefon, ble informantene fordelt blant de museumsansatte i prosjektgruppen og deretter fulgt opp av én person hver. Prosjektgruppen har holdt jevnlige møter i innsamlingsfasen og diskutert praktiske og etiske utfordringer som har oppstått underveis, dog uten å dele sensitiv informasjon med hverandre. Fremgangsmåten var basert på tidligere erfaringer i lignende prosjekter som tok for seg sensitive tema, og igjen har vi gjort nye erfaringer som vil føre til en noe forandret fremgangsmåte i fremtidige prosjekter.

Av de nevnte 31 menneskene som tok kontakt med oss, var to ikke relevante som informanter. Fire trakk seg før vi fikk snakke med dem eller etter en innledende samtale, og fire etter at de hadde lest sin egen historie slik museet hadde oppsummert den. Blant de fire var en som opplevde sin egen historie som for overveldende etter å ha sett den svart på hvitt og trengte tid til å bearbeide det før den kunne offentliggjøres. Han trakk sin historie og ba museet om hjelp til å formidle kontakt med en psykolog.

En informant uttrykte at vi ikke hadde tilnærmet oss opplevelsene på forventet måte, og to ønsket likevel ikke å fortelle om noe som føltes for personlig og nært. Dermed gikk vi videre med 21 personlige beretninger som så ble presentert i digitale og fysiske formidlingskanaler.

Empirien: Hvem var våre informanter, og hvilke historier fikk vi høre?

Informantene

Våre informanter er ti menn og elleve kvinner fra hele landet, mellom 32 og 94 år gamle. De fleste er nå bosatt på Sørlandet, mens hendelsene kan ha funnet sted andre steder. En informant kontaktet oss fra Tyskland, som etterkommer av en tysk soldat som var stasjonert i Nord-Norge. Alle tre generasjoner er representert, med en sterk overvekt av andre generasjon: én informant er fra første generasjon, dvs. at hun var voksen og tok selvstendige valg under krigen, 15 informanter er fra annen generasjon, dvs. barn av dem som var voksne under krigen, og fem informanter er tredjegerasjon, dvs. barnebarn av 1. generasjon. I ett tilfelle har vi kunnet snakket med tre generasjoner fra én familie. Kun en informant ønsket å stå frem med fullt navn, og hans fars historie er kjent fra før. Fem andre informanter har tillatt at vi bruker deres fornavn; alle andre ønsket å være anonyme.

I det følgende gis en veldig kort oversikt over alle informanter for å gi et bilde av grunnlaget for en etterfølgende første analyse. Relevante detaljer om farens eller bestefarens rolle under krigen gis i tilknytning til sitater som er brukt i analysen.

Dette er våre informanter:

1. generasjon:

- Kvinne (94), tidligere gift med en tysk soldat, mor og bestemor til to andre informanter

2. generasjon:

- Kvinne (55), tysk, datter av en tysk soldat som var stasjonert i Nord-Norge

- Kvinne (62), datter av kvinnen som var gift med tysk soldat
  - Mann (67), sønn av en kjent motstandsmann som det har blitt skrevet flere bøker om
  - Mann (76), sønn av en tysk soldat
  - Mann (77), sønn av en tysk soldat
  - Mann (77), sønn av en motstandsmann som ikke har vært i offentlighetens lys etter krigen
  - Kvinne (79), datter av en kommunist, straffet av tyskerne og nordmenn
  - Mann (79), sønn av en soldat som kjempet for tyskerne på Østfronten
  - Kvinne (79), datter av en mann som hjalp tyskerne
  - Mann (79), sønn av et NS-medlem, del av et lite lokalsamfunn
  - Mann (81), sønn av en nøytral tjenestemann, del av et lite lokalsamfunn
  - Mann (82), sønn av en motstandsmann, del av et lite lokalsamfunn
  - Kvinne (83), datter av en lærer som ble arrestert av tyskerne
  - Mann (85), fosterbror av en sønn av en tysk soldat
  - Mann (87), sønnen til en mann som drev et postkontor for tyskerne
3. generasjon:
- Kvinne (32), barnebarn av en kvinne som var medlem av jentehirden
  - Kvinne (33), barnebarn til kvinnen som var gift med en tysk soldat
  - Mann (42), barnebarn av en mann som ble torturert av tyskerne og ble sendt til Sachsenhausen
  - Kvinne (48), barnebarn av en mann som støttet tyskerne og ble straffet etter krigen
  - Kvinne (55), grandniese av en fortiet onkel som enten var motstandsmann eller tyskernes støttespiller

Historiene vi fikk høre

Som nevnt innledningsvis har innsamlingsmåten ført til at materialet ikke kan anses som representativt. I tillegg består materialet av kvalitative intervjuer og derved historier med så mange ulike innfallsvinkler og nyanser, at det er vanskelig å kategorisere – og dermed til en viss grad kvantifisere – dem. Ethvert forsøk må nødvendigvis være overfladisk i den forstand at kategoriseringen skjer ut ifra historiens mest fremtredende aspekt, uten å se på de mange sideaspektene som gjør historien unik, og som også hadde tillatt å kategorisere annerledes.

For likevel å kunne formidle et første inntrykk av historiene vi har fått høre, har vi her valgt å se nærmere på aspektet som også oppropt i avisa la opp til: relevansen hemmelighold har hatt innad i familien og i samspill med samfunnet rundt. Mangel på åpenhet var et stadig tilbakevendende tema, som barn og barnebarn mente hadde hatt negative konsekvenser for deres eget liv. «Om jeg bare hadde visst og hadde kunnet snakke åpent om det som hendte under krigen», er uttalelser som går igjen i materialet.

Forsøker man seg på en forsiktig kategorisering og kvantifisering, mener kun en fjerdedel av våre informanter at krigen ikke har hatt større negative konsekvenser for eget liv, mens resten har fortalt om til dels massive utfordringer i oppveksten og også senere i livet. Også blant de syv informantene som opplyste om ingen direkte negative konsekvenser, var de fleste likevel til en viss grad merket av krigen. Man snakket som oftest ikke om hva som hadde skjedd, eller man visste hva som hadde hendt, men valgte å la være å snakke om det for å unngå de utfordringene som åpenhet kunne medføre, enten for seg selv eller for dem man var glad i. Dette ser man for eksempel i denne beretningen til en sønn av en tysk soldat, 77:

I min oppvekst ble jeg tidlig opplært i aldri å fortelle at jeg kom fra Tyskland. [...] I ettertid har jeg skjønnt at disse dekkhistoriene var gode for meg. Jeg har hatt kamerater som ikke har hatt slike dekkhistorier, og som har gått og skutt seg i voksen alder fordi de ikke har klart mer.

I et annet intervju fikk vi høre at man holdt fakta tilbake fordi man anså dem som for grusomme til å kunne bli håndtert av dem man var glad i, i dette tilfellet en annen tysk soldats norske sønn:

Jeg visste at han hadde vært soldat og hatt en ledende stilling, men ikke at han hadde gjort så mye forferdelig. [...] De fleste er jo litt kry av faren sin. Nesten samme hva de gjør, så forsvarer vi de. Men her er det helt umulig. Alt er bare elendig. [...] Jeg har snakket litt med min bror om dette, og jeg anbefalt ham å la det ligge. Det gjorde jeg for å skåne han.

Andre informanter som fortalte om få eller begrensede negative konsekvenser av krigen, har trukket frem en emosjonell avstand til slektninger som hadde opplevd krigen, som for eksempel en grandniese som først og fremst var interessert i hva som hadde hendt. Flere har nevnt lokalsamfunnets aksept som premiss for få eller ingen langtidskonsekvenser. Her fortalte en tredje sønn (76) av en tysk soldat og norsk mor at

Nabolaget aksepterte [...] at hun hadde vært 'uheldig', og det var fint. Den aksepten gjorde at jeg aldri ble mobbet. Det var mange snille folk i bygda og jeg vet om flere som har en tysk far som jeg tror heller ikke ble mobbet. [...] Hun ble aldri ansett som tyskertøs og var verken opptatt av naziideologier eller politikk. Hun var en vanlig tenåringsjente som likte at tyskerne var høflige og at de var flinke til å lære henne tysk.

Tre av informantene kom fra samme bygd, og kontakten med museet ble etablert gjennom en av de tre, en lokalhistoriker (81) og sønn av herredsskogmesteren med særskilt interesse for gårdenes historie. Han var trygg på at krigen ikke hadde hatt langtidskonsekvenser for noen av de tre, og anga som grunn slektskap og gjensidig aksept for ulike politiske ståsteder:

Vi er ei grend med tre gårder, og med tre familier i nær slekt her. Politisk gikk familiene på gårdene hver sin vei. [...] I grenda her hadde vi altså en familie tilknyttet Milorg (noe ikke folk visste), herredsskogmesteren, som alle visste hva

gjorde og ekteparet som var medlemmer i NS. Dette var et lite samfunn hvor slektskap betydde forferdelig mye. [...] Det forteller vel mye om forholdene her oppe at da krigen var slutt, og NS-lensmannen ble arrestert, så prøvde min far å sette i gang underskriftskampanje til fordel for ham.

I de aller fleste beretningene, to tredjedeler, ble derimot hemmelighold og fortielse nevnt direkte og indirekte som noe man opplevde som negativt, selv om man aksepterte en stilltiende, underforstått enighet i familien om at man ikke skulle snakke eller spørre om krigen. Flere informanter uttrykte at de ikke spurte hvor faren hadde vært under krigen, uansett om han hadde vært motstander eller støttespiller av tyskerne. Datteren (83) av en lærer som ble arrestert av tyskerne under krigen, forklarte for eksempel at hun heller ikke etter foreldrenes død ville vite mer om hva som hadde skjedd ham:

Jeg har tatt vare på brevene mine foreldre skrev til hverandre da far var i Kirkenes, men vi tre søsken har ikke lest brevene, slik er det hos oss. [...] Jeg har ikke lest brevene, det blir for nært, det kommer for mange følelser.

I andre tilfeller spurte man ikke, fordi man måtte regne med større konsekvenser om man gjorde det, selv flere tiår etter krigen. Et barnebarn (32) av et tidligere NS-medlem fortalte om sin mormor som hadde blitt meldt inn i jentehirden under krigen av sine foreldre. Etter krigen reagerte samfunnet så sterkt med sosial utestengelse av den 16 år gamle jenta, at hele familien fortsatt er preget av en sterk skamfølelse, som gjør det umulig å prate åpent om hva som egentlig hadde hendt:

Historien om hva som har skjedd er alltid den samme, som en innøvd fortelling; en forsvarstale om handlingsvalg og en anklage mot andre som de mener har gjort feil. En gang for flere år siden snakket jeg med min kusine om at noen i vår generasjon fortsatt skammer seg over å bære et etternavn fra våre oldeforeldre. Det var en fortrolig samtale om følelser. Hun fortalte det videre til sin søster, som fortalte det til sin far, og det endte i anklager og beskyldninger mot min mormor, og deretter mot meg, som ifølge min mor da var ansvarlig for min mormors smerte. Jeg tenker at jeg røsket opp i noe som de ikke ville høre noe mer om.

Jentehirden marsjerer inn på stadion under en parade av Nasjonal Samling (NS) i 1941.
Foto: Fotograf Hans Henriksen/Stavanger byarkiv.

Andre informanter nevnte ulike belastninger som direkte konsekvens av ikke å vite, ikke å kunne spørre eller ikke å få svar når man spurte. Belastningen var spesielt stor om man visste at farens eller bestefarens valg under krigen ikke var akseptert av lokalsamfunnet, og om man ikke kjente til hele omfanget av hva som hadde hendt. Her ble en konstant usikkerhet og leten etter egen identitet fremhevet. Datteren (79) av en mann som hjalp tyskerne er den dag i dag redd for at det kan komme nye opplysninger om faren som hun så må håndtere, ikke bare selv, men også i møte med andre. Dette lar henne aldri slappe helt av, og hun føler seg i konstant beredskap for å kunne reagere om det trengs:

Hvordan kan man bearbeide noe hvis man ikke vet hva det egentlig handler om? Det er umulig. [...] De to sterkeste følelsene oppi alt dette har vært skyld og usikkerhet. Jeg føler skyld for at jeg ikke har kommet til bunns i det. Jeg konfronterte aldri verken mor eller far. [...]. Usikkerheten kommer av flere ting. Før jeg fikk vite hva som hadde skjedd, følte jeg ofte at folk visste mer enn meg. [...] Det gjorde meg usikker. [...] I tillegg er jeg fortsatt redd for at det plutselig skal dukke opp flere hemmeligheter.

En annen informant (79), sønnen av en mann som lot seg verve av tyskerne og kjempet blant annet for dem på Østfronten, uttrykte tydelig det også andre informanter hadde nevnt: at usikkerheten omkring foreldres handlinger hadde ført til en selvvalgt tilbaketrekking, en slags sosial isolasjon, spesielt når man var redd for at andre visste mer enn man selv:

Når noen begynte å snakke om krigen, ble jeg stille. Alle kunne snakke om hva deres fedre hadde gjort, men ikke jeg. [...] Senere gikk denne skammen over i uro og usikkerhet. Dukker det opp noe nytt? [...] Dette har opptatt mye av livet mitt. Ikke så mye at det har gått ut over jobb, men sosiale relasjoner har nok merket det.

Seks av informantene fra andre og tredje generasjon har fortalt at hendelsene fra krigen har ført til voldelige eller depressive foreldre eller besteforeldre, i en grad som har påvirket deres liv direkte. Som årsak ble først og fremst fengsling og straff nevnt, både fra tyskerne under krigen eller nordmenn etter krigen, men i ett tilfelle også dårlig samvittighet for hva man hadde gjort. En av de sterkeste historiene om voldelig adferd ble fortalt av en kvinne (48) som lenge etter bestefarens død fikk vite noe som ga henne et nytt perspektiv på eget liv. Hun sa i intervjuet at

Jeg har på mange måter vokst opp hos besteforeldrene mine. Jeg flyktet dit når det ble for tøft hjemme, og det ble det ofte. Det var vold, både psykisk og fysisk. Bestemor og bestefar [...] ga meg den kjærligheten jeg aldri fikk hjemme. Det var derfor et sjokk da jeg fikk bunken med dokumenter fra Riksarkivet for fem år siden – som viste at bestefar hadde en fortid jeg ikke kjente til, en mørk hemmelighet fra krigen. [...] Og først nå i ettertid har jeg forstått mer av sammenhengen. Og jeg har klart å tilgi min far, for han var også et produkt av sin far, en far som var oppfarende, voldelig og straffende [...] Bestefaren som forgudet meg var samtidig en far som hadde mishandlet sin sønn, noe som nok har ført til at min far har mishandlet meg.

Bestefarens jakke. Foto: Privat

En fortelling om en depressiv far kom fra en tysk kvinne (55) som kontaktet oss på slutten av innsamlingsperioden. Hun fortalte at hennes far hadde vært soldat i Nord-Norge under krigen, og at mer enn 700 fotografier som han hadde tatt, vitnet om hans kjærlighet til landet og menneskene. Men:

Likevel var det noe som skjedde i Norge under krigen, noe grusomt som kom til å prege han mer enn noe annet. Noe så sterkt at han ikke ville snakke om det. Noe som gjorde at han seinere i livet hver gang krigen ble brakt på bane begynte å gråte. Noe som gjorde at han ble så traumatisert at det påvirket hele vår familie, også oss fire søsknene som aldri har opplevd krigen. [...] Det å vokse opp med krigstraumatiserte foreldrene, og med de sterke minnene om så mange døde i nær relasjon, har ført til mye tristhet og angst i familien.

Hvordan negative følelser blir videreført fra generasjon til generasjon har også barnebarnet (32) av et NS-medlem fortalt om. Hun så klare linjer fra bestemor til mor, begge beskrevet som depressive, og til seg selv og sine søsken. Likevel er det ikke depresjonen som er gitt videre, men følelsen hun mener har utløst den:

Jeg ser tydelige linjer fra min bestemor til min mor og til meg. Både min mor og mor er svært opptatt av det å vise seg med rak rygg, alltid og uavhengig av hvordan vi har det inni oss. Min mor pleide å stikke fingeren sin inn i ryggen min og si «rett deg opp!», som om man derved kan beseire den innvendige skammen. Moren min rettferdiggjorde det med at moren hennes pleide å gjøre det på henne også. For meg er det et symbol på videreføring av skammen.

Igjen og igjen blir lokalsamfunnet nevnt som dømmende og ikke-aksepterende av dem som slet lenge med følgene av krigens hendelser. Var for eksempel faren kommunist, kunne man oppleve at det fikk konsekvenser – ikke bare for egen familie, i form av en far som var preget av straffen han hadde fått fra tyskerne under krigen, men også fra samfunnet i det antikommunistiske Etterkrigs-Norge. Datteren (79) til en kommunist og motstandsmann fortalte:

Hendelsene i fangeleirene i Tyskland hadde satt varige spor i min far, men den manglende anerkjennelsen og mistroen han møtte etter krigen var kanskje det verste. [...] Lite ante jeg da at dette også skulle få direkte følger for meg og søsknene mine. Da vi skulle ut og søke jobb, opplevde vi at arbeidsmarkedet var stengt for oss. Mange i Kristiansand visste jo hvilken familie vi kom fra. [...] Men det stoppet ikke med min generasjon. Da mine barn søkte på sine første jobber, opplevde også de noen merkelige avslag, og jeg fikk ad omveier vite at det skyldtes at deres bestefar hadde vært kommunist mens han levde. Og dette til tross for at verken de eller jeg har vært medlemmer av kommunistpartiet.

Men selv om man visste hva som hadde hendt og var stolt av sin fars eller bestefars handlingsvalg under krigen, kunne man slite med langtidskonsekvenser. Barnebarnet (42) til en motstandsmann kjente hele sin bestefars historie og visste hva som hadde vært grunnen til hans temperament, noe som også hadde påvirket hans sønn, informantens far. Selv om det ikke alltid var lett å håndtere, bidro kunnskapen om det som sannsynligvis hadde forårsaket temperamentet til en større aksept og forståelse:

Når jeg hørte han fortelle om krigen, forsto jeg som barn at det var en stor påkjenning for han. [...] Jeg tror at krigsfangenskapet til min bestefar førte til at

han ble streng i oppdragelsen, noe min far kjente godt til. Min far kunne være mild på mange områder, men så kunne han plutselig si tydelig fra hva som var galt. Man blir lydige og veloppdragen av det, men jeg kunne få en ordentlig støkk.

Igjen kunne lokalsamfunnet forsterke følelsene, også i negativ retning. Sønnen (69) til den kjente motstandsmannen Gunvald Tomstad, fortalte om personlige påkjennelser som konsekvens av farens motstandsarbeid under krigen:

Krigen satte sine spor i kroppen til far. [...] Spenningen etter å ha levd med krigens dobbeltspill ville ikke slippe taket. [...] Som så mange andre krigsinvalider med dårlige nerver og redusert helse, ble alkoholen en form for selvmedisinering. Far tålte svært lite alkohol fordi han hadde operert bort store deler av magesekken. [...] Fra 9–10 årsalderen måtte jeg være hans hjelper. Mitt forhold til ham var tosidig. På den ene siden var jeg stolt av ham, men når han var full og ikke særlig presentabel, da var det trist. Jeg kan enda føle smerten og skammen, og hvor nedverdiggende det var når han var dårlig. [...] Et familiemedlem siterte far engang med å si: 'Den prisen som freden har kostet, må generasjoner være med å betale i form av nedarvet angst og uro.' Det hadde han rett i.

I tillegg kom senere negative medieoppslag som satte spørsmålstegn ved farens krigsinnsats. Dette var en stor belastning for familien, som hadde sett hva faren hadde ofret og fortsatt selv var i gang med å betale prisen hans innsats hadde kostet også dem.

Det som flere av de nevnte historiene viser, er overføringen av handlingsmønster eller følelser fra en generasjon til den neste. Ved siden av voldelig adferd, depresjonsfølelse, uro og angst, ble også skam, skyld og ensomhet nevnt. «*Skam og skyld har endret form, men de er der fortsatt*», fikk vi høre fra flere, mens andre fortalte om en til dels overveldende ensomhetsfølelse. Hvordan informantene direkte relaterte den til hendelser under krigen, ble spesielt tydelig i den eneste gruppen av informanter som alle var i direkte slektskap med hverandre. Her ble vi først kontaktet en kvinne (62) som hadde en mor (94) som hadde vært gift med en tysk soldat – noe datteren ikke visste om før hun tilfeldigvis fikk vite det på byen, 21 år gammel. Datteren fortalte:

I min oppvekst har jeg ofte følt meg annerledes. Jeg kunne liksom ikke leve ut mine følelser, alt ble dysset ned og hysjet ned. Det var så mye under overflaten, men ingen rørte ved det; tausheten var altomfattende. [...] Følelsen av å vite at noe var galt uten å forstå hva det var, var vond. [...] Hvis jeg ser tilbake på mitt liv så langt, så tenker jeg at selve hendelsen, at min mor hadde vært gift med en tysker og min bror bare var min halvbror, ikke har betydd så mye. Det hadde liksom ingenting med meg å gjøre. Men at jeg ikke fikk vite det, mens alle andre visste, og at det også ellers ikke var rom for å prate om det som var viktig for de enkelte i familien vår, det har preget meg sterkt.

Denne lille kisten ble funnet etter den tyske soldatens død. Den inneholdt alle brev og bilder han hadde fra sin norske kone og sønn. Foto: Privat

En forklaring på morens taushet kunne vi så finne i morens fortelling. Hun fortalte om en dyp kjærlighet til en tysk soldat, som hun forelsket seg i da hun var 16 år gammel. Familien brøt all kontakt, og paret ble etter krigen sendt til Tyskland. Der var matmangelen stor, og sønnen, som de etter hvert fikk, ikke ville ha overlevd. For å sørge for at sønnen fikk det han trengte, måtte hun tilbake i Norge, noe som krevde en skilsmisse fra sin mann. De lovet hverandre at de skulle fortsette livet sammen når den lille hadde blitt kraftigere, men hun kom seg aldri tilbake til Tyskland. Familien i Norge holdt henne tilbake, og den norske mannen hun giftet seg med senere krevde at hun aldri skulle snakke om sitt første ekteskap. Det kunne hun kun takle når hun stengte av sine egne følelser:

Jeg hadde mange tunge stunder og ingen å snakke med. Hvem skulle det vært, i den lille bygda hvor alle visste hva jeg hadde gjort? [...] Jeg har jobbet hardt bestandig i alle år, for at vi kunne ha et familieliv hvor alle ble ivaretatt. Jeg har måttet stenge av en del i meg for å kunne klare det. [...] Jeg forstår at min datter har følt på dette, og vi har snakket ut. Jeg fortalte henne alt jeg husker så ærlig jeg kunne. Samtidig føler jeg sterkt på at kjærligheten til min første mann er noe som bare er min. Det er min historie, og den vil jeg verne om.

Overføringen av ensomhet ble brutt da mor og datter begynte å snakke sammen, og det førte videre til at også datterens datter (33) fikk et godt forhold til både mor og bestemor:

Jeg har alltid vært veldig glad i min mormor og har alltid kunnet snakke ganske åpent med henne. Men jeg vet at alt dette har gjort noe med min mor. [...] Hjemme hos oss har det alltid vært mye åpenhet, og jeg tror at hennes oppvekst har ført til at hun ville gjøre det helt annerledes med oss. Sånn sett har min mor klart å stoppe de negative konsekvensene av fortelsen, for hun har sørget for at det var helt annerledes hos oss, at vi kunne snakke om alt.

Disse tre fortellingene fra tre generasjoner i samme familie peker på to aspekter som er viktige når det empiriske materialet nå skal ses i lys av Honneths anerkjennelsesteori og intergenerasjonell overføring:

For det første ser man at hver historie for seg representerer først og fremst én del – et fragment – av en felles familiefortelling. Hver generasjon er preget av sin tid og dens historiske og samfunnsrelaterte rammer, og hadde vi kunnet snakke til flere generasjoner fra en familie, kunne de personlige fortellingene vi har fått høre blitt satt i en større sammenheng. Den igjen kunne ha vist et noe annet bilde, og muligens også gitt ny informasjon om hva som var grunnen for hemmeligholdet eller åpenheten rundt det som hadde hendt.

For det andre viser det siste eksempelet at det er mulig å stoppe overføringen av en negativ følelse, i dette tilfellet ensomhet, fra en generasjon til den neste. Informanten vår, datteren av kvinnen som har vært gift med en tysk soldat, har opplevd ensomhetsfølelsen som så stor at hun har valgt den motsatte strategien overfor sine barn – som på sin tide ikke slet med det samme. Dette er noe flere av våre informanter fra den andre generasjonen har fortalt: De har forsøkt så langt de kunne å verne sine egne barn mot de negative opplevelsene og følelsene de har hatt. Sentralt i denne

strategien stod åpenhet om det som hadde hendt under krigen og bevisstgjøring om hva dette hadde betydd for dem som barn av de involverte.

Prosjektets faglige forankring

Axel Honneths anerkjennelsesteori

Som nevnt innledningsvis har Vest-Agder-museet tidligere hatt flere prosjekter med hovedfokus på personlige beretninger om sensitive, tabu-belagte tema (ABM-utvikling, 2016; Pabst, 2016, 2021). Som tidligere har vi også i dette prosjektet basert oss hovedsakelig på den tyske filosofen Axel Honneths tilnærming til anerkjennelse. I sitt hovedverk *Kampf um Anerkennung* fra 1992 konstruerer han en samfunnsteori som tar utgangspunkt i menneskers grunnleggende behov for å bli anerkjent og vilje til å gi anerkjennelse. Han anser anerkjennelse som et fellesmenneskelig og ufravikelig behov som også understreker viktigheten av sosiale og symmetriske relasjoner (Honneth & Holm-Hansen, 2008, s. 73–148; Lysaker, 2011, s. 93–100. Se også Pabst, 2016, s. 192–198).

For Honneth finnes det tre hovednivåer for anerkjennelse, som beveger seg fra et menneskes nærmeste krets til samfunnet og kulturen man er en del av. Den første anerkjennelsesformen, anerkjennelse som *kjærlighet*, sikter mot at alle mennesker har et behov å bli sett, hørt og anerkjent for den de er, av sine nærmeste familiemedlemmer, partnere og venner (Deranty, 2009, s. 287–293; Honneth & Holm-Hansen, 2008, s. 104–116). Den andre anerkjennelsesformen, anerkjennelse som *rettighet*, løfter perspektivet opp til behovet for anerkjennelse av staten, og et ønske om å bli behandlet og sosialt respektert slik man selv mener er rettferdig (Honneth & Holm-Hansen, 2008, s. 116–130; Deranty, 2009, s. 294–299).

Den tredje og siste anerkjennelsesformen, anerkjennelse som *solidaritet*, tar utgangspunkt i at alle mennesker er del av et sivilsamfunn der de enkelte har egenskaper, ferdigheter og, i forlengelsen av dette, erfaringer som skiller samfunnsmedlemmene fra hverandre (Honneth & Holm-Hansen, 2008, s. 134). Samtidig hører alle til den samme gruppen, det samme fellesskapet og deler felles verdier på hver sin måte. For at den enkelte skal føle seg anerkjent med sine helt unike erfaringer og opplevelser, behøves et rom for å kunne uttale seg, være den man er og

bli anerkjent for det av de andre medlemmene av fellesskapet (Deranty, 2009, s. 300–308; Honneth 2003; Honneth & Holm-Hansen, 2008, s. 130–139). For å nå frem til andre med historien sin, kan blant annet utstillinger ved museer være gode formidlingskanaler, og jo mer de besøkende kan kjenne seg igjen i følelsene som formidles, desto mer berørt blir de (Pabst, 2016). Men når museer jobber med personlige beretninger er også de første to nivåene for anerkjennelse viktige; det første i det personlige møtet mellom museumsansatt og informant, og det andre med tanke på lovpålagte rettigheter og krav alle informanter har i møte med en offentlig institusjon (Honneth & Rössler, 2008, s. 10, 142. Se også Pabst, 2016, s. 196–198).

En ny tilnærming til langtidskonsekvenser av potensielt traumatiserende hendelser - intergenerasjonell overføring

Inter- eller transgenerasjonell overføring betyr at «noe» – som oftest i form av minner om konkrete hendelser eller opplevelser – overføres fra en generasjon til en annen, enten innad i samme familie eller i samfunnet fra medlemmer av en generasjon til medlemmer av den neste. Disse minnene kan forandre form og innhold over tid, avhengig av rammefaktorer som tid og sted for opprinnelse og gjengivelse, hvor ofte og på hvilken måte de blir kommunisert og respondert på, til hvem og av hvem. I tillegg spiller mange psykologiske og biologiske faktorer inn, som sammen utgjør minnenes komplekse struktur (Assmann, 2016, s. 9–44). Overføring ser ut til å være spesielt utpreget når traumatiske eller potensielt traumatiserende opplevelser ligger til grunn; opplevelser som man opplevde som potensielt livstruende eller så negative at det har påvirket ens liv over lang tid. Fagfelt som psykologi har lenge hatt fokus på hvordan traumatiske hendelser kan påvirke enkeltpersoners liv, også mange tiår etter at hendelsen har funnet sted (se f.eks. Shalev et al., 2000; Van der Kolk, 2015; Wolynn, 2017). I det siste har forskningen blitt utvidet til de etterfølgende generasjonene, etter at stadig flere barn og barnebarn har begynt å fortelle om hvordan hendelser i deres foreldres eller besteforeldres liv har preget deres eget. Dette gjelder blant annet etterkommere av soldater,

mennesker som har vært utsatt for krig, flukt, folkemord, tvangsforflytting eller totalitære regimer (se f.eks. Aleksejevitsj, 2013; Bode, 2004, 2009; Rickhard, 2020; Smith-Solbakken & Wallin-Weihe, 2018. Se også Assmann, 2016). Nyere forskningsfelt som nevrovitenskap og epigenetikk har gjort funn som tyder på at intergenerasjonell overføring ikke bare finner sted gjennom adferd, det vil si at barn og barnebarn lærer å reagere på en viss måte, men muligens også gjennom arv av et genmateriale som har blitt merket av hendelsen (se f.eks. Yehuda & Lehrner, 2018; Lehrner & Yehuda, 2018). Forskningen er fortsatt i et tidlig stadium, og det blir interessant å følge resultatene av pågående studier.

En første analyse av det empiriske materialet i lys av Honneths anerkjennelsesteori og intergenerasjonell overføring

Ser man alle historier under ett, ser man tydelig de tre plan som Honneth beskriver i sin teoretiske tilnærming til anerkjennelse. Hovedfaktoren som går igjen blant dem som ikke ser store konsekvenser av krigen for egen del, er ivaretagelse og til en viss grad beskyttelse av nære familiemedlemmer. Spesielt relatert til historiene om de tre informantene som var sønner av tyske soldater, ser man at hemmeligholdet var knyttet til et ønske om å beskytte barna, noe de oppfattet positivt og satte pris på. Beskyttelsen kan her anses som anerkjennelse gjennom kjærlighet – familiemedlemmer som ønsket det beste for barna av de tyske soldatene. Barna kunne fått informasjon om sine fedre om de ønsket det, noe som også kan tolkes som anerkjennelse av deres ønske og behov for å vite.

Innad i familiene og på spørsmål om hvem man var som individ, var relasjonen til foreldre eller besteforeldre avgjørende, og her spilte åpenhet om deres handlingsvalg under krigen en avgjørende rolle. Jo mer åpenhet og kunnskap om hva som hadde hendt, jo mer ble den enkeltes behov for å ta selvstendige valg anerkjent, og jo lettere var det for etterkommere å håndtere også de vanskelige følelsene som fulgte med. Å velge selv hva og hvor mye man ønsket å vite var viktig, og her var det stor forskjell blant informantene.

I lys av Honneths andre og tredje plan – anerkjennelse som rettighet og anerkjennelse som solidaritet – har historiene vist et mangfold av innfallsvinkler som bekrefter viktigheten av disse to anerkjennelsesformene. Flere informanter har etterlyst å bli behandlet og anerkjent som selvstendige individer, uavhengig av hva foreldrene har gjort under krigen. Lokalsamfunnet ble nevnt igjen og igjen som viktig instans her. Lokalsamfunnet kunne medvirke til at krigen fortsatte lenge etter at den egentlig var slutt, i form av negative sanksjoner dersom første generasjonen ikke hadde handlet i tråd med gjeldende normer, eller det kunne bidra til at livet relativt raskt normaliserte seg. Anerkjente lokalsamfunnet informantene for den de var eller aksepterte at første generasjon hadde tatt uheldige valg, ble dette oppfattet av informantene som viktig, godt og støttende. Hemmelighold kunne oppfattes her som både beskyttelse – dersom alle, inkludert informantene, visste hva som hadde skjedd – og som manglende anerkjennelse, når «alle» visste noe som informantene selv ikke ble informert om. I det tilfellet ble hemmeligholdet opplevd som manglende anerkjennelse og utestenging av det sosiale fellesskapet.

Forholdet første generasjonen har hatt til tyskerne har hatt en vesentlig betydning for identitetsfølelsen til andre og tredje generasjon, dog mest når det kom til posisjoneringen i lokalsamfunnet. Var handlingen akseptert eller ble oppfattet som riktig – noe som i dette tilfellet innebar motstand mot okkupantene – var det lettere å snakke om den utad, enn om foreldre eller besteforeldre hadde vært NS-medlemmer, hadde jobbet for eller kjempet for tyskerne. Lokalsamfunnet kunne straffe handlinger direkte i form av sanksjoner og konkrete tiltak, eller indirekte gjennom utfrysning av dem som hadde støttet okkupantene eller på en annen måte opponerte mot herskende samfunnsnormer. I slike tilfeller var det som oftest fortsatt vanskelig å snakke om hva som hadde hendt, selv to generasjoner senere.

Et ønske om å anerkjenne ligger også til grunn for museets tilnærming til prosjektet og innsamlingsprosessen: å anerkjenne personlige opplevelser av å være preget av en krig som ligger 75 år tilbake i tid, å anerkjenne menneskers behov for å fortelle egne synspunkter på en selvvalgt måte, samt å anerkjenne påkjenningene og langtidskonsekvensene konkrete hendelser har hatt for relasjonene mellom generasjoner. De fleste

informantene har gitt uttrykk for at det var godt å kunne snakke ut, og at de håpet at de, ved å dele sin egen historie, ville bidra til et mer nyansert bilde av hva krigen hadde ført til innad i familiene. Videre håpet de at andre i samme situasjon forstod at det var flere som har hatt det likedan, og kanskje så en større sammenheng mellom krigshendelsene og egne erfaringer. I det ene tilfellet, der en informant trakk seg etter å ha snakket med oss, kan forklaringen om at museet ikke hadde klart å gjengi historiene på korrekt måte, tolkes som at museet ikke har lykket med å anerkjenne informantens opplevelser på en tilfredsstillende måte.

Både den første av Honneths former for anerkjennelse, anerkjennelse som individ gjennom kjærlighet, i den direkte kontakten med et annet menneske, og den tredje, anerkjennelse som solidaritet, var dermed særlig relevante for museets metodiske fremgangsmåte. Innsamlingsprosessen la opp til respekt for det private og personlige historiene representerte, og at et mangfold av ulike historier kunne få sin plass. Videreformidlingen av de personlige beretningene i en vandreutstilling skal bidra til å hente noen av de skjulte historien frem i lyset, til å redusere følelsen av å være alene for dem som fortsatt sliter med krigens langtidskonsekvenser og – på et høyere nivå – bidra til en mer mangfoldig og nyansert felles historiefortelling.

I lys av intergenerasjonell overføring, ser man flere relevante aspekter i vårt materiale. Informanter fra andre og tredje generasjon har vært tydelige på at de mener at en overføring har funnet sted – en overføring av reaksjonsmønstre og en overføring av følelser. Som reaksjonsmønstre ble mest voldelig eller sinnepreget adferd nevnt, samt følelser som skam, skyld, sinne, uro eller ensomhet. Jo mer åpenhet om hendelsene, og jo mer aksept i familien eller lokalsamfunnet for første generasjons handlingsvalg, desto mindre ble andre og tredje generasjon påvirket. Dette ble spesielt tydelig da vi snakket med to barnebarn som begge er i begynnelsen av trettiårene. Den ene kommer fra en familie der det fortsatt, den dag i dag, var forbudt å snakke om krigen. Den andre opplevde et skifte i familien, fra fortieelse til åpenhet. Mens den første forteller om vanskelige familierelasjoner som har påvirket hennes liv og forhold til nære slektninger på en negativ måte, fortalte den andre om et godt forhold til både mor og bestemor, preget av åpenhet og ærlighet om hendelser og krigen

og langtidskonsekvenser som de hver for seg slet med. Både det å ha fått vite, det å ha pratet ut og det å ha tatt grep for å bryte negative sirkler, som her innebar taushet og det å ikke kunne snakke om følelser, har ført til gode interfamilære relasjoner.

Også betydningen av hemmelighold versus åpenhet for de etterfølgende generasjoner, kan ses i lys av anerkjennelse. Det å ikke få informasjon som man selv opplever som viktig for egen identitetsfølelse, fratrar en muligheten til selv å bestemme hvem man er. Hvor vanskelig dette kan være, ser man i andre casestudier (Rzeszutek et al., 2020, s. 9–13). For å forstå seg selv, leter man etter svar på hvem og hva som har preget en. Det å ikke vite fratrar en denne muligheten, noe som kan oppleves som fravær av respekt og anerkjennelse for å danne seg sine egne meninger og få informasjon som oppleves som sentral for ens eget liv og egen identitetsdannelse.

Oppsummering

Funnene som har blitt presentert her i denne artikkelen, baserer seg hovedsakelig på funnene fra det norske prosjektet «Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen», men også på funnene fra det internasjonale prosjektet «*Identity on the Line*» og de få internasjonale studiene som har blitt publisert om betydningen av hemmelighold versus åpenhet. Både prosjektets første resultater og studiene peker på at hemmelighold er en stor belastning for etterkommere, dersom de ønsker å vite mer. De kan fornemme at det har skjedd noe av stor betydning for foreldre eller besteforeldre og merker at de selv er preget av hendelsen på et eller annet vis, men vet ikke hva som har skjedd. Ofte vil ingen snakke om det, og dermed kan man ikke komme videre i sin egen bearbeidelse av det som fortsatt preger også ens eget liv.

Men studiene er begrenset, og historikere bør jobbe tett sammen med eksperter fra andre fagfelt for å belyse sentrale spørsmål, som for eksempel overføringsmekanismer fra en generasjon til den neste. Her er det blant viktig å kartlegge hvorvidt handlinger er knyttet til personlighetstrekk et menneske alltid har hatt versus personlighetstrekk som har blitt utviklet relatert til konkrete historiske hendelser. Temaet er etter vårt

skjønn svært viktig for både traumeforskning og arbeidet ved museer i Norge med sensitive, vanskelige temaer. Sistnevnte er i tråd med nyere stortingsmeldinger som oppfordrer museer til å ta tak i temaene som man hittil ikke har snakket om og som trenger mer fokus for at flere i samfunnet føler seg sett, hørt og forstått (ABM-utvikling, 2006; Pabst, 2016). Derfor har vi startet opp et nytt forskningsprosjekt, med et nytt materiale. Igjen er temaet langtidskonsekvenser av andre verdenskrig, og funnene vil bli publisert fortløpende. Blant annet basert på funnene i prosjektet «*Det snakker vi ikke om! Familiehemmeligheter etter krigen*» vil vi se på tre plan – eller tre nivåer – som alle påvirker og blir påvirket av hemmelighold: ens eget liv, familierelasjoner mellom generasjonene og lokalsamfunnet. Alle tre nivåer ser ut til å være tett vevd sammen når det kommer til langtidskonsekvenser av krevende historiske hendelser. Som en av våre informanter, datteren (62) til kvinnen som var gift med en tysk soldat, oppsummerte på slutten av intervjuet:

Mitt budskap til dem som leser dette er at åpenhet ikke kan overvurderes. [...]. Følelsen av å være annerledes er vond, spesielt når man ikke vet hvor følelsen kommer fra. Ofte finnes en logisk forklaring, og den hjelper veldig. Og hemmeligheter som alle kjenner til, utenom en selv, er kanskje det verste. For det gjør noe med tilliten til dem som står en nærmest og burde ha sagt noe.

Referanser

- ABM-utvikling. (2006). *Brudd: Om det ubehagelige, tabubelagte, marginale, usynlige, kontroversielle* (ABM-skrift 26). Norsk kulturråd.
- Aleksijevitsj, S. (2016). *De siste vitnene*. Kagge Forlag.
- Assmann, A. (2016). *Shadows of trauma. Memory and the politics of postwar identity*. Fordham University Press.
- Bode, S. (2004). *Die vergessene Generation. Die Kriegskinder brechen ihr Schweigen*. Klett-Cotta.
- Bode, S. (2009). *Kriegsenkel. Die Erben der vergessenen Generation*. Klett-Cotta.
- Danieli, Y. (Red.). (1998). *Intergenerational handbook of multigenerational legacies of trauma*. Plenum Press.
- Deranty, J.-P. (2009). *Beyond communication: A critical study of Axel Honneth's social philosophy* (Bd. 7). Brill.
- Honneth, A. (2003). *Behovet for anerkendelse: En tekstsamling*. Hans Reitzel.

- Honneth, A. & Holm-Hansen, L. (2008). *Kamp om anerkjennelse: Om de sosiale konfliktenes moralske grammatikk*. Pax.
- Honneth, A. & Rössler, B. (Red.). (2008). *Von Person zu Person: Zur Moralität persönlicher Beziehungen* (s. 168–210). Suhrkamp Verlag.
- Lehrner, A. & Yehuda, R. (2018). Cultural trauma and epigenetic inheritance. *Development and Psychopathology*, 30 (5), 1763–1777. <https://doi.org/10.1017/S0954579418001153>
- Lysaker, O. (2011). *Sårbar kropp – verdig liv: Anerkjennelseskampers eksistensielle kosmopolitikk* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Pabst, K. (2016). *Mange hensyn å ta – mange behov å avveie. Arbeidet med følsomme tema på museum*. Museumsforlaget.
- Pabst, K. (2021). Invite, acknowledge and collect with respect: Sensitive narratives at the Vest-Agder Museum, Norway. I A. Chynoweth, B. Lynch, K. Petersen & S. Smed (Red.), *Museums and social change. Challenging the unhelpful Museum* (s. 122–133). Routledge.
- Rickhard, B. (2020). *Det var hjem vi sjøfolk skulle. 15 samtaler med krigsseilerbarn*. Forlaget Oktober.
- Rzeszutek, M., Lis-Turlejska, M., Pięta, M., Karlsen, M., Backus, H., Florek, W., Lisowska, K., Pankowski, D. & Szumiał, S. (2020). Knowledge about traumatic World War II experiences among ancestors and subjective well-being of young adults: A person-centred perspective. *PloS one*, 15(8), e0237859. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237859>
- Skilbrei, M.-L. (2019). *Kvalitative metoder. Planlegging, gjennomføring og etisk refleksjon*. Fagbokforlaget.
- Shalev, A., Yehuda, R. & McFarlane, A. (Red.). (2000). *International handbook of human response to trauma*. Plenum Publishers.
- Smith-Solbakken, M. & Wallin-Weihe, H.-J. (2018). Post-traumatic stress reactions in a long-term and several generation perspectives. *Multicultural Studies*, (1), 119–114. <https://doi.org/10.23734/mcs.2018.1.119.141>
- Stratigakos, D. (2020). *Hitler's northern Utopia. Building the New Order in occupied Norway*. Princeton University Press.
- Van der Kolk, B. (2015). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Penguin Books.
- Wolynn, M. (2017). *It didn't start with you: How inherited family trauma shapes who we are and how to end the cycle*. Penguin Books.
- Yehuda, R. & Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: Putative role of epigenetic mechanisms. *World Psychiatry*, 17(3), 243–257. <https://doi.org/10.1002/wps.20568>

KAPITTEL 5

Forfatterforeningens æresrett i historisk og juridisk kontekst

Espen Søbye

Statistisk sentralbyrå

Abstract: The denazification of associations, organisations and unions is one of the lesser discussed topics from the aftermath of the Second World War. The trials against the supporters of the Nazi occupation, the Nazi leaders and war criminals have been discussed many times from many perspectives. The exclusion of members of the Norwegian Nazi party and others that sabotaged the resistance line and instead used the occupation years to personal gains of power and wealth, occurred in the organisations by the members without the use of the courtroom. In the organisations the members were both prosecutors and judges when the decisions were made; loss of membership or milder sanctions. The article argues that this was practising the freedom for the citizens to establish and to decide the rules of the organisation without the involvement of the state or other instances. The interest for these processes just after the war and how they were experienced by the members turned from low to high after the writers' union apologized for the process on their 125 years anniversary meeting in 2018. At first the apology was positively received, but criticism also pointed out that the excuse for this group was not at all like other excuses to Jews, partisans and other victim groups by the government or other representants for the authority. The discussion about the matter shed light on questions about the rule of law for members of organisations and unions, and for the transition of the Norwegian society from occupied to free, from dictatorship to democracy.

Keywords: Nazi occupation, Writers Union, resistance, apology for denazification, rule of law¹

---

1 Takk til Trond Bjerkås, Thomas V. H. Hagen og den anonyme fagfellen for kommentarer, samt til forlagets språkvasker og korrekturleser.

Oppgjør på mange nivå

Oppgjøret i rettsapparatet etter frigjøringen i mai 1945 med organiserte nazister, personer som støttet slike organisasjoner eller som ble siktet for utilbørlig kollaborasjon med makthaverne under Hitler-Tysklands okkupasjon av Norge, er velkjent, og har ofte blitt diskutert. Kunnskap om rettssakene mot landssviksiktete ble etablert gjennom avisenes dekning av rettsforhandlingene, kommentarer i lederartikler og muntlig mann og mann imellom. Rettsoppgjøret ble dessuten raskt statistisk systematisert og drøftet fra historiske, juridiske og politiske perspektiver mange ganger opp gjennom årene. Siktete og dømte har dessuten skrevet om rettsoppgjøret og hvordan de oppfattet å bli siktet og dømt. Konsekvensene for familiene og barna til landssvikdømte er også belyst gjennom utredninger og levekårsundersøkelser.

Diskusjonene om rettsoppgjøret dreide seg rett etter krigen blant annet om Norge var i krig med Nazi-Tyskland etter at norske stridskrefter på norsk jord kapitulerte, om ikke landssviklovgivningen brøt med grunnlovens prinsipp om forbud mot å gi lover tilbakevirkende kraft, og om gjeninnføring av dødsstraffen.

En observasjon som ble gjort ganske raskt, og som tidlig ble dokumentert statistisk, var at straffen for brudd på likelydende bestemmelser i landssvikloven (§ 2, Nr. 1, 2, 3, og 4, medlemskap i og støtte til NS, økonomisk landssvik og aktiv landssvikvirksomhet) viste en forskyvning mot kortere frihetsstraff jo lengre tid det gikk fra frigjøringen til domfellelse. Mildere straff ble begrunnet med at det var en belastning å gå å vente på at saken skulle komme for retten, og ble dermed ansett for rettferdig. Dette prinsippet gjaldt imidlertid ikke ubetinget. Frontkjemperne som ble dømt tidlig under rettsoppgjøret, fikk strenge straffer, fra fire til ti år. Straffene varierte etter frontkjempernes alder, forutsetninger og hvor lenge vedkommende hadde vært i tysk tjeneste. Senere ble frontkjemperdommene mildere, tre til fire år, og for de yngste frontkjemperne betydelig mildere. Denne forskjellsbehandlingen ble ikke oppfattet som rettferdig, og konsekvensen ble at tidligere frontkjemperdommer ble gjennomgått. I over 300 tilfeller ble straffen nedsatt, det skjedde ved benådning. Endringen av straffene ved benådning ga derfor ikke utslag i statistikken (Statistisk sentralbyrå, 1954, s. 38). Selv ganske

raskt etter krigen ble straffer som ble oppfattet som åpenbart urettferdige, korrigerert.

Påstander om overgrep mot varetektsfengslede landssviksiktede, ble også framsatt og diskutert. Varetektsfengslede landssviksiktede ble satt til å grave opp massegraver både ved Falstad og ved Trandum. Dette ble kritisert da det pågikk, og har også blitt kritisert i ettertid. Ved Falstad ble tyske soldater kommandert til å grave opp massegravene i stedet for landssviksiktede.

Utenfor rettssystemet foregikk det også oppgjør med personer som ved frigjøringen ble oppfattet som upålitelige og stripete under okkupasjonen, selv om de ikke hadde gjort noe som kvalifiserte for tiltale. «Stripete» var betegnelsen på en person med tvilsom nasjonal holdning som var tilbøyelig til å samarbeide med okkupasjonsmyndighetene, omgås tyskere og medlemmer av Nasjonal Samling for å oppnå fordeler (Dahl et al., 1995, s. 402).

Skamklippingen og interneringen av kvinner som under krigen hadde hatt forhold til tyske soldater, er mye omtalt og diskutert. Flere ble fratatt sitt norske statsborgerskap og sendt ut av landet. Kvinnene mottok en statlig beklagelse i 2018 for den behandlingen de fikk etter frigjøringen (Aarnes, 2018). I beklagelsen het det blant annet at tyskerjentene ikke hadde «brutt noen lov bare ved å ha relasjoner til menn fra okkupasjonsmakten», men likevel viste «avhørsprotokoller og andre offisielle dokumenter at det i realiteten var tale om å straffe kvinnene for deres handlinger i privatlivet. Det må regnes som grundig dokumentert at disse kvinnes rettssvern sviktet i etterkrigstiden» (Hjeltnes, 2018). Her slås det fast at det skjedde overgrep og rettssvernsbrudd fredsvåren og -sommeren, frigjøringen skapte nye offer.

Oppgjøret med tyskerjentene skjedde utenfor rettssalene og som en administrativ, kollektiv avstraffelse. Følgelig innebar det et brudd med prinsippet om at ingen skal dømmes uten etter lov, og ingen skal straffes uten etter dom.

Tjenestemenn i stat og kommune som hadde opptrådt uverdige uten at de hadde brutt noen lov eller forordning, kunne med henvisning til en anordning London-regjeringen hadde utarbeidet i samarbeid med Hjemmefronten suspenderes inntil deres sak ble behandlet av en

granskningskomite og avgjort av ansettelsesråd (Fløgstad et al., 2021; Rem et al., 2020, s. 201–229). Dette gjaldt for ansatte i stat og kommune som ikke hadde vært medlemmer av NS, som ikke hadde brutt noen lov, men som hadde vært upålitelige ved ikke å vise såkalt nasjonalt sinnelag. Med dette uttrykket ble det ment lojalitet med Nygaardsvold-regjeringen og landets demokratiske konstitusjon. Anordningen viste til tjenestemannsloven fra 1918. Beslutningen om vedkommende suspenderte tjenestemann skulle få gjeninntre i sin stilling eller ikke kunne prøves for retten. En slik suspensjon fra stilling i stat eller kommune frigjøringsommeren med mistanke om unasjonalt holdning, var svært belastende.

Foreninger og lag ble under okkupasjonen nazifisert, forbudt og nedlagt, eller de klarte ved å tilpasse seg i større og mindre grad å opprettholde selvstyre og uavhengighet og kunne slik være til støtte for medlemmene. Den norske Forfatterforening (heretter Forfatterforeningen) ble verken forbudt eller nedlagt, og styret kunne under hele okkupasjonen fungere som en hjelpesentral for medlemmene, noen ordinær foreningsdrift med medlems- og årsmøter var det ikke snakk om.

Etter frigjøringen anså alle organisasjoner, foreninger og lag det nødvendig å ta et oppgjør med medlemmer som ikke hadde fulgt den politiske linje mange foreninger forsøkte å sette gjennom for å forsvare sin uavhengighet og sine medlemmer mot overgrep og nazifisering. Dette oppgjøret har vært lite kjent og diskutert. Oppgjøret skjedde ved at medlemmer i NS uten videre ble strøket av medlemslistene, mens medlemmer som hadde vært upålitelige i motstandskampen fikk mildere refselsener enn eksklusjon.

Forfatterforeningens unnskyldning

Siden høsten 2018 har æresrettene, oppgjøret i kunstnerorganisasjonene og spesielt i Forfatterforeningen, fått større oppmerksomhet enn tidligere. Forfatterforeningen framførte, som en del av sitt 125-årsjubileum 15. november 2018, en unnskyldning til 18 medlemmer. Alle var for lenge døde da unnskyldningen ble gitt, men 12 etterkommere var til stede. Ingen av de 18 hadde vært medlemmer av NS, men de hadde etter

æresrettens mening sabotert Forfatterforeningens motstandslinje under okkupasjonsårene. Unnskyldningen ble umiddelbart applaudert, men utløste også en kjede av begivenheter.

De 18 medlemmene ble i 1945 foreslått refset av et styreoppnevnt granskningsutvalg, kalt en æresrett, og forslaget ble senere vedtatt av et medlemsmøte. Refselsene besto i tidsbegrenset eksklusjon eller andre sanksjoner for brudd med foreningens motstand mot nazifiseringen av det litterære feltet. Forfatterforeningen ba ikke på sitt jubileumsmøte i 2018 om unnskyldning til de 20 medlemmene som ble strøket fra foreningens medlemslister fordi de hadde vært medlem av Nasjonal Samling.

Unnskyldningen til de 18 ble begrunnet med at æresretten fattet sine beslutninger «ut fra følelser, uriktige opplysninger og direkte feil». Det het også at «Forfatterforeningen gjorde urett, både ved den tvilsomme prosessen som Forfatterforeningen bega seg inn på ved å opprette æresretten, og ved å ta avgjørelser basert på feilaktige opplysninger» (Den norske Forfatterforening, 2018).

Forfatterforeningens unnskyldning, som var vedtatt gjennom et styrevedtak, førte til at saken kom opp på Forfatterforeningens årsmøte 24. mars 2019. På møtet spurte Kjartan Fløgstad om styret kunne oppheve vedtak som var gjort i foreningen 73 år tidligere uten å ta det opp med medlemmene i foreningen. Styret svarte ja på dette, og årsmøtet aksepterte dette svaret. Kjartan Fløgstad valgte da å melde seg ut av foreningen og forlot årsmøtet. Etter at Kjartan Fløgstad hadde forlatt årsmøtet vedtok det et benkeforslag: «Årsmøtet vil at styret skal setta ned ei granskingsgruppe som skal gå gjennom alle sider ved æresrettens arbeid i 1945 og legge fram ei innstilling til neste årsmøte» (Hjeltnes et al., 2020, s. 1). I begynnelsen av april 2019 ble Æresrettsutvalget oppnevnt, det besto av en historiker og fire jurister: Guri Hjeltnes, Anine Kierulf, Dag Michaelsen, Jørn Øyrehagen Sunde og Geir Woxholth. Dag Michaelsen trakk seg imidlertid i november vel en måned før utvalget skulle ha levert sin innstilling.

Kjartan Fløgstad, Tore Rem og undertegnede la 5. mars 2020 fram monografien *På æren løs: Krigen, litteraturen og Æresretten* om Forfatterforeningens æresrett, okkupasjonsmaktens forsøk på å bruke litteraturen

til å knytte Norge til Hitler-Tyskland og vilkårene for de organiserte skjønnlitterære forfatterne under verdenskrigen. Både *På æren løs* og *Æresrettsutvalgets innstilling* førte til en ny og langvarig diskusjon om utrenskningene og refselsene i Forfatterforeningen (se Fløgstad et al., 2020, 2021; Graver, 2020; Solvang, 2020, 2021a, 2021b; Sunde et al., 2020; Woxholth, 2021).

Æresrettsutvalgets innstilling konkluderte med at

æresrettens virksomhet og vedtak [...] var uten rettslig grunnlag og brøt med grunnleggende rettsstatsidealer som gjaldt på frigjøringsstidspunktet. Vedtakene brøt også med Forfatterforeningens egne regler, demokratisk vedtatt, som skulle beskytte medlemmene mot vilkårlighet og overgrep. Dette kommer særlig frem gjennom tilsidesettelse av vedtektenes regler om eksklusjon som inneholdt et minoritetsvern. Vedtakene brøt derfor også mot foreningsdemokratiet. (Hjeltnes et al., 2020, s. 102)

Hvordan opprettet Forfatterforeningen sin æresrett, var granskningen av medlemmene i tråd med hevde vunne rettssikkerhetsregler? Skjedde den etter foreningens lover? Hadde en forening rett til å sanksjonere medlemmer? Kort sagt: Var æresrettens virksomhet uholdbar og vilkårlig selvjustis eller praktisering av foreningsdemokratiet?

Siden det er Forfatterforeningens æresrett som skal drøftes her, er det nyttig med et kort riss av hvordan okkupasjonsmyndighetene, tyskerenes Rikskommissariat og Nasjonal Samlings kommissariske regjering, ville benytte hele det litterære feltet med forlag, bokhandlere, bibliotek og forfattere som et propagandaapparat for å nyordne landets åndsliv og knytte sammen norsk og tysk, det vil si nazistisk, kultur. Litteraturen skulle i okkupasjonsårene tjene helt bestemte politiske formål. Okkupasjonsmyndighetenes forsøk på å bruke kulturen til politisk ensretting og nyordning er stemoderlig behandlet i norske litteraturhistorier (Beyer, 1998; Houm, 1955; Rem et al., 2020). Musikklivet under okkupasjonen har imidlertid fått sitt standardverk gjennom Harald Herresthals *Propaganda og motstand* (Herresthal, 2019). En tilsvarende grundig og detaljert undersøkelse av litteraturens og det frie ordets vilkår under okkupasjonen, mangler. Dette kunnskapshullet kan ha vært en forutsetning for unnskyldningen.

Kritikk og drøfting av rettsoppgjøret

Rettsoppgjøret med landssvikere etter fem år med nazistisk tysk okkupasjon fra 9. april 1940 til 8. mai 1945, ble tidlig behandlet i offentlige utredningene fra Justis- og politidepartementet,² og i juridiske (Andenæs, 1998) og historiske (Dahl & Sørensen, 2004)³ monografier og forskningsprosjekter. Oppgjøret i foreninger og lag med medlemmer som hadde drevet utilbørlig kollaborasjon med okkupasjonsmyndighetene ble ikke tatt opp i noen av disse utredningene, og har inntil nylig falt utenfor den generelle, offentlige diskusjonen om rettsoppgjøret. Et oppslag i Oria, søkemotoren for norske fag- og forskningsbibliotekers ressurser, gir 179 treff på *bøker* om rettsoppgjøret og 2 treff på bøker om æresretten, begge to er fra etter år 2000.

Debatten om landssvikoppgjøret har siden krigen hovedsakelig dreid seg om forholdet til folkeretten, om London-regjeringens lovgivningsmyndighet, om Norge var i krig etter at norske stridskrefter kapitulerte på norsk jord, om dødsstraff, og om Grunnlovens bestemmelse om forbud mot lover med tilbakevirkende kraft. Kritikken av landssvikoppgjøret ble tatt opp av Justisdepartementet allerede i 1950, i en stortingsmelding ført i pennen av den respekterte juristen Rolf Ryssdal (St. meld. nr. 64 (1950)) og i den større redegjørelsen for rettsoppgjøret og kritikken av det i 1962 (St. meld. nr. 17 (1962–63)). Justis- og politidepartementets melding til Stortinget i 1950 var foranlediget av Marta Steinsviks bokutgivelse i 1946 med kritikk av rettsoppgjøret og behandlingen av de landssviksiktete, og av Oliver H. Langlands bokutgivelse i 1948 som kritiserte at en rekke hørere embetsmenn i statsapparatet hadde blitt sittende i sine stillinger under okkupasjonen uten at det fikk konsekvenser for dem etter

-
- 2 St. meld. nr. 17 (1962–63) er omfattende publikasjon og et sentralt kildeskrift på vel 550 sider skrevet av personer som var sentrale i forberedelse og gjennomføringen av oppgjøret, som Finn Hiorthøy, høyesterettsadvokat og tidligere ekspedisjonssjef i Justisdepartementets lovavdeling, og riksadvokat og tidligere rikspolisjef Andreas Aulie. Den historiske innledningen er skrevet av Magne Skodvin. Endelig inneholder meldingen en liste over den viktigste litteraturen som var skrevet om landssvikoppgjøret fra 1945–1961 i bøker, tidsskrifter og aviser, samt rettsoppgjøret i Stortinget 1945–1957.
  - 3 Dette forskningsprosjektet omfatter også Jon Elster, *Oppgjøret med fortiden. Internasjonalt perspektiv på overgangen til demokrati* (Pax Forlag, 2004), Berit Nøkleby, *Krigsforbrytelser. Brudd på krigens lov i Norge 1940–45* (Pax Forlag, 2004) og Lars-Erik Valle, *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945–50* (Pax, Forlag 2004).

frigjøringen. (Langeland, 1948; Steinsvik, 1946). Stor betydning fikk også jusprofessor Jon Skeies kritikk av landssviklovgivningen, som mente at forræderiparagrafene i straffeloven skulle vært benyttet i stedet, det vil si kapittel 8 og 9 i straffeloven av 1902 (Skeie, 1945).

Kan organisasjoner og lag straffe medlemmer?

Umiddelbart kan det vekke motvilje at foreninger skal kunne drive en form for selvjustis og granske sine egne medlemmer. Forsamlings- og organisasjonsfrihet er imidlertid viktige deler av det grunnlovfestede demokratiet. Retten borgerne har til å stifte foreninger og vedta lover om medlemmenes rettigheter og plikter, er en vesentlig bestanddel av et fungerende demokrati. De fleste foreninger har en eksklusjonsparagraf som foreningens medlemmer håndhever uten innblanding av andre. Et ekskludert medlem kan riktignok reise sak mot foreningen.

Utrenskningene som skjedde i foreninger og lag var ikke tilgjengelige for offentligheten slik oppgjøret ved domstolene var. Utrenskningene i foreningene skjedde hovedsakelig ved at det ble opprettet et utvalg, en granskningskomite, som undersøkte foreningsmedlemmer gjøren og laden under okkupasjonen. Resultatene, granskningene og eventuelle sanksjoner ble lagt fram for medlemmene som fattet det endelige vedtak. Foreningsmedlemmer som hadde vært innmeldt i Nasjonal Samling under okkupasjonen ble strøket fra medlemslistene. Dette ser ut til å ha blitt praktisert av alle foreninger og lag selv om det ikke fins noen systematisk undersøkelse av og statistisk oversikt for utrenskningene. Det ble ansett å være uforenelig med medlemskap i foreninger og lag å ha vært medlem av Nasjonal Samling, et parti som støttet og var en del av et regime som ikke aksepterte organisasjons- og forsamlingsfrihet. I ettertid er det ikke rettet kritikk mot at medlemmer av Nasjonal Samling ble strøket av foreningenes medlemslister. Etter noen år fikk flere som ble ekskludert på grunn av medlemskap i Nasjonal Samling ved søknad innvilget medlemskap.

Kritikken mot oppgjøret i kunstnerorganisasjonene generelt og mot Forfatterforeningens æresrett spesielt, har vært rettet mot medlemmer som ble ilagt mildere refselsler enn å bli strøket av medlemslistene. Det kunne dreie seg om tidsbegrenset utelukkelse, ikke å utgi bøker eller

holde foredrag og opplesninger i et nærmere angitt tidsrom. Slike refsels-
ser var betingelser foreningene satt for fortsatt medlemskap. Foreningene
hadde bare myndighet til å refse medlemmer.

Betingelser for fortsatt medlemskap ble stilt til dem som uten å ha vært
medlemmer av Nasjonal Samling ble ansett for å ha vært stripete eller
upålitelige ved å ha brutt med den motstandslinje som foreningen eller
Hjemmefrontens kulturgruppe hadde forsøkt å etablere.

Fagforeningsmannen Jens Tangen var den eneste ekskluderte som rei-
ste sak for retten. Han ville ha kjent eksklusjonen fra Arbeidernes Fag-
lige Landsorganisasjon ugyldig, men Oslo byrett betraktet grunnlaget
for eksklusjonen som et skjønnsspørsmål og ville ikke sette sitt skjønn
over det som var utøvet av fagbevegelsens organer. Byretten ville derfor
ikke oppheve eller underkjenne eksklusjonen. Et medlem som blir eks-
kludert av en forening eller som mener at det blir stilt helt urimelige vil-
kår for medlemskap, kan reise sak ved rettsapparatet mot avgjørelsen.
Tangen-dommen fra Oslo byrett og andre dommer i tilsvarende saker fra
før krigen, viser at domstolene har vært tilbakeholdne med å gripe inn og
overprøve eksklusjoner i foreninger og lag (Berntsen, 1993; Pryser, 1988;
Solvang, 2020, 2021a,b).

Medlemmer i kunstnerorganisasjonene som hadde vært medlem av
Nasjonal Samling, tatt imot verv av okkupasjonsmyndighetene og bidratt
aktivt til nyordningen av kulturlivet, ble arrestert, siktet for landssvik
og stilt for retten. Slike saker fikk stor oppmerksomhet. Dette gjaldt for
eksempel saken mot komponisten David Monrad Johansen og maleren
Søren Onsager, som hadde latt seg utnevne til direktør ved Nasjonal-
galleriet under krigen. Han døde imidlertid før hans sak kom for retten.

Landssvikrettssakene mot forfatterne Finn Halvorsen og Marie Ham-
sun vakte betydelig interesse. Det ble ikke reist landssviksak mot Knut
Hamsun, han ble tvangsinnlagt for psykiatrisk gransking, den konclu-
derte med at hans tilstand kvalifiserte for sikring. I stedet for landssviksak
ble det reist sivilt søksmål med krav om erstatning for hans medvirkning
til de skader Nasjonal Samling hadde påført landet. Behandlingen av
Knut Hamsun etter krigen har helt siden frigjøringen vakt stort enga-
jement og debatt (Dingstad, 2021; Rem, 2018). Hverken Finn Halvorsen
eller Knut og Marie Hamsun var medlemmer av Forfatterforeningen.

De hadde meldt seg ut under striden blant forfatterne om fredsprisen til Carl von Ossietzky i 1936 (Brochmann, 1952, s. 450–470; Ringdal, 1993, s. 161–165).

Organisasjoner og foreningers historiebøker nevner utrenskningene

Selv om oppgjøret i foreninger og lag fikk liten offentlig oppmerksomhet mens de pågikk og er lite diskutert etter krigen, er utrenskningene omtalt i foreningshistorier. I for eksempel Kommuneforbundets historie fra 1994 heter det:

Etter krigen fulgte oppgjøret både i kommunene, forbundet og foreningene. To av forbundets valgte tillitsmenn, Erling Olsen og Olaf Ødegaard, fikk landssvikdommer. Granskningskomiteer ble nedsatt på alle plan. Offentlig ansatte NS-medlemmer ble oppsagt og andre AFL-medlemmer, ekskludert fra fagorganisasjonen. Her ble alle skåret over en kam. Det hendte imidlertid at det ble tatt menneskelige hensyn ved oppsigelser. Ikke ved eksklusjon. (Bjørnhaug, 1994, s. 351)

I 25-årsberetningen for Statstjenestemannsforbundet heter det at det første styremøtet ble holdt 11. mai 1945. Det hadde ikke vært lett å innkalle alle, men det styremedlemmet som hadde vært medlem av NS ble «selvfølgelig ikke innkalt». Like selvfølgelig var det at styremedlemmene som Rikskommisær Josef Terboven hadde avsatt, ble innkalt (Pryser, 1949, s. 100).

Forfatterforeningens oppgjør etter krigen er beskrevet i to foreningshistorier, første gang i 1968 (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 121–138) og andre gang i 1993 (Ringdal, 1993, s. 218–223). Begge beskrivelsene er forholdsvis omfattende, og kan ikke karakteriseres som kritiske til måten oppgjøret ble gjennomført på. Det samme gjelder utrenskningene i Advokatforeningen (Christophersen, 1958, s. 233–236; Espeli et al., 2008, s. 235). Oppgjøret i pressens organisasjoner er beskrevet i to verk, og her fins det ansatser til kritiske merknader til oppgjøret, spesielt hos Ottosen (Hjeltnes, 1990, s. 68–93; Ottosen, 1996, s. 200–240). Oppgjøret i institusjoner som Nationaltheatret (Ringdal, 2000, s. 285f), Det Norske Videnskaps-Akademi (Helsvig, 2007, s. 56–64), Universitetet i Oslo

(Fure, 2011, s. 313–325) og i Oslo-Filharmonien (Fidjestøl, 2019) er tatt opp som en del av institusjonenes historie. Utrenskningene i fagbevegelsen er tatt opp flere i flere historiske framstillinger (Berntsen, 1993; Bjørnhaug & Halvorsen, 2009; Pryser, 1988). Framstillingen som går grundigst inn på de prinsipielle sidene ved æresrettenes virksomhet er gitt i Det Norske Videnskaps-Akademis historie (Helsvig, 2007, s. 56–63).

Utrenskningene i foreninger og lag er også tatt opp i en rekke biografier, og i disse har det naturlig nok vært lagt stor vekt på hvor hardt refselsene kunne ramme. Eksempler er biografiene over Herman Wildenvey (Lotherington, 1993, s. 316–333), Rolf Jacobsen (Lillebo, 1998), Geirr Tveitt (Storaas, 2008), Leif Grung (Møllerhaug, 2016, s. 21–32, 257–277) og André Bjerke (Waage, 2018a, s. 186–197). Alf Larsen og æresretten er behandlet av Cato Schiøtz (2011, 2012).

I et par av biografiene (Møllerhaug, 2016; Waage, 2018) rettes det særlig hard kritikk mot arkitektenes og forfatternes æresretter, og deres avgjørelser førte ifølge biografene til skjellsettende begivenheter for henholdsvis Leif Grung og André Bjerke.

Den første samlede framstillingen av utrenskningene i kunstnerorganisasjonene ble gitt i Norges Kunstnerråds historie (Bjørlykke et al., 2000, s. 6–33) og i monografien *Men viktigst er æren: Oppgjøret blant kunstnere etter 1945*, ved sosiologen Dag Solhjell og historikeren Hans Fredrik Dahl (Solhjell & Dahl, 2013). Det fins ingen samlet framstilling og drøfting av oppgjøret i andre grupper av beslektede foreninger og lag. Riktignok gis det en oversikt over oppgjøret i Landsorganisasjonen, men den er meget kortfattet (Bjørnhaug & Halvorsen, 2009, 193–198; Pryser, 1988, s. 579–588).

Det er i og for seg en viktig observasjon at æresrettenes virksomhet, altså det som kan samles under betegnelsen denazifisering av foreningslivet, ikke er gitt noen større oppmerksomhet i en forsøksvis større og samlet framstilling, og at denne denazifiseringen nå blir imøtegått.

Unnskyldning skaper interesse for æresretten

Den samlede framstillingen av æresrettenes virksomhet i *Men viktigst er æren* (Solhjell & Dahl, 2013) vakte liten oppmerksomhet da den kom ut i 2013, men boken kan ha virket som en pådriver for Forfatterforeningens

unnskyldning i 2018. Det samme gjorde biografien om André Bjerke der det legges stor vekt på at æresrettens refselse ble en krenkelse som André Bjerke aldri kom over, like viktig var det at biografien rettet skarp kritikk mot æresrettens avgjørelse. *Men viktigst er æren* og Bjerke-biografien ble referanseverker i diskusjonen som fulgte etter Forfatterforeningens unnskyldning.

Den neste bokutgivelsen, *På æren løs: Krigen, litteraturen og Æresretten* (Rem et al., 2020) tok opp litteraturens roller og funksjoner under okupasjonen og bakgrunnen for opprettelsen av Forfatterforeningens æresrett, og rettet kritikk mot historieframstillingen og vurderingene i *Men viktigst er æren* og Bjerke-biografien. *Æresrettsutvalgets innstilling* (Hjeltnes et al., 2020) bygde på de historiske beskrivelsene og vurderingene i *Men viktigst er æren* (Solhjell & Dahl, 2013), og argumenterte for at Forfatterforeningens æresrett på sentrale punkter brøt med hevdvunne rettsikkerhetsprinsipper.

Selv om flere av de spredte historiske og biografiske framstillingene av oppgjøret i foreninger og lag kunne inneholde kritiske merknader til utrenskningene etter frigjøringen, førte det ikke til en bred debatt om berettigelsen av dette oppgjøret og en undersøkelse av hvordan det hadde foregått. Det gjorde heller ikke *Men viktigst er æren* (Solhjell & Dahl, 2013), som var gjennomgående kritisk, blant annet ved å legge vekt på hvor hardt oppgjøret rammet de som ble ekskludert og refset. Framstillingen av utrenskningene i foreningshistorier og biografier la heller ikke skjul på at granskninger, eksklusjoner og refselser fikk store konsekvenser for medlemmer som ble gransket. Dette gjelder særlig i biografien om arkitekten Leif Grung, der granskningen av arkitektens virksomhet under krigen ifølge Møllerhaug var årsaken til hans selvmord. Biografien førte likevel ikke til noen reaksjon fra Norske Arkitekters Landsforbund. Møllerhaug hevder at Norske Arkitekters Landsforbunds æresrett ble misbrukt i maktkamp blant arkitekter som ikke hadde noe med krigen å gjøre.

En annen biografi, Petter Normann Waages om André Bjerke, *I kampens glede: En biografi* (Waage, 2018a) argumenterer for at Forfatterforeningens granskning og refselsen av André Bjerke i 1945 fikk belastende og negative konsekvenser for hans livsløp (Rem et al., 2020, s. 11–12, 14–15).

Waage går langt i å hevde at André Bjerkes oversettelse for Gunnar Stenersens forlag, et nazistisk forlag med tette bånd til Quislings kulturdepartement og til Rikskommissariatet, burde vært betraktet som en motstandshandling, og hevder blant annet at nazistene ville stanse utgivelsen (Waage, 2018a, s. 185).

Ved offentliggjøringen av unnskyldningen redegjorde et panel, med blant andre Peter Normann Waage og Dag Solhjell som eksperter på henholdsvis André Bjerkes sak og æresretten generelt, for bakgrunnen. Cato Schiøtz satt også i panelet; han hadde i flere år argumentert for at æresrettens dom over André Bjerke og Alf Larsen skulle oppheves, og det må antas at han var innkalt som advokat og ekspert på Alf Larsen, på grunn av sine artikler om Alf Larsen i det antroposofiske tidsskriftet *Libra* (Schiøtz, 2011, 2012), og som sentralt medlem i styret i Alf Larsens Litterære Stiftelse. Verken Waage, Solhjell eller Schiøtz er medlemmer av Forfatterforeningen.

Ingen andre foreninger eller lag har fulgt i Forfatterforeningens fotspor og bedt om unnskyldning for oppgjøret med medlemmer som var stripete og upålitelige under okkupasjonen. Betyr det at utrenskningene her var mer preget av personlig hevnaekt og vilkårligheter enn i andre foreninger?

Dansk Forfatterforening etablerte også en æresrett som ekskluderte medlemmer i 1945. Oppgjøret ble gjennomgått i en monografi i 2003 som konkluderte med at oppgjøret var «ret og rimelig», selv om det inneholdt paradoksale elementer som det var enkelt å oppdage med distansens privilegium. Det var selvfølgelig problematisk at oppgjøret i foreningene skjedde ved at foreningens æresrett hadde stor makt som etterforsker, anklager og delvis som dommer (Hardis, 2003, s. 223–224), og at forfatterforeningene hadde få medlemmer. De fleste kjente hverandre.

Ingen av dem som ble dømt av Dansk Forfatterforenings æresrett kom noen gang tilbake i dansk offentlighet. Dette var annerledes i Norge. Bare de permanent ekskludertes navn (medlemmene av Nasjonal Samling) ble offentliggjort, mens navnene på dem som fikk mildere refselsler ikke ble offentliggjort. Flere av de norske ekskluderte og refsede fikk etterholdsvis kort tid store navn og ble folkekjære forfattere. Eksempler kan være Rolf Jacobsen, ekskludert som medlem av Nasjonal Samling, og

André Bjerke, som ble refset med ett års publiseringsnekt fordi han hadde tatt oversettelsesarbeid for et nazistisk forlag.

Unnskyldning og forsoning – tidstypiske fenomener?

Det er grunn til å reflektere litt over om Forfatterforeningens unnskyldning er uttrykk for et endret forhold til fortida og nye holdninger til historiske hendelser. I unnskyldningen fra Forfatterforeningens styre het det at sanksjonene i 1945 rammet hardt, at foreningen «gjorde urett» i 1945 og at «prosessen var tvilsom» og «basert på feilaktige opplysninger». Endelig hadde æresretten handlet på «sviktende skjønn og feil grunnlag». Da begrunnelsen ble presentert på jubileumsmøtet, het det også at æresretten var en «skamplett», og at den ga «rystende innblikk i den urettferdighet og vilkårlighet» som preget prosessen. Fra panelet av eksterne eksperter ble det blant annet på jubileumsmøtet hevdet at Forfatterforeningen ved å erkjenne denne «skampletten» hadde «visket den ut» med sin unnskyldning. Er det så lett å oppheve en påstått historisk urett? (Rem et al., 2020, s. 10–12).

I unnskyldningen gjorde flere tendenser seg gjeldende, ikke minst en perspektivforskyvning. Like etter krigen konsentrerte historikere og store deler av offentligheten seg om heltene fra okkupasjonsårene, og historien ble skrevet med betydelige innslag av patriotiske fortellinger. Det ble imidlertid også gjennomført omfattende granskninger i offentlig regi av hvordan de sivile og militære myndighetene hadde opptrådt før og under okkupasjonen (Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945, 1946; NOU 1979: 47).⁴ Rettsoppgjøret med krigsforbryterne og landssvikerne har fått stor oppmerksomhet (St. meld. nr. 17 (1962–63)).

---

4 Undersøkelseskommissjonen av 1945 besto foruten høyesterettsadvokat Gustav Heiberg av stortingsmann Arnold Holmboe, professor Ole Hallesby, jurist Ernst Fredrik Eckhoff, fylkesmann Nils N. Thune, historieprofessorene Arne Bergsgård og Sverre Steen samt Helge Sivertsen, utvalgets sekretær. Den militære undersøkelseskommissjon av 1946 besto av høyesterettsdommer Erik Solem, lektor Magnus Jensen, høyesterettsadvokat Ivar Follestad, generalmajor Wilhelm Hansteen, kommandør Per Askim og historikeren Jan Henrik Olstad, sekretær.

Det tok noen tiår før interessen ble flyttet fra de patriotiske heltene over til ofrene for nazismens ugjerninger, jøder, norske konsentrasjonsleirfanger i Tyskland, krigsfanger hovedsakelig fra Den røde armé og Jugoslavia som ble brukt som slavearbeidere i Norge, politisk og religiøst forfulgte, krigshandlingene i Finnmark og tvangsevakueringen av Finnmark og deler av Troms. Endelig har sjømennene i handelsflåten og partisanene i Troms og Finnmark blitt trukket fram. Det er distanse i tid og nye perspektiver som har ført til denne interesseforskyvningen fra helter til offer, fra gruppe til gruppe.

Interessen for offer har nå også nådd grupper som mange fredssommeren 1945 mente befant seg på feil side under krigen. Kvinner som fikk barn med og/eller hadde innledet kjærlighetsforhold med tyske soldater er ett eksempel, barn av foreldre som var med i Nasjonal Samling et annet, passive medlemmer av Nasjonal Samling et tredje. Det er ikke uinteressant å undersøke hvordan det gikk med slike grupper som ble stigmatisert, støtt ut av samfunnet og utsatt for repressive holdninger fra majoritetssamfunnet i de første etterkrigsårene. Det er en tendens til å betrakte slike grupper, om ikke som offer på samme måte som de som ble drept, mishandlet, fengslet, undertrykket, diskriminert og fratatt demokratiske rettigheter under nazi-okkupasjonen, så likevel som offer på grunn av den lidelsen de ble påført.

Minnekulturen om okkupasjonsårene er ikke en fast bestemt, men en flytende størrelse. Flere grupper og begivenheter er i årenes løp blitt en del av minnekulturen, og hvordan den endrer seg er et interessant og vanskelig metahistorisk spørsmål. Det kan likevel slås fast at diskusjonen om Forfatterforeningens æresrett er en diskusjon som også dreier seg om denne minnekulturen. Den opphetede diskusjonen om hvem som skal minnes ved Falstadsenteret i 2003 er et talende eksempel på hvordan distanse og perspektiv preger minnekulturen. Denne diskusjonen har klare paralleller til diskusjonen om æresretten. Skulle Falstad bare være et minneste for *SS-Strafgefangenenlager Falstad* – eller også for skolehjemmet for vanartede gutter i mellomkrigstida og for tvangsarbeidsleieren for landssvikdømte etter frigjøringen 1945 (Sem, 2008)?

Det er relevant å se Forfatterforeningens unnskyldning i et slikt videre perspektiv. Med unnskyldningen til de 18 ble seierherrene ved frigjøringen i 2018 gjort til gjerningsmenn. En konsekvens av unnskyldningen er

at Forfatterforeningens styre, som hadde loyet foreningen gjennom okkupasjonsårene og bidratt til motstand mot knebling av ytringsfriheten og ensretting av det litterære feltet, ble gjort ansvarlig for en «skamplett» og for «urettferdighet og vilkårlighet». Det ble også hevdet at æresretten sto for «uhyrligheter» (Rem et al., 2020, s. 11) og at det var «umulig å komme lenger bort fra rettsstatens prinsipper» (Waage, 2018b). Unnskyldningen gjorde de som hadde støttet og/eller dratt nytte av nazifiseringen ved å neglisjere Forfatterforeningens motstandslinje, til offer. Dagbladets kulturredaktør skrev en kommentar etter at Forfatterforeningens unnskyldning var offentliggjort under tittelen «Den groveste krenkelsen av ytringsfriheten» (Hvidsten, 2018).

Forfatterforeningens unnskyldning til de æresrettsdømte kan ses på som et riktignok ekstremt og sjeldent eksempel på historierevisjonisme. Med historierevisjonisme siktes det her til en historiefremstilling som bygger på tendensiøs, selektiv og ufullstendig kildebruk, samt en lite utviklet kildekritikk. Det siktes med andre ord ikke til den revidering av historien som skyldes nytt kildemateriale, økt distanse, teoridannelse og nye perspektiver som betinger ny fortolkning og forståelse av fortida. Hvis påført lidelse er det eneste perspektivet på æresretten, kan de dømte framstilles som offer, men det betyr samtidig at det settes parentes rundt et grunnleggende perspektiv for analyse av okkupasjonsåra, antifascisme. Et annet relevant og selvfølgelig perspektiv er rettssikkerhetsprinsipper; ble disse overholdt av Forfatterforeningens æresrett?

Distansen i tid til okkupasjonsårene muliggjør ikke bare skifte av perspektiver, men at flere perspektiver kan opprettholdes samtidig, og umuliggjør at rettssikkerhet eller lidelse kan være de eneste innfallsvinklene til en analyse av æresretten. Den personlige følelsen av å være urettferdig behandlet, var utbredt i alle deler av rettsoppgjøret. Det må imidlertid kunne forlanges en viss forholdsmessighet i de refselsene foreningene påla medlemmer.

Det som diskuteres etter mars 2020 er om det er riktig som Forfatterforeningen hevdet ved sitt jubileumsmøte i 2018, at rettssikkerhetsprinsippene ble satt til side av æresretten. Sentralt i denne diskusjonen står hvilken rolle som skal tillegges den unike historiske situasjonen foreningen sto overfor i mai 1945.

Forfatterforeningens unnskyldning uttrykte antakelig også en vilje til forsoning, og kan ha spilt en like stor rolle som hensynet til de to æresrettsdømte forfatterne, André Bjerke og Alf Larsen. I Norge har det vært staten som representant for en undertrykkende majoritetsmakt som har bedt ulike minoriteter eller trakasserte grupper om unnskyldning for tidligere tiders overgrep. Jøder, romer, tyskerjenter, krigsbarn, partisaner og overvåkede venstreorienterte har mottatt slike statlige beklagelser.

Ved å benytte unnskyldning som et middel til å forsone motsetninger, er det ikke bare selve unnskyldningen som er avgjørende, men at minoriteten/gruppen anerkjennes som et offer. En slik anerkjennelse fra autoritativt hold kan være av stor betydning for å overkomme å bli sittende fast i offerrollen.

Forfatterforeningens unnskyldning i 2018 kan vanskelig forklares med et ønske om å skulle forsone motsetninger i foreningen som var etablert av æresrettens virke. I de to verkene om Forfatterforeningens historie som er skrevet om denne perioden (Brinchmann & Evensmo, 1968; Ringdal, 1993) er det ikke ført fram noen kritikk av æresrettens virksomhet som skulle foranledige en unnskyldning. I de analysene som legges fram i historiebøkene virker det heller ikke som om æresrettens virksomhet skapte dyp splittelse blant foreningens medlemmer som ikke fantes på forhånd. Splittelsen som skjedde i Forfatterforeningen i 1952 hadde ingenting med æresretten å gjøre, men skyldtes uenighet om språkspørsmålet, det vil si om Forfatterforeningen skulle oppnevne medlemmer til Norsk Språknemd, som hadde som oppgave å fremme en tilnærming mellom bokmål og nynorsk (Ringdal, 1993, s. 279). Denne striden førte til at foreningen ble splittet, et mindretall meldte seg ut og dannet Forfatterforeningen av 1952. Denne nye foreningen besto både av medlemmer som hadde vært suspenderte etter 1945 og av forfattere som hadde deltatt aktivt i motstandskampen. Sigurd Hoel, Arnulf Øverland, Francis Bull, Claes Gill, Gunnar Reiss-Andersen fra motstandssiden mens Per Arneberg, André Bjerke, Ejlert Bjerke, Harald Thaulow og Georg Wasmuth Sejersted alle ble refset av æresretten (Ringdal, 1993, s. 285). Dannelsen av den nye foreningen kan ses på som et tegn på at motsetningen fra krigsårene var tilbakelagt få år etter frigjøringen. Utbryterforeningen ble for øvrig nedlagt i 1966.

Den kulturelle situasjonen før okkupasjonen

Nazityske okkupasjonsmyndigheter og Nasjonal Samlings kulturdepartement la stor vekt på å gjøre kunst og kultur til redskaper for nazifisering av det norske samfunnet. Før 1940 var det litterære feltet preget av at kulturradikalismen og modernismen hadde vunnet hegemoni innenfor de fleste kunstarter. Kulturradikalismen innebar ytterligere sekularisering og tro på vitenskap, og åpnet for modernisme og eksperimentering innenfor kunstartene, musikk uten melodi, det non-figurative maleriet, poesi uten rim og eksperimentelle romaner som hadde skiftet ut positive helter med problematiske eller negative helteskikkelser.

Norske musikere, billedkunstnere og forfattere hentet inspirasjon fra Frankrike, Storbritannia og USA, etter Weimarrepublikkens fall i 1933 sjelden fra Tyskland. Nazi-Tyskland forbød kulturradikalisme og modernisme, retningene ble betraktet som degenererte, utartete, kosmopolitiske, nihilistiske, unasjonale, ateistiske, dekadente – kort sagt som autoritets- og samfunnsnedbrytende kunst. Innflytelsen fra fransk, britisk og amerikansk kunst og kultur på norsk kulturliv økte etter at nasjonalsosialismen tok makten i Tyskland fra januar 1933. Påvirkning fra den anglosaksiske verdenen var utpreget på litteraturens område. Tysk eksil-litteratur med Thomas og Heinrich Mann og Bertolt Brecht, litteratur som ble forbudt i Det tredje riket, ble høyaktet i Norge, mens Det tredje rikets godkjente litteratur vekket liten interesse.

Nils-Aage Sørgaard har dokumentert at fascismen, både i tysk og italiensk utgave, fra tidlig på 1920-tallet falt i god jord blant norske forfattere og nevner Nils Kjær (1870–1924), Sven Elvestad (1884–1934), Finn Halvorsen (1893–1960), Trygve Gulbrandsen (1894–1962), Øvre Richter Frich (1872–1945) og Knut Hamsun (1859–1952) (Sørgaard, 1973).

Nyordningen av litteraturen etter 9. april 1940

Så å si med det samme tyske soldater satte beina på norsk jord, 10. april, beslagla de anti-nazistiske bøker i forlag og bokhandlere i Oslo. Nyordningen av Norge innebar at de kulturelle båndene til Storbritannia, Frankrike og USA skulle brytes. Norge tilhørte den germanske

folkestammen som var blitt fremmed for seg selv, men skulle gjennom nyordningen av stat og samfunn føres tilbake i folden. Ensrettingen av kunsten og kulturlivet var en hovedkomponent i nyordningen, og den besto i at kulturradikale, jødiske og marxistiske forfattere og modernistiske bøker og kunst ble forbudt. Dette skulle rive over de kulturelle bånd til Storbritannia og USA. Beslagene av enkelte titler ble fulgt opp av lange lister med bøker som skulle forbys og fjernes fra forlag, bokhandlere og biblioteker. Nye lister med forbudte bøker ble utarbeidet under hele krigen, dels av Rikskommissariatet, dels av Kulturdepartementet. Departementets fulle navn var til og med Kultur- og folkeopplysningsdepartementet.

Bare Politidepartementet og Justisdepartementet hadde like mange NS-medlemmer blant sine ansatte som denne departementale nyskapingen. Det sier mye om den høye prioriteringen av kulturlivet og hvor viktig denne sektoren var at bare voldsapparatet krevde en like stor andel lojale medarbeidere. Også Rikskommissariatet hadde en stor og aktiv kulturavdeling (Rem et al., 2020, s. 27–69).

Beslagleggelsen av bøker og forfatterskap gikk spesielt ut over kulturradikale norske forfattere som Nordahl Grieg, Aksel Sandemose, Arnulf Øverland, Torolf Elster og Rolf Stenersen og engelske og amerikanske forfatterskap som Ernest Hemingway. Bøker av tyske forfattere i eksil ble også forbudt. Samtidig støttet Rikskommissariatet og Kulturdepartementet oversettelse, utgivelse og spredning av nazigodkjent tysk litteratur. Dette skulle bidra til å svekke den kulturelle tilknytningen til Storbritannia og USA, finanskapitalens og jødernes hjemland, og gjenopprette forbindelsen til Tyskland og rede grunnen for det germanske tusenårsriket.

Et stort antall aviser ble stanset av Rikskommissariatet, blant annet de kommunistiske avisene og arbeiderpressen. Tiden forlag ble likvidert, og de to forlagene som dominerte utgivelsene av ny norsk skjønnlitteratur, Gyldendal og Aschehoug, ble nazifisert, Gyldendal i mars 1942, Aschehoug sommeren 1943. Bokhandlerne ble pålagt å stille ut bøkene til Quisling og Hitler, biblioteker og skoler fikk tilsendt nazistiske propaganda-bøker på Rikskommissariatets og Kulturdepartementets bekostning. Utgivelsen av nazipropaganda skjedde ved nazistiske forlag, de fleste ved Gunnar Stenersens Forlag, som blant annet ga ut Hitlers *Min kamp* og flere bind med Quislings taler. Forleggerforeningen ble nazifisert ved

at Kultur- og folkeopplysningsdepartementet innsatte naziforleggeren Gunnar Stenersen som leder (Ringdal & Larsen, 1995, s. 120–121).

Rikskommissariatet hadde en stor kultur- og folkeopplysningsavdeling som subsidierte utgivelse av godkjent tysk skjønnlitteratur. Hensikten var å bryte de kulturelle båndene til Storbritannia og USA og styrke det germanske folkefellesskapet. Forlagene, pressen, bibliotekene og bokhandlerne ble organer for ensretting og propaganda, ikke redskaper for ytringsfrihet og fritt ord. NRK ble en propagandakanal for okkupasjonsmyndighetene, likevel ble radioen beslaglagt høsten 1941 fordi folk lyttet til norsk radio fra BBC.

Det litterære feltet under okkupasjonen

Hvordan forsvarte kultursektoren seg mot dette, og mer spesielt, hva gjorde de organiserte forfatterne? Til å begynne med, og ganske lenge, ikke så mye. Mer eller mindre av seg selv skjedde det imidlertid store endringer i det litterære feltet. En del forfattere dro i eksil mer eller mindre umiddelbart, som Nordahl Grieg og Sigrid Undset. 16 ble fengslet for motstandsarbeid (Ringdal, 1993, s. 186), med Arnulf Øverland som den mest kjente. Forfatterne i eksil, som Helge Krog og Torolf Elster, bidro i illegale aviser som ble smuglet inn i Norge. Sigurd Hoel mente han skrev i alt 50 artikler i den illegale pressen.

Før okkupasjonen hadde det skjønnlitterære feltet bestått av privatdrevne og uavhengige forlag og bokhandlere samt av statsstøttede faglig uavhengige biblioteker. Forlagene og bokhandlerne ble etter hvert underlagt sensur, og bibliotekene ble pålagt å distribuere politisk propaganda og politisk godkjente bøker. Da Gyldendal og Aschehoug ble nazifisert, ble de boikottet av sine skjønnlitterære forfattere, mens utgivelsen av sakprosa, skole- og lærebøker fortsatte omtrent som før. Etter 9. april 1940 oppsto ganske raskt en flora av undergrunnsaviser og blader, og disse illegale utgivelsene inneholdt også litterært stoff, særlig dikt. Forfattere i eksil produserte også litteratur som i en viss utstrekning ble smuglet inn i Norge (Rem et al., 2020, s. 31–37).

Det skjønnlitterære feltet ble dermed splittet i tre deler under okkupasjonen: godkjent skjønnlitteratur fra nazistiske forlag, skjønnlitteratur

som var tilgjengelig gjennom illegale kanaler, og utgitt skjønnlitteratur fra Gyldendal og Aschehoug før de ble nazifisert. Sigurd Hoel vurderte den skjønnlitteraturen som ble gitt ut etter 9. april 1940 og fram til nazifiseringen av de to store skjønnlitterære forlagene som ubetydelig, og mente også at det var den skjønnlitteraturen som ble utgitt illegalt som hadde størst betydning for motstandskampen. Samtidig hevdet han at en del av det som ble publisert illegalt viste seg å ha varig verdi (Hoel, 1945).

Motstand mot ensretting og nazifisering

Sommeren 1941 ville Forfatterforeningen, ved styret og Det litterære råd, protestere mot gjentatte anslag mot trykke- og ytringsfriheten. Det litterære råd velges som styret av Forfatterforeningens årsmøte og er foreningens sakkyndige råd i litterære spørsmål, tar avgjørelser om medlemskap og fordeling av stipendmidler. Forberedelsene til protesten skjedde ved at det ble sendt et forslag til en protestresolusjon til medlemmene. Den fikk bred støtte, men ble likevel ikke sendt til Nasjonal Samlings kulturdepartement. Bakgrunnen var angivelig at protesten ville føre til at okkupasjonsmyndighetene oppløste foreningen (Ringdal, 1993, s. 183). Senere på sommeren ble det sendt en protest fra Forfatterforeningen mot en krenkelse av åndsfriheten i forbindelse med sensur av lesebøker for skolen (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 61; Hjeltnes, 2020, s. 17–19; Rem et al., 2020, s. 55–60; Ringdal, 1993, s. 191–195; Solhjell & Dahl, 2013, s. 172–176).

Gyldendal ble nazifisert våren 1942 da Tore Hamsun, medlem av Nasjonal Samling, ble innsatt som direktør av Nasjonal Samling. Forlagets skjønnlitterære forfattere gikk umiddelbart til boikott eller streik, som innebar at de ikke ville levere manuskripter til utgivelse. Samtidig ble publikum oppfordret til ikke å kjøpe bøker utgitt av Gyldendal etter nazifiseringen av forlaget. Initiativet til streiken og boikotten av Gyldendal-bøker ble tatt av forlagets forfattere. Våren 1943 oppsøkte Gyldendal-forfatteren Johan Borgen Forfatterforeningens formann og spurte om ikke tiden var moden for å boikotte alle forlag. Etter hemmelige møter og sonderinger blant medlemmene viste det seg å være bred støtte for forslaget. Deretter ble det holdt et illegalt møte om saken, der styret i Forfatterforeningen og Det litterære råd deltok. Styret gikk inn

for boikott, mens Det litterære råd var mot, og ved avstemningen fikk ikke boikottparolen flertall. Foreningens formann, Alex Brinchmann, forbeholdt seg retten til å fortsette å arbeide for boikott (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 105–106).

Begivenhetene kom imidlertid streiketilhengerne til hjelp da Kulturdepartementet satte inn forfatteren og Nasjonal Samling-medlemmet Åsmund Sveen som konsulent for å kontrollere at Aschehoug fulgte okkupasjonsmyndighetenes litteraturpolitiske direktiver. Dette førte til at forlagets skjønnlitterære forfattere ikke ville levere manuskripter og gi ut bøker. I praksis innebar dette at det eksisterte en forfatterstreik fra høsten 1943. Den var ikke et resultat av vedtak i Forfatterforeningen, men ble tatt av forfatterne på de to forlagene som var de dominerende utgiverne av norsk og oversatt skjønnlitteratur.

Sigurd Hoel innledet på møtet våren 1943 mellom Forfatterforeningens styre og Det litterære råd våren 1943, som skulle beslutte om Forfatterforeningen skulle vedta streik. Hoel sa blant annet på dette møtet at det de nå diskuterte var om forfatterne ved de forlag som ennå ikke var nazistiske eller nazifisert, skulle boikottes. Hoel mente at Nasjonal Samlings og Rikskommissariatets taktikk fra første stund hadde vært å trekke et skille mellom intellektuelle radikalere og resten av forfatterne. Nazifiseringen av Gyldendal var et ledd i denne taktikken. Gyldendal ble sett på med blant annet Den gule serie som et arnested for kulturradikalismen. Forfatterne gikk umiddelbart til boikott, ifølge Hoel, og situasjonen var da altså at Gyldendal-forfatterne fra våren 1942 var i streik, mens resten av forfatterne arbeidet som vanlig. Nazistene hadde, sa Hoel på møtet i april 1943, bombardert de Gyldendal-forfatterne de oppfattet som svakest, med smiger, løfter og trusler for å få dem til å bryte boikotten. Denne situasjonen var ifølge Hoel farlig, og det var den de sto i våren 1943, og de som nå gikk mot en felles boikott bidro til at denne farlige situasjonen skulle vedvare. Det fantes svake, forvirrede, lunkne og selvoptatte personer blant forfatterne, også blant de streikende, sa Hoel videre. Disse så at forfatterne på de andre forlagene kom ut i store opplag, de hadde selv utmerkede manuskripter liggende. Er ikke diktning hevet over politikk, hevdet de, og trengte ikke folk bøker i slike tider. Det er merkelig at det gikk an å hevde at kunsten sto over politikken under okkupasjonen da

kunsten var direkte underordnet og sto i politikkenes tjeneste. Hoel mente også at det i enhver streik fantes en slik svak gruppe, og problemet var da hvordan denne svake gruppen kunne styrkes. Ifølge Hoel kunne det bare skje ved at streiken ble utvidet til å gjelde alle forlag. Hoel hadde imidlertid ingen illusjoner om at en norsk forfatterstreik var viktig, krigen ville bli vunnet av de allierte uansett hva norske forfattere gjorde, men å holde fronten og å stå fast var viktig for det eksemplet forfatterne kunne være i Norge og av hensyn til deres egen selvaktelse, nå og i framtida (Hoel, 1945, s. 69–88).

Illegalt arbeid måtte foregå i hemmelighet, og en følge av det er at det har etterlatt seg få skriftlige samtidsdokumenter. Det er blant annet vanskelig å bringe på det rene om Forfatterforeningen kunne arrangere ordinære medlemsmøter under alle okkupasjonsårene. Det er i hvert fall sikkert at en del møter som diskuterte hvordan motstand skulle ytes mot ensrettingen av det litterære feltet, ble holdt hemmelig, også for Forfatterforeningens medlemmer som ikke ble ansett for å være pålitelige. Det sier seg selv at medlemmer av Nasjonal Samling og andre som Forfatterforeningens styre ikke stolte på, ikke kunne involveres i hva motstandsarbeidet skulle bestå i og hvordan det kunne gjennomføres. Det forelå derfor under okkupasjonen en utelukkelse av medlemmene som ble oppfattet som stripete.

Parolene på det litterære område var at nazistiske forlag skulle boikottes av medlemmer av Forfatterforeningen, videre skulle nazifiserte forlag boikottes. Det er enighet blant alle, også blant dem som etter krigen var kritiske til at Forfatterforeningens styre hadde måttet inngå tvilsomme avtaler med Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, om at eksistensen av et ikke-nazifisert foreningsstyre hadde spilt en avgjørende rolle for å etablere boikotten av forlagene, og at forfatterstreiken var effektiv (Kildal, 1945, s. 213).

Opprettelsen av Forfatterforeningens æresrett

Hjemmefrontens kulturutvalg oppfordret foreningene som organiserte kunstnere ved frigjøringen til å samordne utrenskningene. Henvendelsen gikk til Norges Kunstnerråd, opprettet i 1940 som et forsvarsverk mot

nazifiseringen og nedlagt av Terboven sommeren 1941. Rådet ble gjenopprettet ved frigjøringen og støttet oppfordringen fra Hjemmefrontens kulturutvalg og videreformidlet oppfordringen til foreningene som organiserte kunstnere. Selv om oppgjøret skulle foregå i hver enkelt forening, ble det oppfattet som rettferdig at det foregikk etter noenlunde samme prinsipper.

Norges Kunstnerråd offentliggjorde en erklæring 14. mai 1945 om oppgjøret med landssvikere og upålitelige:

Nedenstående kunstnerorganisasjoner har samarbeidet og er blitt enige om de prinsipper som skal følges for å slette av foreningens medlemslister enhver person som ved direkte samarbeid med okkupasjonsmakt eller nazister har forrådt Norges sak. Likeledes er man blitt enig om de felles åtgjerder som skal tas overfor de personer som ved lite nasjonal holdning har svekket respekten for den norske front. Organisasjonene erklærer seg solidarisk med den kamplinjens som har vært gjennomført av den kulturgruppe som under krigen har virket i samarbeid med Hjemmefrontens ledelse. (Solhjell, 2020, s. 2)

I klartekst var disse prinsippene at NS-medlemmer skulle ekskluderes og at upålitelige skulle ilegges mildere refselsler. Det står ikke noe i denne oppfordringen om at oppgjøret måtte skje etter foreningens egne lover for eksklusjon. Dette kan muligens tolkes i retning av at Hjemmefrontens kulturgruppe og Kunstnerrådet mente at den historiske situasjonen krevde en slags unntakstilstand, men dette er uklart. En annen fortolkning kan legge vekt på at det var en underforstått selvfølge at eksklusjoner og refselsler skulle skje etter foreningenes lover og regler, og ikke minst følge den praksis som tidligere var benyttet ved eksklusjoner.

I Forfatterforeningen ble beslutningen om opprettelse av en æresrett avgjort ved uravstemning blant medlemmene. Det vil si, medlemmer som hadde vært innmeldt i Nasjonal Samling fikk ikke tilsendt stemmesedler. De ble umiddelbart strøket av medlemslistene. Medlemmene ble bedt om å stemme ja eller nei til opprettelse av en æresrett. Brevet med stemmeseddelen ble sendt til medlemmene 1. juni 1945:

Som det vil være kjent fra pressen har en rekke av landets kunstnerorganisasjoner gjennom Hjemmefrontens Kulturgruppe fått i oppdrag å foreta en sanering

av foreningens medlemslister i overensstemmelse med de retningslinjer som er fastlagt ved en kongelig proposisjon fra London for tjenestemenn i stat og kommune. I den anledning har Forfatterforeningen med hjemmel i lovens pgf. 1 og 9 nedsatt en æresrett som [...]. (Solhjell, 2020, s. 3)

Svarfristen ble satt til 12. juni, og det ble også opplyst at høyesterettsdommer Erik Solem ville fungere som oppmann for æresretten.

Det ble sendt ut 155 stemmesedler, 109 støttet opprettelsen av en æresrett (Ringdal, 1993, s. 218). Det ble avgitt 117 gyldige stemmesedler, og av disse var 94 prosent ja-stemmer (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 126; Ringdal, 1993, s. 218–223). I brevet til medlemmene ble det vist til at tjenestemannsanordningen «hjemlet» Forfatterforeningens opprettelse av en æresrett. Dette var ikke riktig. Tjenestemannsanordningen gjaldt ansatte i stat og kommune, og kunne ikke hjemle eksklusjoner og refselsler i organisasjoner og lag. Anordningen viste til tjenestemannsloven og kunne ikke regulere medlemskap i Forfatterforeningen (Rem et al., 2020, s. 201–229).

Forfatterforeningens utsendelse av stemmesedler til en uravstemning om opprettelse av en æresrett var ikke støttet i foreningens lover, og det var heller ikke riktig å vise til tjenestemannsanordningen som en hjemmel for verken opprettelsen av æresretten eller for eksklusjoner. Æresrettsutvalget som gransket opprettelsen av æresretten grundig, har likevel kommet til at den var ekstraordinær, men ikke at den brøt med foreningsrettslige prinsipper (Hjeltnes et al., 2020, s. 76–78).

I *Æresrettsutvalgets innstilling* er det et underliggende premiss at Forfatterforeningen og æresretten trodde at dens virksomhet var hjemlet av tjenestemannsanordningen (Hjeltnes et al., 2020, s. 10, 77). Forfatterforeningen og Norges Kunstnerråd konfererte flere ganger med Justisdepartementet, som gjorde Forfatterforeningen oppmerksom på at eksklusjoner og refselsler måtte skje etter foreningens lover og regler, alle beslutninger måtte treffes av de rette organer i organisasjonene (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 125). Analysen av opprettelsen av æresretten i *På æren løs* legger vekt på at Forfatterforeningen søkte råd i Justisdepartementet, og finner det vanskelig å tro at ikke Forfatterforeningen forsto at æresretten måtte virke etter foreningens lover, og ikke etter tjenestemannsanordningen (Rem et al., 2020, s. 231).

Denne fortolkningen styrkes ved at Justisdepartementet oppnevnte en komité på tre jurister som skulle bistå æresretten, og som med en eller flere av sine representanter var til stede på æresrettens møter. Det ble i løpet av høsten 1945 også oppnevnt en appellinstans, styret i Norges Kunstnerråd. Appellinstansen fikk også en gruppe departementsoppnevnte jurister til å rådføre seg med. Praksis ble at juristene behandlet ankene og at ankeinstansen, Norges Kunstnerråd, tok deres råd til følge (Rem et al., 2020, s. 289–298).

Æresretten i arbeid

Æresretten var ganske godt informert om hvem som burde granskes, og undersøkelsene foregikk hovedsakelig ved korrespondanse. Materialet etter æresretten er en del av Forfatterforeningens arkiv. Det virker ikke som om dette arkivet er komplett, det vil si at enkelte deler av korrespondansen med forfattere ser ut til å være fjernet. I *På æren løs* er dette arkivet gjennomgått for noen av de æresrettsdømte forfatterne, Ejlert Bjerke, André Bjerke og Alf Larsen, mens Æresrettsutvalget ikke har gått inn på enkeltsaker.

På sitt ordinære årsmøte 13. desember 1945 skulle de sakene som var ferdigbehandlet legges fram for medlemmene. Det hadde vært meningen at medlemmene skulle få tilsendt et konsentrat av sakene, men på grunn av det store omfanget av dokumenter, foreslo styret i stedet et kort muntlig referat av hver sak. Etter foreningsformannens innledning ble det debattert om ikke saken burde utsettes til våren etter at det var utarbeidet skriftlige resymeer, eller om æresrettens avgjørelser skulle tas til etterretning uten at hver enkelt sak ble behandlet i plenum. Det ble hevdet at begge parter måtte høres før årsmøtet kunne treffe en beslutning. Imot dette ble det hevdet at æresretten var oppnevnt med et klart flertall, og at de tre juristene hadde godkjent dommene slik at det ikke var noen grunn til å tvile på æresrettens kompetanse og objektivitet (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 129).

Etter forslag fra Ole Barman voterte medlemsmøtet over forslaget om at «Foreningen anser æresrettens mandat å omfatte avgjørelsen av samtlige saker». Det var 52 medlemmer på dette møtet, det ble avgitt

39 stemmer, 12 mot og 27 for forslaget (Brinchmann & Evensmo, 1968, s. 129). Forfatterforeningens framstilling fra 1968 gir ikke noen opplysninger om de som hadde blitt gransket av æresretten var til stede, men i Ringdals foreningshistorie blir det opplyst at ingen av dem som fryktet å bli utelukket fra foreningen for en tidsbegrenset periode eller refset på annen måte hadde møtt opp (Ringdal, 1993, s. 222).

Æresrettsutvalget bruker sterke ord om det som skjedde på årsmøtet i desember 1945, og etterpå er det brukt enda sterkere ord. Geir Woxholth, utvalgets leder, har karakterisert beslutningene og vedtakene som et kupp, det skulle bestå i at æresretten tok makten i Forfatterforeningen (Woxholth, 2021).

Med vedtaket ble de som var siktet av æresretten fratatt muligheten til kontradiksjon (Hjeltnes et al., 2020, s. 79). Dette betrakter Æresrettsutvalget som et alvorlig brudd på rettssikkerhetsprinsipper. I *På æren løs* argumenteres det for det første for at muligheten for kontradiksjon i rikt monn var til stede under granskningen. Dessuten hadde ingen av de siktede møtt fram til møtet som skulle behandle æresrettens innstilling; det kan tolkes som at de siktede ved sitt fravær valgte ikke å benytte muligheten for kontradiksjon. I tillegg må det legges vekt på at de dømte hadde muligheten til å anke sin sak.

Æresrettsutvalget argumenterer for at en vurdering av æresretten må bygge på foreningens lover og hvordan disse lovene er blitt praktisert, men går likevel ikke inn på at Forfatterforeningen først fikk sin eksklusjonsparagraf i 1929 og at den aldri var praktisert. På høstmøtet 1939 tok imidlertid Arnulf Øverland opp om ikke foreningen var for rask til å ta opp nye medlemmer, og begrunnet det med at det var vanskelig å få et medlem ut igjen. Eksklusjonsparagrafen var aldri brukt, og, hevdet han, det kunne være uheldig at foreningen hadde medlemmer selv om de ikke direkte «motarbeidet dens interesser på en illojal måte», som det het i eksklusjonsparagrafen (Brochmann, 1952, s. 384). Utvalget går heller ikke inn på at forfattere ble oppfordret til å søke medlemskap av Det litterære råd, og at søknaden deretter ble behandlet av Det litterære råd og deretter av styret. At medlemskap var mulig kun etter en slik oppfordring viser at det var mer eller mindre uttalte normer som lå til grunn for at en forfatter kunne oppnå medlemskap ved

siden av mer formelle krav til en viss litterær produksjon (Brochmann, 1952, s. 383).

Stemmetallene 27/52 for å akseptere æresrettens innstilling svarer ikke til kravet om 3/4 flertall slik det stilles i Forfatterforeningens eksklusjonsparagraf. Av de frammøtte stemte 12 mot å akseptere æresrettens innstilling, mens 27 stemte for. Følgelig var det 13 som ikke stemte (ja eller nei). Skal det kvalifiserte flertallet beregnes ut fra antall avgitte stemmer (27/39) var beslutningen heller ikke i tråd med vedtektene. Gitt at foreningen ikke tidligere hadde etablert en praktisering av eksklusjonsparagrafen, kan avstemningen tolkes på forskjellige måter, og holdes opp mot den helt unike situasjonen foreningen sto i. Eksklusjonsparagrafen fra 1929, som aldri hadde vært praktisert, var ikke laget for den situasjonen Forfatterforeningen sto i etter frigjøringen 1945. Ingen foreninger hadde lover som dekket den unike historiske situasjonen de befant seg i våren 1945.

Det betyr ikke at den historiske situasjonen legitimerer at rettssikkerhetsprinsipper kan settes til side, men en gjennomgang av opprettelsen av æresretten og dens praksis viser da heller ikke at det skjedde. Sentralt i debatten om dette står fortolkningen av et internt notat fra Justisdepartementet fra årsskiftet 1945/46 (Fløgstad et al., 2021; Solvang, 2021 a,b; Woxholth, 2021).

Æresrettsutvalget har rett i at det i dokumentene etter Forfatterforeningens æresrett er få henvisninger til foreningens lover og regler, det vil si mer presist til eksklusjonsparagrafen fra 1929 og reglene for hvordan den skulle benyttes. Denne paragrafen hadde imidlertid aldri blitt benyttet, det fantes derfor ingen praktisering av denne paragrafen som Forfatterforeningen kunne holde seg til. Under diskusjonen om etableringen av en æresrett ble det imidlertid hevdet at det ikke var nødvendig å opprette et granskningsutvalg eller en æresrett, foreningen kunne anvende sin eksklusjonsparagraf (Solhjell, 2020). Kunnskap om denne diskusjonen og hvilke argumenter som ble ført i margin, er ikke kjent.

Æresrettsutvalget gikk ikke inn i enkeltsaker, men slo fast at æresretten ikke fulgte de prosedyrer som var trukket opp for eksklusjon, men som aldri vært praktisert, og derfor brøt med det foreningsdemokrati Forfatterforeningen selv hadde vedtatt for foreningen. Æresrettsutvalget gikk videre langt i retning av å hevde at det ikke hadde lyktes å etablere

noen motstandsfront på det litterære området. Å refse forfattere for å ha brutt med en motstandsfront som ikke eksisterte, gir liten mening.

På æren løs har undersøkt Forfatterforeningens æresrett ved å gå inn i en enkeltsaker. Gjennom undersøkelse av enkeltsaker er det vanskelig å få bekreftet de bruddene på rettsikkerheten som Æresrettsutvalget fant ved å legge til grunn at foreningen satt sine egne regler til side og handlet etter en anordning som bare gjaldt ansatte i stat og kommune. Uenigheten i vurderingen av Forfatterforeningens æresrett mellom *På æren løs* og *Æresrettsutvalgets innstilling* skyldes dels en ulik framgangsmåte ved undersøkelsen, en ulik vurdering av nazifiseringen av det litterære feltet under krigen og forfatternes motstand mot det.

Plassert i den historisk-juridiske sammenheng virket æresretten i den perioden da det norske samfunnet gikk fra okkupert til selvstyrt, og fra diktatur til demokrati. Denne overgangen skjedde som resultat av en militær maktkamp. For å gjeninnføre de demokratiske institusjonene og demokrati i samfunnets institusjoner og organisasjonsliv, ble det tatt i bruk virkemidler som under normale forhold ikke ville ha blitt anvendt. Om dette rammet de forfatterne som Forfatterforeningen brukte som eksempler på rettsløsheten, er imidlertid tvilsomt.

Oppsummering

Oppgjøret med landssvikere, stripe og upålitelige i organisasjoner og lag var lite kjent før Forfatterforeningens unnskyldning. Æresrettens virksomhet var tidligere omtalt i en rekke organisasjonshistorier og biografier, men uten at det vekket offentlig diskusjon. Dette forandret seg høsten 2018, da Forfatterforeningen ba om unnskyldning til 18 medlemmer som ble refset i 1945. Uansett hvordan man stiller seg til denne unnskyldningen, førte den til at litteraturens stilling og rolle under krigen ble drøftet, og at motstanden som ble gjort på dette området ble sett i sammenheng med den store betydningen den nazityske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling tilla kultur og litteratur.

Berettigelsen og legitimeringen av Forfatterforeningens æresrett henger sammen med hvor sterk og hvor samordnet motstanden mot nazifiseringen av det litterære feltet var. Det litterære systemet gjennomgikk

store endringer under okkupasjonen, og motstanden mot ensrettingen var lenge svak. Som stand sto ikke forfatterne først i den antifascistiske kampen, selv om enkeltforfattere som Nordahl Grieg, Sigrid Undset og Arnulf Øverland gjorde det. Fra høsten 1943 var det imidlertid etablert boikott av nazistiske og nazifiserte forlag gjennom paroler fra Hjemmefrontens kulturgruppe. Vurderingen av æresrettens virksomhet vil avhenge av hvor sterk motstanden mot nazifiseringen var, og hvor godt kjent parolene til Hjemmefrontens kulturgruppe var. Til grunn for en ulik vurdering av æresrettens berettigelse ligger en ulik vurdering av hvor effektiv og godt kjent motstanden mot nazifiseringen av kulturlivet var. Den videre diskusjonen om æresrettens berettigelse bør ta for seg kulturlivet generelt og spesielt det litterære systemet under okkupasjonen.

Referanser

- Andenæs, J. (1998). *Det vanskelige oppgjøret, 1998, Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Aschehoug. (Opprinnelig utgitt 1979)
- Berntsen, H. (1993). *Hvem bygde landet – for hvem? Norsk bygningsindustri-arbeiderforbund fra gjenreisning til krise 1945–1988*. Fellesforbundet, Seksjon Bygning.
- Beyer, E. (1998). *Norges litteraturhistorie, 1–8*. Cappelen Forlag.
- Bjørlykke, O. S., Fagerheim, Y., Glans, F., Johannessen, F. A., Kristensen, B. S. & Newth, M. (2000). *Kunsten å rulle en stein. Norges Kunstnerråd 1940–2000*. Norges kunstnerråd.
- Bjørnhaug, I. (1994). *Norsk Kommuneforbund 75 år: Bd. I 1920–1945. Et mangfoldig fellesskap*. Tiden Norsk Forlag.
- Bjørnhaug, I. & Halvorsen, T. (2009). *LOs historie: Bd. 2 1935–1969. Medlemsmakt og samfunnsansvar*. Pax Forlag.
- Brinchmann, A. & Evensmo, S. (1968). *Norske forfattere i krig og fred. Den norske Forfatterforening 1940–1968. Utgitt til 75-års jubileet 15. november 1968*. Gyldendal.
- Brochmann, G. (1952). *Den norske Forfatterforening gjennom 50 år. Et bidrag til norsk åndslivs historie*. Den norske forleggerforening.
- Christophersen, R. (Red.). (1958). *Den Norske Sakførerforening 1933–1958*. Den Norske Sakførerforening.
- Dahl, H. F., Hjeltnes, G., Nøkleby, B., Ringdal, N. J. & Sørensen, Ø. (1995). *Norsk krigsleksikon 1940–45*. Cappelen Forlag.
- Dahl, H. F. & Sørensen, O. (2004). *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Pax Forlag.

- Den norske Forfatterforening. (2018, 15. november). *Forfatterforeningen: Unnskyld!*
<https://forfatterforeningen.no/artikkel/forfatterforeningen-unnskyld/>
- Dingstad, S. (2021). *Knut Hamsun og det norske holocaust*. Dreyer.
- Espeli, H., Næss, H. E. & Rinde, H. (2008). *Våpendrager og veiviser. Advokatenes historie i Norge*. Universitetsforlaget.
- Fidjestøl, A. (2019). *Lyden av Oslo. Oslo-Filharmonien 1919–2019*. Cappelen Damm.
- Fløgstad, K., Rem, T. & Søybye, E. (2020, 17. april). Ensiddighetens triumf.
Morgenbladet.
- Fløgstad, K., Rem, T. & Søybye, E. (2021). Formaljuss og historie. Imøtegåelse av noen av Geir Woxholths vurderinger av Forfatterforeningens æresrett. *Tidsskrift for forretningsjus*, 26(2).
- Fure, J. S. (2011). *Universitetet i Oslo 1811–2011: Bd. 4. Universitetet i kamp 1940–1945*. Unipub.
- Hardis, A. (2003). *Æresretten, Dansk Forfatterforening og udrensningen av de unationale 1945–52*. Lindhardt og Ringhof.
- Helsvig, K. G. (2007). *Elitisme på norsk. Det Norske Videnskaps-Akademi 1945–2007*. Novus.
- Hjeltnes, G. (1990). *Avisoppjøret etter 1945*. Aschehoug.
- Hjeltnes, G. (2018, 17. oktober). *Seminar i Parkveien 45* [Tale]. <https://www.hlsenteret.no/aktuelt/kronikker-taler/endelig-smk-onsdag-17-10-2018.pdf>
- Hjeltnes, G., Kierulf, A., Sunde, J. Ø. & Woxholth, G. (2020). *Æresrettsutvalgets innstilling, avlevert 9. mars 2020*. Den norske Forfatterforening. <https://www.forfatterforeningen.no/content/uploads/2020/12/AEresrettsutvalgets-utredning-9.mars-2020-til-trykk.pdf>
- Graver, H. P. (2020, 20 mars). Om å døme historie – kvifor kritikk er viktig. *Dag og Tid*.
- Herresthal, H. (2019). *Propaganda og motstand. Musikklivet i Oslo 1940–1945*. Ad Notam Forlag.
- Hoel, S. (1945). *Tanker i mørketid*. Gyldendal.
- Houm, P. (1955). *Norsk litteraturhistorie: Bd. 6. Norges litteratur fra 1914 til 1950-årene*. Aschehoug.
- Hvidsten, S. (2018, 17. november). Den groveste krenkelsen av ytringsfriheten.
Dagbladet.
- Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945. (1946). *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945: Innstilling I–V. Utenriks- og forsvarspolitik under regjeringen Nygaardsvold til 7. juni 1940; Admistrasjonsrådet; Riksrådforhandlingene; Høyesterett; Fylkesmennene og nyordningen av kommunene 1940*. Stortinget & Aschehoug.
- Kildal, A. (1945). *Presse- og litteraturfronten under okkupasjonen 1945–1945*. Aschehoug.

- Langeland, O. H. (1948). *Dømmer ikke*. Forlagt av Heim & Samfund A/S.
- Lillebo, H. (1998). *Ord må en omvei. En biografi om Rolf Jacobsen*. Aschehoug.
- Lotherington, T. (1993). *Wildenvey – et dikterliv*. Aschehoug.
- Møllerhaug, N. (2016). *Stupet. Leif Grungs krig*. Vigmostad og Bjørke.
- NOU 1979: 47. (1979). *Rapport fra den militære undersøkelseskomisjon av 1946*. Forsvarsdepartementet.
- Ottosen, R. (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Aschehoug & Norsk Journalistlag.
- Pryser, T. (Red.). (1949). *Statstjenestemannsforbundet gjennom 25 år*. Statstjenestemannsforbundet.
- Pryser, T. (1988). *Arbeiderbevegelsens historie i Norge: Bd. 4. Klassen og nasjonen (1935–1946)*. Tiden Norsk Forlag.
- Rem, T. (2015). *Knut Hamsun – reisen til Hitler*. Cappelen Damm.
- Rem, T., Søybe, E. & Fløgstad, K. (2020). *På æren løs. Litteraturen, krigen og Æresretten*. Press Forlag.
- Ringdal, N. J. (1993). *Ordenes pris. Den norske Forfatterforeningen 1893–1993*. Aschehoug.
- Ringdal, N. J. (2000). *Nationaltheatrets historie 1899–1999*. Gyldendal.
- Ringdal, N. J. & Larsen, T. H. (1995). *Kardinaler og kremmere. Norske forleggere gjennom hundre år*. Den norske Forleggerforeningen.
- Schiøtz, C. (2011). Alf Larsen og Den 2. verdenskrig, særlig med henblikk på behandlingen av tidsskriftet Janus i 'Æresretten' – en dokumentasjon. *Libra*, (3), 3–13.
- Schiøtz, C. (2012). Antroposofi og antisemittisme – situasjonen i Norge generelt og om Alf Larsen spesielt. I M. Leist, L. Ravagli & H.-J. Bader (Red.), *Raseidealer er menneskehetens forfall. Antroposofien og anklagene om antisemittisme* (T. Sparby, Overs.). Antropos.
- Sem, L. H. (2008). «For oss er Falstad det norske holocaust». *Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad i 2003–2004* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Skeie, J. (1945). *Landssvik*. Olaf Norli.
- Solhjell, D. & Dahl, H. F. (2013). *Men viktigst er æren. Oppgjøret blant kunstnere etter 1945*. Pax Forlag.
- Solhjell, D. (2020). *Den norske Forfatterforenings æresrett i 1945, notat til Æresrettsutvalget, 20/27. mars 2020*. Korrekturlest 2. april.
- Solvang, T. (2020). Æresretten av 1945 – hva betyr det å beklage historisk urett? *Nytt norsk tidsskrift*, 37(2), 113–124. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2020-02-03>
- Solvang, T. (2021a). Hva betyr det å beklage historisk urett? – tilsvaret til Cato Schiøtz. *Nytt norsk tidsskrift*, 38(01–02), 173–178. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2021-01-02-15>

- Solvang, T. (2021b). Forfatterforeningens æresrett av 1945 – noen betraktninger rundt Geir Woxholths rettshistoriske metode. *Tidsskrift for forretningsjus*, 26(2).
- Storaas, R. (2008). *Mellom triumf og tragedie. Geirr Tveitt – ein biografi*. Samlaget.
- St. meld. nr. 64. (1950). *Angrepene på rettsoppjøret med landssvikerne*. Justis- og politidepartementet.
- St. meld. nr. 17. (1962–63). *Om landssvikoppjøret*. Justis- og politidepartementet.
- Statistisk sentralbyrå. (1954). *Norges Offisielle Statistikk XI. 179. Statistikk over landssvik 1940–1945*. Statistisk sentralbyrå.
- Steinsvik, M. (1946). *Frimodige ytringer*. Eget forlag.
- Sunde, J. Ø., Woxholth, G. & Kierulf, A. (2020, 25. mars). Forfatterforeningens æresrett manglet rettsikkerhet. *Aftenposten*.
- Sørgaard, N.-A. (1973). *Fire forfattere og norsk fascisme*. Forlaget Ny Dag.
- Woxholth, G. (2021). Rettsvillfarelser en masse – Noen bemerkninger om Forfatterforeningens æresrett, dens virksomhet og avgjørelser – og ettertidens forståelse av æresrettsoppjøret. *Tidsskrift for forretningsjus*, 22(1), 117–134. <https://doi.org/10.18261/issn.0809-9510-2021-01-09>
- Waage, P. N. (2018a). *André Bjerke. I kampens glede. En biografi*. Aschehoug.
- Waage, P. N. (2018b, 12. november). Æresrett uten ære eller rett. *Dagsavisen*.
- Aarnes, H. (2018, 16. oktober). «Tyskerjentene» får statlig unnskyldning: Statsminister Erna Solberg: – Rettsstaten sviktet dem. *Aftenposten*.

KAPITTEL 6

Kjente helter og skjulte nettverk: SOE-organisasjonen Cheese og senderen på Helle ved Flekkefjord

Eivind Stø

Samfunnsforsker/ statsviter

Abstract: This is the story of *Cheese*, the intelligence and sabotage organisation that, after British initiative, was built around the radio transmitter at Helle in Flekkefjord in January 1941. Cheese was one of the first operations to come to Norway for the purpose of weakening Germany's military and economic capacity in the occupied country. The transmitter at Helle was the first SOE-operation to establish two-ways contact between Norway and the British and Norwegian authorities in London. For most of 1941, only one other SIS transmitter was active in Norway. In January 1942, Odd Starheim and Andreas Fasting were also the first SOE agents to be parachuted over Norway.

Cheese made early contacts with the organisation in Oslo which later became Milorg. Cheese had port-spies in Stavanger and Kristiansand and close contact with people in the oil companies and airports. In addition, the organisation had a well-functioning courier system from Oslo to Stavanger, and all routes led to Tor Njaa and then to Tomstad and Starheim at Helle. The heroes are known, but in this network, there are still many unknown names.

Cheese reported on the shipping traffic along the coast, the construction of German military facilities, the oil supplies in the country, the movement of military forces and the political development in the country. Two of these topics are presented here: the bombing of Sola airport and the preparation of operation Barbarossa.

Keywords: SOE, Cheese, radio transmission, military intelligence, Milorg

Innledning

Dette er et bidrag til historien om *Cheese*, etterretnings- og sabotasjeorganisasjonen som etter britisk initiativ ble bygget opp omkring radio-senderen på Helle ved Flekkefjord fra januar 1941. Da hadde de norske styrkene for lengst kapitulert for den tyske overmakta. Kongen og regjeringen Nygaardsvold hadde forlatt landet for å fortsette kampen for norsk sjølstendighet fra britisk jord. Europa var fanget i Hitlers grep, og de første forsøk på å løse dette grepet var tatt. *Cheese* var en av de første operasjonene som kom til Norge i den hensikt å svekke Tysklands militære og økonomiske kapasitet. *Cheese* ble utviklet til en permanent organisasjon, og SOE hadde store planer om hvordan dette brohodet på Sørlandet skulle utnyttes.

Tida var moden for en mer målrettet og organisert motstand mot den tyske okkupasjonen og Nasjonal Samlings forsøk på nyordning av det norske samfunnet. Det var i denne situasjonen Special Operation Executive (SOE), *Cheese* og Odd Starheim kom på banen. Starheim ble iland-satt fra en ubåt på Ullerøy øst for Farsund heilt i begynnelsen av januar 1941. Denne landingen ble det organisatoriske vendepunktet for motstandsarbeidet i Flekkefjord-distriktet, og etter hvert på hele Sørlandet. Det er denne SOE-operasjonen, med kodenavn *Cheese*, som vi skal følge fram til 1943 og 1944.

Vi vil nedenfor beskrive aktiviteten til *Cheese* i tidsrommet fra januar 1941 til sommeren 1943, da *Cheese*-senderne i praksis ikke fungerte lenger på grunn av arrestasjoner, flukt og logistiske problemer med senderne.

Vi vil konsentrere oss om tre temaer som viser bredden i organisasjonens virksomhet. Vi starter med organisasjonens rolle i bombingene av Sola flyplass våren 1941. Deretter presenterer vi etterretningsvirksomheten som forteller historien om opptrappingen til Tysklands angrep på Sovjetunionen i juni 1941, slik denne fant sted i Norge. Til slutt gjennomgår vi flydroppene som SOE gjennomførte i *Cheese*-land 1942–43. Avslutningsvis vil vi diskutere Gunvald Tomstads dobbeltspill som SOE-agent og NS-medlem.

Dette betyr at vi her ikke går inn på de mer spektakulære og kjente sidene ved virksomheten til *Cheese*. Dette gjelder jakten på de tyske slagskipet *Bismarck* i mai 1941, kapringen av *Galtesund* i mars 1942 og

deltakelsen i den store og tragiske SOE-operasjonen *Carhampton* i januar–mars 1943. Disse er grundig beskrevet andre steder (Hansson, 1965/1986; Hauge, 1955; Haugland, 2001).

Kapitlet bygger på den litteraturen som finnes om Cheese i ulike bøker, tidsskrifter og avisartikler, samt materiale som er gjort tilgjengelig fra norske og britiske arkiver. Olav Arild Abrahamsen har skrevet inn Cheese i Flekkefjords historie på en innsiktsfull måte, (Abrahamsen, 1987, s. 446–464) og Johannes Seland har beskrevet Cheese i både Farsunds (Seland, 1947) og Nes' historie (Seland, 1983). Han kjente stoffet godt fordi han var en del av Cheese-organisasjonen i over ett år. Starheims innsats er også framhevet i historien om kompani Linge, som er skrevet like etter krigen (Jensen et al., 1948). Den dramatiske historien til Cheese kjenner vi også fra *Mannen som stjal Galtesund* (Hauge, 1955) og i dokumentarromanen *Det største spillet* (Hansson, 1965/1986). Ragnar Ulstein har viet senderen på Helle betydelig plass i sin første bok om etterretnings-tjenesten i Norge under krigen (Ulstein, 1989). Magne Haugland har gitt ut to bøker om krigen på Sørlandet som begge har trukket inn elementer fra Cheese sine i historier, *I natt gjelder det* (Haugland, 2001) og *Dø om så det gjelder* (Haugland, 2019).

Felles for de fleste av de nevnte bidragene er at deres hovedfokus er på andre begivenheter og personer enn Cheese. I dette kapitlet er det Cheese som står i sentrum. Materiale som tidligere var hemmelighetsstemplet er nå frigjort, og mange av dokumentene er digitalisert. Dette øker tilgjengeligheten, og gjør det enklere og raskere å søke etter begivenheter og personer. Vi kan derfor gå i dybden på annen måte enn det som har vært mulig tidligere.

Metodiske grep

Vårt hovedgrep er å fortelle historien om Cheese på bakgrunn av historiske primærdata. Med dette mener vi dokumenter og annet materiale som stammer fra krigens dager, eller som er skrevet kort tid etter frigjøringa. Da var begivenhetene ferske og beskrivelsene dekket den enkeltes umiddelbare opplevelser. Hukommelsen hadde ikke blitt svekket, og de enkelte rapportørene hadde i langt mindre grad en egen agenda

med fortellingene, enn tilfellet ville vært 30–50 år seinere. Vi foretrekker Cheese-medarbeidernes rapporter til MI 5 i 1942 framfor notater og intervjuer som stammer fra 1980-tallet, 40 år etter at hendelsene fant sted.

Vi har hentet våre data fra fem hovedkilder. Den første kilden er allerede nevnt. Det dreier seg om den omfattende historisk-faglige litteraturen om andre verdenskrig og relevante biografier fra de personene som deltok i krigen. To bøker står her sentralt. Den først er SOEs uoffisielle historie, skrevet av William Mackenzie i perioden 1946–1948. *The Secret History of S.O.E.* ble først utgitt i 2000 (Mackenzie, 2000). Den andre er Ian Herringtons doktorgrad ved De Mountford University fra 2004 om SOE i Norge, utgitt som bok i 2019 (Herrington, 2019). Her finnes det både interessant bakgrunnsinformasjon og relevante detaljer for vår historie om Cheese.

Norges Hjemmefrontmuseum (NHM) har stilt sitt SOE-arkiv til vår disposisjon. Det er digitalisert og inneholder dokumenter og telegrammer fra blant annet operasjonene *Cheese*, *Swan*, *Thrush*, *Carhampton* og *Swan-red*. I tillegg finnes det er rekke dokumenter om og fra de sentrale personene i Cheese. Oberst Wilsons upubliserte manuskript fra krigens dager finnes også i NHM.

Den tredje viktige kilden er The National Archives i Kew utenfor London. Vi har i dag tilgang til alle dokumentene om SOE i Skandinavia som finnes i The National Archives. Materialet er digitalisert og inneholder materiale fra Cheese, Carhampton og andre relevante operasjoner. I tillegg finnes det viktige politiske dokumenter om forholdet mellom SOE og Forsvarets Overkommando.

Riksarkivet i Oslo har samlet store mengder av historisk arkivmateriale. For vår del har vi besøkt Riksarkivet for å gjennomgå viktige dokumenter fra landssvikoppjøret etter krigen. Her har vi hentet stoff fra noen få utvalgte NS-medlemmer i Flekkefjord og de norske Abwehr- og Gestapo-agentene som var mest aktive i Flekkefjordsdistriktet.

Den femte hovedkilden vår er Gunvald Tomstads samling av dokumenter og fotografier fra krigen. Dette er en privat samling som familien har stilt til disposisjon for arbeidet med Cheese. Samlingen inneholder digitaliserte utgaver av *Kongsposten* og mange personlige brev. I tillegg finnes det en rekke dokumenter om Tomstads medlemskap i Nasjonal Samling.

Debatten om Cheese

Det har gjentatte ganger de siste tiårene dukket opp diskusjoner om Cheese i avisene på Sørlandet. Debatten har særlig vært knyttet til Gunvald Tomstads arbeid under krigen, men det har også vært innlegg om Odd Starheims ledelse av Carhampton-operasjonene og kapringen av kysttruteskipet *Galtesund*. Vi har registrert flere debattbølger, hvor særlig diskusjonen på slutten av 1980-tallet og debatten i 2016 står sentralt. Hver gang det utgis bøker eller artikler om motstandskampen på Sørlandet, blir det debatt i lokalavisene.

Et særlig viktig tema for diskusjonen i 2016 var motstandsgruppen Cheese sin aktivitet generelt, og Gunvald Tomstads innsats mer spesielt. Dette var allerede et tema i 1988 da *Fædrelandsvennen* publiserte et intervju som Kristen Taraldsens hadde gjort med Ragnar Ulstein under overskrifta «Gunvald Tomstad en historisk bløff» (Taraldsen, 1988).

Bakgrunnen for debatten i 2016 var en utstilling i regi av Stiftelsen Arkivet og en kritikk av denne fra journalist Kristen Taraldsen og forfatter Magne Haugland. I et større innlegg hevder forfatterne at Arkivet «Bløffer om lokal krigshistorie» (Andreassen et al., 2016). Med det startet en større debatt i sørlandsavsisene om Cheese og Tomstads rolle i organisasjonen.

Deres debattinnlegg ble av mange oppfattet som tendensiøse, og de fikk mange tilsvaret i avisene. Sentrale bidrag i debatten var innleggene fra Hanne Sophie Greve (Greve, 2016) og Tor Fr. Rasmussen (Rasmussen, 2016). Dette førte umiddelbart til skarpe svar fra Taraldsen og Haugland (Haugland, 2016; Haugland & Taraldsen, 2016).

En slik diskusjon om okkupasjonen er på mange måter en naturlig del av den offentlige debatt og den vitenskapelige prosess. Ny informasjon og alternative perspektiver bringer fram nye relevante data og synspunkter på krigsinnsatsen. Ikke minst blir dette aktualisert når tidligere klassifisert materiale blir tilgjengelig for forskning. I tillegg gjør økende digitalisering av kildematerialet det mulig å få en samlet oversikt over kunnskapsgrunnlaget.

Dette er ikke noe fortsettelse av den offentlige debatten fra 2016, det er verken noen ekstraomganger eller oppfordring til omkamp. Det er likevel klart at debatten har virket inn på arbeidet vårt. Det er utenkelig å

skulle drive omfattende undersøkelser i norske og utenlandske arkiver om Cheese, uten at de temaer som har vært framme i debatten er en del av bakgrunnen.

Vi oppfatter det slik at vi har skaffet nye faglige svar på flere av de spørsmålene som ble reist i debatten. Det er vårt håp at disse svarene kan bidra til rydde opp i misforståelser og skape en plattform for en felles forståelse av rollen til Cheese i motstandskampen i Flekkefjord-distriktet og på Sørlandet. Det vil nok fremdeles være ulike oppfatninger og synspunkter på rollene til Odd Starheim og Gunvald Tomstad. Noe av denne uenigheten er til å leve med. Ja, den kan til og med være fruktbar for dialogen om Cheese. Det vi søker å unngå, er en uverdigg diskusjon om dem som ofret liv og helse i kampen mot nazismen og den tyske okkupasjonen. Vi er nødt til å basere diskusjonen på dokumenterte opplysninger, og ikke på rykter og fantasifulle vandrehistorier. Detter fortjener både Cheese-medarbeiderne og deres etterkommere.

Cheese - en del av SOE

Initiativtaker til Special Operations Executive (SOE) var den nylig utnevnte statsministeren i Storbritannia, Winston Churchill. SOE, som var hans hjertebarn, hadde hovedkontor i Baker Street i London. Seksjon D i Special Intelligence Service (SIS) utgjorde hovedkjernen i den nye organisasjonen, sammen med M I (R).

Opprettelsen av SOE var Churchills reaksjon på nederlaget i Frankrike. Målsetningen til SOE var å drive militær og økonomisk sabotasje mot de tyske interessene i de okkuperte landene. I det vedtatte charteret heter det at SOE skal «koordinere alle handlinger, i form av undergraving og sabotasje, mot fienden i utlandet» (UK Government, SOE-Charter, egen overs.).

Cheese var en SOE-operasjon. Den besto av norske soldater som sto under britisk kommando. SOEs målsetning var å svekke Hitler ved nålestikk-operasjoner i det tysk-okkuperte og kontrollerte Europa. Vinteren 1941 hadde SOE ennå ikke funnet sin endelige form. Cheese rapporterte både til SOE, SIS og til Naval Intelligence Division, NID, marinens etterretningsorganisasjon. I 1941 var etterretning viktigere enn sabotasje.

Dette endret seg i 1942, og dette avspeiler seg tydelig i aktiviteten til Cheese og rapportenes temaer og innhold.

Starheim padlet i land fra en ubåt 1. januar 1941, og bygget opp Cheese i samarbeid med Johannes Seland, Tor Njaa og Ola Eide. Han skulle etablere en tovegs radiokontakt mellom Norge og Storbritannia og starte oppbygginga av den militære motstanden i Norge. Senderen ble plassert hos Gunvald Tomstad på Helle ved Flekkefjord.

Det ble bygget opp et nettverk av agenter: Magne Gausdal i Arendal, Viggo Axelssen i Kristiansand og Kjell Søyland i Stavanger. Den sentrale kureren var Kåre Austad. Etter flukten i mai 1942 tok Erling Moi fra Kvinesdal over denne oppgaven. Det var mange anonyme kurerer ved jernbanen og bilrutene. Sofie Rørvik brakte meldingene fra Flekkefjord til Helle.

I tillegg til Starheim behersket Austad, Tomstad og etter hvert også Andreas Lone og Thoralf Johansen kodenøkkelen. Telegrafistene var, i tillegg til Starheim, Lone og Oddvar Veraas, som drev den senderen som hadde kallenavnet Cheese A i Kvinesdal sammen med Asbjørn Fjeld. Innimellom sendte også Tomstad fra Cheese II-senderen på Helle.

Sola og Forus flyplasser

Sola flyplass åpnet i 1937, og var en moderne flyplass med fast dekke. Det var Norges første sivile flyplass. Tyskerne angrep flyplassen 9. april 1940 med fallskjermssoldater, og tok kontroll over Stavanger samme dag. Sola flyplass ble utvidet betydelig under krigen og var strategisk viktig for den tyske kontrollen over norskekysten.

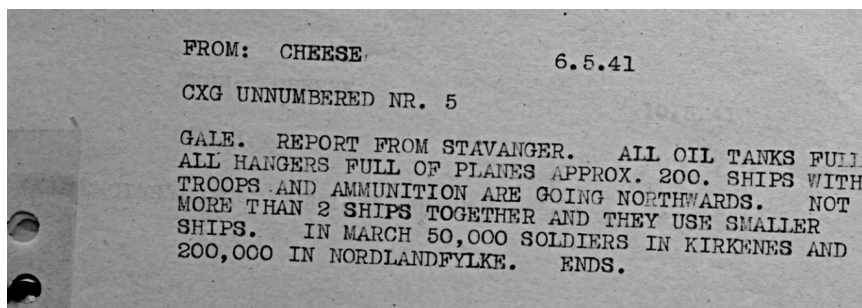
Cheese hadde allerede i januar 1941 bygget ut sitt nettverk til Stavanger. Dette besto av etterretningsagenter og kurerer på jernbanen fra Stavanger til Flekkefjord. Starheim brukte sin fetter, Kjell Søyland, som den sentrale agenten i distriktet. Han var havnespion i Stavanger. I tillegg hadde Starheim kontakt med advokat Leiv Lea og nettverket hans. Hovedoppgaven til Søyland var å kartlegge skipstrafikken langs kysten, festningsanleggene i Stavanger-området og utbyggingen av Sola flyplass. Meldingene ble regelmessig hentet av en kurer og brakt til Helle. Kureren var vanligvis en ansatt ved NSB på Stavanger-Flekkefjord-banen.

Dersom det hastet å få meldingene fram til Helle, tok kona hans, Lykke Søyland, på seg oppgaven. Familieforbindingen med Flekkefjord gjorde dette enklere.

Søylands kontakt med utbyggingen på Sola var med J. B. Endresen, ansatt ved Høyer-Ellefsen, som hadde ansvaret for utbyggingen. Han leverte kart over utbyggingen ved Sola og Forus, som ble sendt videre til England av Cheese. Telegrammene fra Helle var relativt kortfattede. For større dokumenter benyttet organisasjonen seg av det nettverket som Korsvig Rasmussen hadde bygget opp i Oslo. Dette var en av de første initiativene til å bygge opp Milorg i hovedstaden. Korsvig Rasmussen var født og oppvokst i Flekkefjord.

Generelt er det mulig å registrere en viss skuffelse i Cheese-gruppen, fordi de sendte mange meldinger over til London, samtidig som de oppfattet at lite skjedde i etterkant (Søyland, 1945). Men dette var neppe tilfelle når det gjaldt informasjonene om fly og hangarer på Sola og Forus flyplasser. Her var det kort vei mellom informasjon og aksjoner fra britisk side. Det er i alle fall dette bildet som kommer fram når vi studerer telegrammene i mai–juni 1941 når det gjelder bombingene av flyplassene på Sola og Forus.

Den 6. mai 1941 sendte Cheese beskjed til London om at alle oljetankene var fulle, og at hangarene på Sola var fylt med omtrent 200 fly. (Norges Hjemmefrontmuseum, SOE-arkivet, JJT 0717). Dette var en sjanse som britene ikke kunne la gå fra seg, og flyplassene ved Sola og Forus ble øyeblikkelig bombet. Dette ble bekreftet i telegram til Helle 9. mai.

Figur 1. Telegram fra Cheese 6. mai 1941. Hangarene på Sola er fulle av fly.

TO: CHEESE NORWAY 9.5.41

(PENCILLED NO: 15)

YOUR NO.5 OF 6th MAY
EXCELLENT INFORMATION HANGARS AT BOTH AERODROMES
STAVANGER BOMBED. ASCERTAIN AND TELEGRAPH RESULTS
DO NOT EXAGGERATE YOUR REPORT.

Figur 2. Rask tilbakemelding og skryt fra London 9. mai 1941.

«Ikke overdriv», var rådet Cheese fikk da de skulle rapportere fra skadene på flyplassene. Det gjorde de heller ikke. I to telegrammer fra den 12. mai rapporterer Cheese fra skadene. De var relativt beskjedne på Forus, men betydelig alvorligere på Sola (NMH, SOE-arkivet, JJT 0715). Her ble både hangarer og fly ødelagt, og ti tyskere drept. Kommandanten gråt da han så resultatet (Søyland, 1945).

FROM: CHEESE 12.5.41

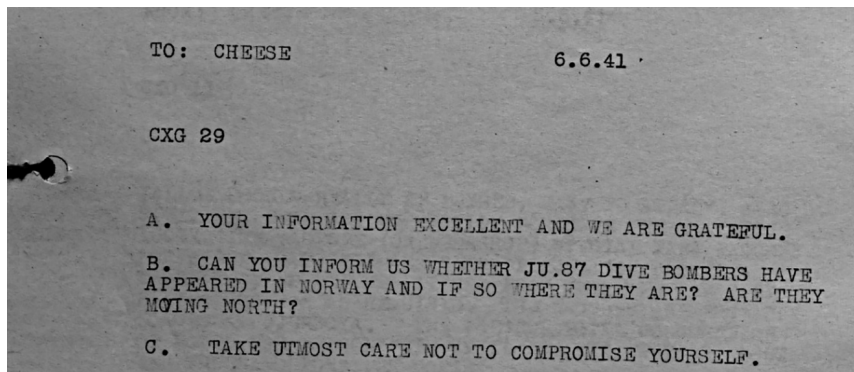
CXG 11
GALE ELEVEN

SOLA TWO BARRACKS DESTROYED AND TWO DAMAGED OFF
INCENDIARY BOMBS. ONE HANGAR HEAVILY DAMAGED ONE
BOMB HIT THE GROUND TEN METER FROM AND SMASHED ONE
WALL AND DAMAGED EIGHT ENGINES. ALL THREE HANGARS
FULL APPRXOMATELY HUNDRED. TYPES MOST M S HUNDRED
NINE SOME M S EIGHT SEVEN AND SOME FOUR ENGINES.
TEN GERMANS KILLED. ENDS.

Figur 3. Rapport fra Cheese om ødeleggelsen på flyplassene.

Cheese fulgte opp informasjon om situasjonen på Sola flyplass våren 1941 med ytterligere seks telegrammer. I tre telegrammer fra 22. mai listet informasjonsagenten til Cheese opp hvilke tyske fly som befant seg på Sola. Den 15. mai var det tre M.E. 110, 18 M.E. 109, åtte to-motors Heinkel bombefly og fire tre-motors transportfly. Opplysningene var svært konkrete.

De fleste telegrammene i 1941 gikk fra Helle til London. Men SOE brukte også Cheese til å hente inn informasjon som de hadde behov for, slik som telegrammet 6. juni 1941 indikerer. (NMH, SOE-arkivet, JJT 0657).

Figur 4. SOE er fornøyd med informasjonen og ber Cheese passe godt på seg sjøl.

Denne aktiviteten understreker den strategiske posisjon Cheese hadde i motstandsarbeidet i første halvår 1941. På dette tidspunkt var det bare én annen sender i Norge som var aktiv, SIS-senderen – Skylark B – som sendte fra Trondheim. Dessuten hadde Cheese bygget opp et omfattende spionnett langs kysten fra Oslo til Stavanger. Cheese leverte rapporter, og var i stand til å svare på spørsmål fra SOE. I arkivet foreligger det 11 telegrammer som omhandler flyplassene på Sola og Forus i tidsrommet 6. mai til 11. juni 1941. Åtte av telegrammene ble sendt fra Helle til London, mens tre ble sendt den motsatte veien.

Opptakten til operasjon Barbarossa, angrepet på Sovjetunionen

Situasjonen i Europa våren 1941 var preget av tysk herredømme på kontinentet og sterk militært press på Storbritannia. Hitler hadde klare planer om invasjon av Storbritannia, og britene følte seg presset på tre ulike områder. Tyske bombefly rammet britiske byer, konvoiene i Atlanterhavet ble senket av tyske ubåter og både Island og Grønland var tyske mål som kunne bidra til å ringe inn Storbritannia ytterligere. Tyskland hadde

østflanken fri gjennom ikkeangrepspakten med Sovjetunionen, og USA var ikke militært involvert i krigen.

Det var fremdeles store troppebevegelser i Europa og det var forventet at krigen ville gå inn i en ny fase, avhengig av om Storbritannia klarte å stå imot det omfattende tyske presset. Et av de sentrale spørsmålene var om – og hvor lenge – Molotov-Ribbentrop-avtalen ville holde. Alle disse spørsmålene var viktige for europeiske etterretningsorganisasjoner. I denne situasjonen ble også SOEs agenter i Norge tillagt viktige oppgaver.

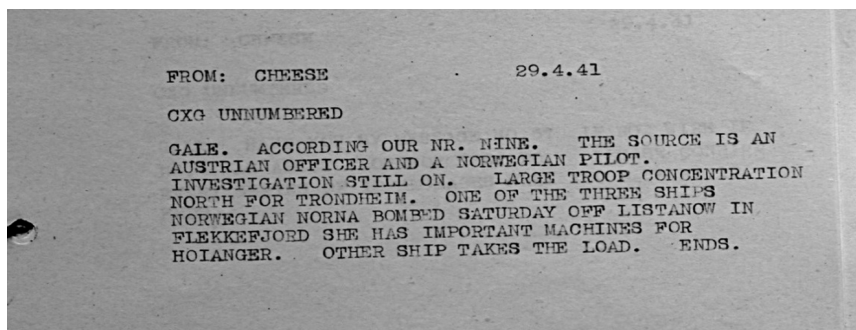
Telegrammene fra Helle våren 1941 tegner et tydelig bilde av den tyske opptrappingen mot angrepet på Sovjetunionen. Omtrent 20 av telegrammene berører på en eller annen måte forberedelsene til operasjon Barbarossa. Tyske tropper beveget seg nordover gjennom Norge og Sverige, og troppetransportskipene dro nordover langs norskekysten. I ettertid kan vi lese forberedelsene som ei åpen bok. Men gjennom kommentarene i telegrammene fra Cheese sin side, ser vi at det også finnes mange andre tolkningsmuligheter for disse troppebevegelserne våren 1941. Vi kjenner fasiten, men det gjorde de ikke i mai 1941.

Det første sporet finner vi i et telegram fra Cheese datert 17. april 1941. Her heter det: «German troop concentration in northern Norway supposed to be against Iceland not Sweden» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0737). Dette telegrammet førte til en dialog med London. Dagen etter spurte britene: «What authority have you for saying German troop concentration in northern Norway to be used against Iceland. Is this information reliable?» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0735). På dette spørsmålet svarer Cheese den 24. april at «That information is from my contact in Oslo. The source is the same as the information you got about Svolvær before the raid. I have sent my courier to Oslo for information. Ends.» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0734).

Samme dag, 24. april, meldte Cheese at flere troppetransportskip hadde dratt nordover fra Bergen. Denne informasjonen stammet fra Kåre Austad, som var sendt til Florø i et annet oppdrag. Dagen etter finner vi tilsvarende informasjon i et nytt unummerert telegram om at tre troppetransportskip hadde reist vestover fra Kristiansand.

Den 29. april kom det ny informasjon om kildene til observasjonen ovenfor. Undersøkelsen viser at kilden er en østerriksk offiser og en norsk

pilot. Samtidig ble det meldt at det var store tyske troppekonsentrasjoner nord for Trondheim (NMH, SOE-arkivet, JJT 0724).

FROM: CHEESE 29.4.41

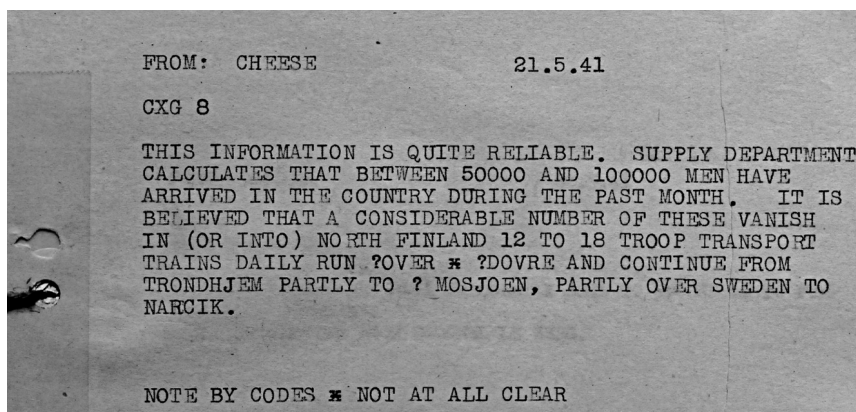
CXG UNNUMBERED

GALE. ACCORDING OUR NR. NINE. THE SOURCE IS AN
AUSTRIAN OFFICER AND A NORWEGIAN PILOT.
INVESTIGATION STILL ON. LARGE TROOP CONCENTRATION
NORTH FOR TRONDHEIM. ONE OF THE THREE SHIPS
NORWEGIAN NORMA BOMBED SATURDAY OFF LISTANOW IN
FLEKKEFJORD SHE HAS IMPORTANT MACHINES FOR
HOIANGER. OTHER SHIP TAKES THE LOAD. ENDS.

Figur 5. Telegram fra Cheese 29. april 1941.

I et annet telegram datert 3. mai meldte Cheese at «6 troop transport ships left Kristiansand first of May supposed to go north. Huge troop transport northwards through Gudbrands valley» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0719).

Den 21. mai var det en måned til starten av operasjon Barbarossa, og forflytningen av soldater og utstyr ble trappet opp. Dette melder Cheese i to telegrammer denne dagen. Det ene gjelder troppebevegelser i Finnmark (NMH, SOE-arkivet, JJT 0692). Det andre om betydelige forflytninger nordover til Trondheim, Mosjøen og Narvik. Det er registrert mer enn ti tog daglig over Dovre. Det antas at deres mål er Nord-Finland (NMH, SOE-arkivet, JJT 0694).

FROM: CHEESE 21.5.41

CXG 8

THIS INFORMATION IS QUITE RELIABLE. SUPPLY DEPARTMENT
CALCULATES THAT BETWEEN 50000 AND 100000 MEN HAVE
ARRIVED IN THE COUNTRY DURING THE PAST MONTH. IT IS
BELIEVED THAT A CONSIDERABLE NUMBER OF THESE VANISH
IN (OR INTO) NORTH FINLAND 12 TO 18 TROOP TRANSPORT
TRAINS DAILY RUN ?OVER * ?DOVRE AND CONTINUE FROM
TRONDHJEM PARTLY TO ? MOSJOEN, PARTLY OVER SWEDEN TO
NARCIK.

NOTE BY CODES * NOT AT ALL CLEAR

Figur 6. Telegram fra Cheese 21. mai 1941.

Angrepet på Sovjetunionen nærmet seg. Den 1. juni kom den første meldingen om *Tirpitz*, søsterskipet til *Bismarck*. Da fortalte kontaktene i Tyskland at slagskipet befant seg i Danzig. Den 10. juni finner vi denne meldingen i arkivet (NMH, SOE-arkivet, JJT 0653).

Urgent

Quite reliable information. At Stettin there has been equipped an enormous fleet of large and small ships also large whalers loaded with troops and material and much food. They are to be escorted by cruisers, destroyers, and submarines.

In Stettin there are whispers about Faroe/Iceland and Greenland.

FROM: CHEESE 10.6.41

CXG 1
GALE

URGENT
 QUITE RELIABLE INFORMATION.. AT STETTIN THERE HAS BEEN
 EQUIPPED AN ENORMOUS FLEET OF LARGE AND SMALL SHIPS
 ALSO LARGE WHALERS LOADED WITH TROOPS AND MATERIAL AND
 MUCH FOOD. THEY ARE TO BE ESCORTED BY CRUISERS,
 DESTROYERS AND SUBMARINES. IN STETTIN THERE ARE
 WHISPERS ABOUT FAROE/ICELAND AND GREENLAND. THIS
 ISLANDS,
 FLEET IS NOT POSSIBLY OFF THE SOUTH COAST OF NORWAY.

PENCILLED NOTE: "POSSIBLY ON THE NORWEGIAN COAST".

Figur 7. Telegram fra Cheese 29. april 1941.

Det kom øyeblikkelig et oppfølgende spørsmål fra London. Hvor stammet informasjonen fra, og når forlot flåten Stettin? Cheese svarte den 11. juni at informasjonen fra Tyskland stammet fra en kaptein i Wilhelmsens rederi. Han forlot Stettin 6. juni, og da var flåten klar til å dra (NMH, SOE-arkivet, JJT 0648 og 0642).

Den 4. juni meldte Cheese fra Oslo at havneområdet var gjort om til en marinebase, og at 25 000 mann de siste to ukene hadde kommet til byen fra Tyskland. Den 18. juni kom det nok en interessant melding fra Cheese: «The German Army have requested the Swedish state railways for 200 trains with approximately 600 coaches for troop transport from Charlottenberg to Haparanda» (NMH, SOE-arkivet, JJT 0638). Dette var en de siste meldingene fra Helle dette første halvåret i 1941.

Gjennom denne studien av arkivene til Cheese-senderen på Helle kan vi følge med i de dramatiske forberedelsene og opptrappingen til Hitlers angrep på Sovjetunionen. Dette fant sted på bred front den 22. juni 1941, også fra Kirkenes i Norge. Samtidig ser vi at Cheese flere ganger i disse 20 telegrammene henviste til rykter om at skipene og soldatene var på veg vestover, til Island og Grønland. Dette illustrer situasjonen i krigshandlingene våren 1941. De allierte forberedte seg på ytterlige angrep fra Tyskland mot Norskehavet og de aktuelle øyene i dette området. Cheese sine antakelser om Island var derfor ikke uten grunnlag.

På den andre siden kan vi heller ikke utelukke at etterretningsagentene i flere tilfeller har vært utsatt for tysk desinformasjon. Ryktene kunne være plantet for å forvirre fienden. Vi ser derfor at britene var raskt ute med kontrollspørsmål når de fikk oppsiktsvekkende og viktige opplysninger. Hvor pålitelige var kildene? Hvem hadde gjort denne observasjonen? Dette viser styrken ved å ha sendere og personell som var i stand til å opprettholde to-vegs kommunikasjon.

Det er grunn til å tro at de tre etterretningsorganisasjonene SIS, NID og SOE ikke uten videre kjøpte ideen om at troppekonsentrasjonene i Nord-Norge og bevegelsen av store troppestyrker gjennom Sverige var rettet mot Island. De fikk informasjon fra mange kilder, og hadde tidlig mistanke om at det var en opptrapping mot Sovjet de var vitne til. Det er all grunn til å tro at britene ikke ble overrasket da de tyske armeene beveget seg østover.

Våpenslipp og gerilja

SOE hadde i 1941 fått sitt første brohode i Norge. Cheese-organisasjonen hadde gjennom sin etterretningsvirksomhet dokumentert sin kompetanse og effektivitet. Nettverket var intakt, sjøl om senderen på Helle ikke sto i dialog med London høsten 1941. Da Starheim kom tilbake til Norge tidlig i 1941, var tida inne for å bygge ut geriljagrupper og forberede sabotasje. Vi ser at Cheese-navnet på dette tidspunkt også hadde fått et nytt innhold. Det var ikke bare dekknavnet til Odd Starheim og navnet på senderne til SOE-operasjonen, men også en betegnelse på selve

organisasjonen og området den opererte i, «The Cheese-area». Dette omfattet strekningen fra Sør-Rogaland til Vest-Telemark.

SOEs generelle strategi var å bygge opp egne sabotasjegrupper og geriljastyrker i det okkuperte Europa, ved siden av det som måtte finnes av nasjonale militære motstandsgrupper. Slik var det også i Norge. I 1942 var tida inne til å virkeliggjøre denne strategien, og Cheese var SOEs redskap for dette på Sørlandet.

SOE hadde både en kortsiktig og en mer langsiktig strategi. På kort sikt skulle tyskerne svekkes ved økonomisk og militær sabotasje. På lengre sikt skulle en bygge opp avdelinger som kunne bistå de allierte styrkene ved en mulig invasjon i de aktuelle landene.

Milorg nøyde seg lenge med å bygge opp sovende styrker som skulle settes inn først ved en alliert invasjon i Norge. SOEs linje i de første åra var å utvikle sjølstendige grupper som ikke hadde kontakt med den spirende nasjonale militære motstandskampen.

Denne parallelle oppbygningen førte til både strategiske og mer praktiske motsetninger mellom SOE og de nasjonale politiske og militære myndigheter. Det var ikke gitt at britene og Norge hadde sammenfallende interesser i de aktuelle spørsmålene som motstandskampen sto ovenfor.

Vi ser også at det finnes spenningsforhold når det gjelder organisering av motstandskampen, og tempoet i oppbyggingen av motstandsgruppene. Samtidig er det viktig å understreke, som også Walborg Dahl Grasmo gjør i sin hovedoppgave om den militære motstanden på Sørlandet, det var også et utstrakt og godt samarbeid mellom Cheese og Milorg i Agderfylkene (Grasmo, 1972).

Dette samarbeidet ble styrket under krigens gang. De to organisasjonene trengte hverandre, og fly-droppene tilførte motstandsbevegelsen nødvendige materielle ressurser.

I løpet av oktober 1941 ble det besluttet at Starheim skulle reise fra London og tilbake til Cheese-området sammen med Andreas Fasting. Hjemreisa skulle foretas med fly, og Fasting skulle være våpeninstruktør på Sørlandet. Fasting skulle trene soldatene i bruk av eksplosiver og håndtering av mindre skytevåpen. Våpnene skulle bringes over med båt i begynnelsen av februar. Dessuten var det hans oppgave å finne mulige

dropp-plasser for våpen og utstyr fra fly. Området skulle dekke begge Agder-fylkene.

Fallskjermdroppet fant sted seint på kvelden 2. januar 1942, vest for Sirdalsvannet. Odd Starheim og Andreas Fasting ble med dette de første flybårne SOE-agentene som landet i Norge. Den dramatiske landingen er godt beskrevet av Eleiv Odde Hauge i *Mannen som stjal Galtesund* (Hauge, 1955, s. 124–132).

Den militære oppbygginga og sabotasjevirksomheten ble langt mer omfattende i 1942 enn i 1941. Dette fikk konsekvenser for organiseringen av Cheese. Personer fra Milorg i Flekkefjord, som Toralf Johansen og Sverre Sand, ble trukket nærmere organisasjonen. En trengte våpeninstruktører og nye telegrafister. Noen av disse kunne en skaffe lokalt, mens andre måtte hentes inn fra Storbritannia.

Det var på forhånd bestemt at Starheim bare skulle være en måneds tid i Norge. Hans oppgave var å få gjenreist Cheese-organisasjonen, og deretter returnere til Storbritannia. Den opprinnelige planen var at fiskeskuta *Olav*, lastet med våpen, ammunisjon, bensin og annet utstyr, skulle forlate Shetland den 31. januar med Blystad som kaptein. Blystad var en erfaren kaptein som gjennomførte mange turer over Nordsjøen med *Olav*. Sammen med Blystad var også Tor Hugo van der Hagen og Fredrik Aaros. Aaros skulle betjene Cheese-senderne på Helle, og van der Hagen skulle fungere som våpeninstruktør på Sørlandet. Det var meningen at lasten skulle losses i nærheten av Flekkefjord, og Starheim skulle være med *Olav* tilbake over Nordsjøen. Det ble ikke noe av denne overfarten, den ble stoppet av pakkis utenfor kysten og dårlig vær i Nordsjøen, og *Olav* måtte gjøre en dramatisk vendereis. Skuta ble beskyttet av tyske fly og var sterkt skadet da den kom tilbake til Shetland (SOE, Weekly report 11.2.42).

Cockerel- og Cheese-flydropp i Bykle

Oppbygginga av den militære motstanden på Sørlandet fikk et tilbakeslag da *Olav* måtte gjøre vendereis i februar. Store mengder våpen og ammunisjon skulle ha blitt tilført motstandsgruppene i Aust- og Vest-Agder. Men dette skjedde ikke.

SOE hadde gitt opp å bruke fiskeskøyter til denne virksomheten så langt øst. Ubåter var fortsatt en mulighet, men vi ser at en i økende grad tok i bruk fly til å droppe både våpen og folk over Sør-Norge. Dette kunne gjøres når det var mørkt, og det ble også lettere etter hvert som Tyskland var svekket militært, både i lufta og til vanns. Tre relevante operasjoner skal presenteres her: De to flydroppene «Cockerel» og «Cheese I/II» over henholdsvis Herefoss og Bykle, samt ubåten *Minerve* som landet folk og utstyr i Tele, vest for Flekkefjord. Den operasjonen hadde kodenavn «Swan».

Dialogen mellom Cheese og London om fly-dropp i distriktet startet i midten av april. Fram til 1. mai ble det daglig sendt eller mottatt meldinger om forberedelsene til operasjonene. Både London og Cheese brukte alle tre senderne. Cheese 2 på Helle og Cheese A på Kvinesheia var mest aktive. I siste halvdel av april var også senderen i Grimstad på lufta, da med Andreas Lone som operatør.

Målsetningen fra SOE er formulert i deres ukentlige rapporter. Her leser vi:

Vi gjør alt for å holde løftet om å gi organisasjonen vår i Flekkefjord-området materiale. Den nåværende planen er å slippe containere med våpen i Nord, to trådløse sett med en W/T-operatør og en instruktør i Sør, og noe senere, å lande våpen i nabolaget til Tellevik. Man håper videre å droppe en W/T-operatør og tre andre medarbeidere i Telemark-området tidlig i mai. (SOE, Weekly report 22.4.42, egen overs.)

«Nord» betyr her Bykle i Setesdal, og med «Sør» menes Herefoss i Aust-Agder. Den 11. april fikk Cheese melding om at det første droppet ville finne sted på dropp-punkt 10 før 15. mai. Dropp-stedene var valgt ut av Andreas Fasting, og dette stedet var i nærheten av Bykle. Dialogen dreide seg både om tidspunkt og hvordan stedet skulle merkes. Cheese foreslo natta mellom 2. og 3. mai, fordi det var vanskelig for mottakelse-skomiteen å tilbringe flere netter innpå heia. Samtidig meldte SOE at de forberedte dropp av to folk på dropp-punkt 11 i Aust-Agder. Her ble natta mellom 2. og 3. mai nevnt heilt eksplisitt.

Men slik gikk det ikke. Begge droppene fant sted omtrent samtidig, den 28. og 29. april. Ingen av dem var spesielt vellykkede. Dette skyldtes

delvis navigasjonsproblemer over Herefoss. Flyet over Aust-Agder kom for høyt og ut av kurs, og de to våpeninstruktørene Tor Hugo van der Hagen og Erling Jensen kom fra hverandre under uthoppet like i nærheten av Herefoss. Det var ingen som tok imot kontainerne i Setesdal. Cheese-organisasjonen var ikke forberedt på at droppet skulle komme så snart. Dette medførte store problemer med å lokalisere utstyret ved begge droppområdene. Resultatet ble likevel at betydelige våpenleveranser ble tilført motstandsbevegelsen på Sørlandet.

SWAN

Etter de dramatiske hendelsene omkring 1. mai 1942, var situasjonen for Cheese blitt vesentlig forandret sommeren 1942. Odd Starheim og Andreas Fasting dro tilbake til Storbritannia med *Galtesund*. Johannes Seland og Kåre Austad ble tvunget til å flykte, og kom seg over grensa til Sverige i løpet av mai. Tor Njaa ble fengslet, og ble etter hvert overført fra Gestapos hovedkvarter i Statsarkivet i Kristiansand til Møllergata 19.

Det er i denne situasjonen Swan-operasjonen ble iverksatt. En hadde prøvd å styrke Cheese både med våpen, utstyr og personell siden Starheim kom tilbake i januar. *Olav* hadde mislykkes, men nå skulle planen iverksettes ved bruk av ubåt. Den franske ubåten *Minerve* skulle frakte personer og utstyr til Tele den 16. august 1942 (NMH, SOE arkivet, SWAN, Boks 24).

Ubåten med operasjon Swan landet om morgenen 16. august like ved Tele. Fasting og Braastad rodde i land med utstyret i en gummibåt. Gummibåten returnerte til ubåten, mens våpen og utstyr ble gjemt i området (NMH, SOE arkivet, FO IV, Boks 110). Andreas Fasting var operasjonens organisator, og den som hadde ansvaret for kontakt med den eksisterende hjemmefront. Hans oppgave var å trene våpeninstruktører i Aust-Agder. Han ble gitt dekknavnet Odd Pettersen. Gunnar Braastad var Swans telegrafist, og skulle operere senderen i kristiansandsområdet. Han ble gitt dekknavnet Sverre Gundersen.

Cheese-organisasjonen og dens sendere var langt mer lokalt orientert i 1942 enn tilfellet var året før. Ved utgangen av 1942 var fire sendere aktive

i det området som Cheese opererte i. Det ble fremdeles sendt meldinger til London om skipstrafikken langs kysten og om den militære situasjonen i Sør-Norge. Men hovedtyngden av telegrammer var knyttet til den militære oppbygginga av motstandskampen i Norge. Etterretningen ble konsentrert omkring lokale militæranlegg, flyplassutbygging og strategiske bedrifter på Sørlandet. Sentralt her sto Knaben gruver i Kvinesdal og Titania gruver i Sokndal. Sabotasje av disse virksomhetene ble diskutert og planlagt.

I interne SO-notater fra 20. og 22. oktober 1942 kan vi lese at SOE ville utvide W/T-kapasiteten på Sørlandet. De ville knytte senderne tettere opp til oppbyggingen av geriljanettverk i distriktet. Det ble bestemt å allokere interne kodenavn for tre W/T-operatører i Cheese-området: Gunvald Tomstad som TOMTIT, Ola Eide som OWL og Sverre Nesbu som NIGHTINGALE (National Archives SOE, HS2 151 Norway, s. 107–110). Denne planen ble ikke iverksatt. Eide hadde allerede flyktet til Storbritannia, og Tomstad fulgte etter våren 1943.

Men andre planer ble realisert for å styrke motstandsbevegelsen i distriktet. Her vil vi ganske kort nevnte noen av dem som hadde betydning for Cheese og SOE. «Thrush», med Norman Gabrielsen og Birger Johannes Fjelstad, ble sluppet ut over Bykle 25. november 1942. Senderen var aktiv en kort periode fra begynnelsen av desember til midt av januar. Den var aktiv under Carhampton-forberedelsene, men ble avslørt under opprullinga av Laudal-organisasjonen ved årsskiftet 1942–43. SOE-agentene gravde ned senderen, og flyktet til Sverige.

I forlengelsen av Carhampton-operasjonen overtok Fredrik Aaros senderen deres, og drev denne i Kvås sammen med Tor Hugo van der Hagen under kodenavn «Swan Red». Senderen var knyttet til et lokalt nettverk, og sendte blant annet opplysninger til London om Knaben gruver. Den var aktiv fra 20. mars til 10. august. Senderen ble avslørt under dramatiske omstendigheter. Aaros tok sitt eget liv, og van der Hagen flyktet (Haugland, 2019).

Vi vil også nevne «Sandpiper» og «Sanderling», med hovedbase i Åseral og Mykland. Senderne var aktive fra desember 1943. Hovedoppgaven ble etter hvert å hindre sabotasje ved tysk kapitulasjon. For oss er det mest interessant at Kåre Austad var med på Sanderling, som ble

droppet over Åseral i oktober 1944. De fikk store problemer på grunn av Gestapos opprullinger.

Avslutningsvis vil vi også trekke fram «Vestige IV» som opererte i Dalane. Alf Aakre, Kaspar Idland og Kjell Endresen ble satt i land i Vatlandsvik ved Sokndal 5. mars 1944. De gjennomførte aksjoner i Bjerkreim, Eigersund og Flekkefjord fram til krigens slutt. De hadde erfaringer fra både Vemork og Carhampton-operasjonene. Rolf Smith-Sunde og Sverre Sand fra Cheese i Flekkefjord lå i dekning i deres hovedkvarter i Mysinghåla sommeren og høsten 1944.

Fra 1942 skiftet Cheese fokus fra etterretning til oppbygging av den militære motstandskampen i landsdelen. Sentralt her sto flydropp av våpen og materiell, organisering av geriljagrupper og våpenopplæring av soldatene. Dette arbeidet ble gjennomført i samarbeid med Milorg, men førte også til spenninger mellom Cheese og deler av Laudals organisasjon (Grasmo, 1972). Konflikten gjaldt særlig kontrollen over senderne. Cheese var en SOE-organisasjon, som ikke uten videre gav fra seg denne kontrollen. I løpet av 1942 bedret forholdet seg. Dette skyldes mange faktorer, ikke minst at forholdet mellom SOE og Forsvarets overkommando ble avklart på et overordnet nivå i London (Herrington, 2004). Laudal fikk disponere Swan-senderen i Kristiansand.

Gunvald Tomstads dobbeltspill som SOE-agent og lagfører i NS

Blant de mest spektakulære elementene i Cheese-organisasjonens virksomhet under krigen var Gunvald Tomstads dobbeltspill som britisk etterretningsagent knyttet til SOE og SIS, samtidig som han var lagfører for NS i Flekkefjord og medlem i Hirden. Denne historien er presentert i aviser, ukeblader og bøker; i radio, fjernsyn og på film. Per Hansson kalte dette for *Det største spillet* i sin bok som dramatiserer begivenhetene på Helle i 1941 og 1942 (Hansson, 1965/1986).

Tyskerne ble fort klar over at det var en radiosender i aktivitet i Flekkefjord-området, og prøvde å peile den inn. Peilerne ble etter hvert nærgående, og var svært aktive i dalen opp mot Helle. For å beskytte senderen klekket Starheim og Tomstad ut en grensesprengende plan:

Tomstad skulle tilnærme seg Nasjonal Samling og melde seg inn dersom det ble nødvendig. Denne dekkoperasjonen ble virkelig «*det største spillet*».

Dobbeltspillernes utfordringer

Det er vanskelig å finne den riktige betegnelsen for den rollen Gunvald Tomstad spilte fra våren 1941 til januar 1943. Mange har brukt begrepet *dobbeltagent*, men det er neppe dekkende. Han var på ingen måte tysk «agent», for han ga dem ingen motytelser. Han sto verken på lønningslistene til Gestapo eller Abwehr. Han meldte seg inn i NS for å beskytte senderen på Helle, og NS-medlemskapet fungerte som skalkeskjul for etterretningsvirksomhet på vegne at de britiske organisasjonene SOE og SIS. Her har vi kalt rollen for et *dobbeltspill*, sjøl om dette kanskje heller ikke er heilt dekkende for aktivitetene til Tomstad. Men av mangel på noe bedre, velger vi denne betegnelsen.

Generelt sett står dobbeltspillerne overfor flere store utfordringer, og i dette tilfellet var de betydelige. Tomstad skulle ikke tilnærme seg NS av økonomiske eller taktiske grunner, men av ideologiske. Han tjente ikke to herrer i det skjulte. NS-medlemskapet var nemlig kjent for alle, og han ble en offentlig kjent nazist. Tomstad måtte dermed overbevise sine nye «venner» om at han var en klar tilhenger av *den nye tid*, og han måtte spille så godt at også tyskerne – særlig Gestapo – ikke hadde noen grunn til å tvile. Et lite feiltrinn kunne være nok til å felle han. Dette satte Tomstad i et uløselig dilemma. Jo bedre han spilte rollen som nazist, jo djupere måtte han stå inne for organisasjonens ideologiske plattform.

Samtidig måtte han overbevise sine medarbeidere innen Cheese-organisasjonen om at NS-medlemskapet bare var et spill og at han fortsatt sto inne for det patriotiske prosjektet om å bekjempe NS og den tyske okkupasjonen. Dette er generelt sett dobbeltspillernes dilemma. De står i fare for å miste legitimiteten i begge leirer. Det var også problematisk at ikke hjemmefronten lokalt var informert. Da lederen for Milorg i Flekkefjord, Thoralf Johansen, første gang møtte Gunvald Tomstad i hirduniform hos Tor Njaa, trakk han pistol!

Innmeldelsen i Nasjonal Samling

Tilnærmingen startet allerede tidlig på våren 1941 gjennom Tomstads kontakt med urmaker Ole Damman. Denne gradvise tilnærmingen var nødvendig, fordi en for rask omvendelse ville virke mistenkelig. Tomstad brukte vennskapet og de felles interessene med Damman som springbrett i denne prosessen.

Tomstad ble formelt medlem av NS 10. august 1941. Dette framgår av hans innmeldingsskjema (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet). I de offisielle papirene står 15. januar 1942. Dette er datoen for den sentrale godkjenning og registrering i Oslo. Medlemsnummeret var 43492.

I den offentlige diskusjonen er det blitt stilt flere spørsmål ved denne prosessen, blant annet om hvem som fattet beslutningen om NS-medlemskapet. Det kan oppfattes som provoserende fordi det stiller spørsmåltegn ved legitimiteten til beslutningen, og det spiller opp til en underskog av mistenkeliggjøring av motivene bak innmeldelsen.

Men hvis vi legger til side denne insinuasjonen, er problemstillingen interessant nok. Hvordan ble beslutninger om slike taktiske spørsmål fattet av en hjemmefront under tysk okkupasjon? Det var verken tid eller muligheter til å gjennomføre noen grundige analyser av spørsmålet med oppdragsgiverne i London. Avgjørelsen måtte tas der og da; av dem som hadde myndighet til dette. Denne personen var Odd Starheim. Som SOE-agent i Norge i 1941 hadde han ganske vide fullmakter.

Det går ikke fram av de tilgjengelige dokumentene hvem som unnfanget denne innovative og ekstremt farlige strategien. Men det framgår tydelig hvem som bestemte. I Starheims rapport til SOE og SIS, datert 28. mars 1942, skriver han at han ga Tomstad ordre om innmelding i NS, (NMH, SOE-arkivet, FO IV, DSC 2656):

Spionen som min venn kjente hadde, før jeg forlot landet, prøvd å overtale han til å bli med i Nazi-partiet. Jeg har gitt han ordre til å bli med i partiet dersom det var nødvendig.

I et brev fra professor Tronstad, datert 5. mai 1943, søker Tronstad audiens for Gunvald Tomstad hos kong Haakon. Her skriver den sentrale lederen i kompani Linge (NMH, SOE-arkivet, FO IV, DSC 2553):

Etter henstilling fra lt. Stenvold gikk G.T. inn i NS i 1941. Var i kontakt med fremtredende NS-folk og Gestapo-folk på Sørlandet.

Fra Justis- og politidepartementet kan vi i en erklæring fra 24. mai 1943, undertegnet i London av justisminister Terje Wold, lese følgende (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

ERKLÆRING Det bekreftes herved at Justisdepartementet er bekjent med at herr GUNVALD TOMSTAD, født 2/8-1918, har vært medlem i NS i Norge etter 9. april 1940, etter anmodning av norske organisasjoner, og at han på grunnlag herav har utført et utmerket arbeid. Medlemskapet i NS skal således på ingen måte komme ham til skade.

Professor Tronstad hadde ikke bare søkt om audiens for Gunvald Tomstad hos kong Haakon. Han var også klar over at dobbeltspillet kunne koste Tomstad dyrt etter krigen dersom legitimiteten til NS-medlemskapet kunne trekkes i tvil. Han hadde derfor overlevert Kongen et kort dokument som beskrev Tomstads krigsinnsats. I et brev fra kong Haakons kabinettsekretær, datert 24. oktober 1946, heter det (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

Vedlagte dokument, undertegnet av professor Tronstad, har vært i H. M. Kongens besiddelse, og for det tilfelle at De eventuelt skulle ha noen ubehageligheter på grunn av Deres medlemskap i N.S. har Hans Majestet pålagt meg å oversende Dem nevnte dokument.

I selve dokumentet fra Tronstad kan vi lese om Tomstads rolle som organisator av etterretningstjenesten på Sørlandet, om *Galtesund* og *Bismarck* og kontakten med tyskerne gjennom NS-medlemskapet (Gunvald Tomstads arkiv, NS-medlemskapet):

Etter henstilling fra løytnant Stenvold meldte G.T. seg inn i N. S. i 1941. Var i kontakt med mange fremtredende NS-folk og Gestapo-folk på Sørlandet.

Han har hatt mange vanskeligheter i sin hjemby fordi han ble medlem av NS. Det var bare hans mor og stefar, samt hans nærmeste forbindelse i organisasjonen som kjente til hvorfor han var medlem i NS.

H. M. Kongens Kabinetssekretær.

Oslo Slott, den 24. oktober 1946.

Herr gårdbruker Gunvald Thomstad,
Helle pr. Flekkefjord.

Man er bekjent med at De etter henstilling fra löytnant Stenvold meldte Dem inn i N.S. i 1941 og under krigen utførte etterretningstjeneste med radioforbindelse til England.

Vedlagte dokument, undertegnet av professor Tronstad, har vært i H.M. Kongens besiddelse, og for det tilfelle at De eventuelt skulle ha noen ubehageligheter på grunn av Deres medlemskap i N.S., har Hans Majestet pålagt meg å oversende Dem nevnte dokument.

Dokumentet bes oppbevart på betryggende måte, og jeg tør likeledes be Dem erkjenne mottagelsen av dette.

Erhöligst

V. Bommen

1 bilag

Rek.

Ble spillet drevet for langt?

Skal man lykkes som dobbeltspiller, må man være overbevisende, og man er nødt til å gå langt. Men hva vil *for langt* si? En første naturlig tolkning av dette utsagnet måtte være at det gikk ut over arbeidet i Cheese; at kreftene ble brukt til å organisere NS-virksomheten i Flekkefjord og ikke driften av senderen på Helle. På et tidspunkt ble

denne problemstillinga satt på spissen, da Tomstad ble innkalt til Østfronten. For å hindre dette, laget Tomstad en dramatisk motorsykelulykke hvor han skadet beinet, og ble stridsudyktig. Sendingen fra Helle stoppet i flere uker.

En alternativ tolking er at man bidro til å styrke nazistenes oppslutning i Flekkefjords-distriktet ved å gi NS legitimitet på lokalplanet. Nasjonal Samling hadde store problemer med å rekruttere medlemmer i distriktet, og en ung bonde fra Nes kunne utgjøre en forskjell. Tomstad hadde også fått ansvaret for rekrutteringen i kommunen.

En tredje og mer dramatisk versjon er at man var redd for at dobbeltspilleren var i ferd med å skifte side. Det er riktignok ingenting som tyder på at dette faktisk var tilfelle. På samme tid er det ingen tvil om at Tomstad drev spillet veldig langt. Dette var nødvendig for at dekkoperasjonen skulle lykkes. Både Abwehr og Gestapo hadde sine agenter i distriktet. Derfor var hirduniformen en nødvendighet. Men det skapte reaksjoner også blant nære venner og samarbeidspartnere.

Etter hvert krevde dobbeltspillet mer og mer av Tomstad. I det skriftlige kildematerialet vi kjenner til, er denne utviklingen vi har beskrevet ovenfor problematisert flere steder. Per Hansson beskriver utviklingen av NS-medlemskapet til Tomstad i *Det største spillet*. Boka bygger på omfattende samtaler med Cheese-medarbeidere, og ikke minst på grundige intervjuer med Tomstad sjøl. Ifølge Hansson mente Starheim vinteren 1942 at Tomstad hadde drevet sitt nazi-spill for langt, og han ble bedt om å trappe ned virksomheten. Dette var lettere sagt enn gjort (Hansson, 1965/1986, s. 150).

Av debatten i 2016 kan man lett få inntrykk av at Gunvald Tomstads innsats under krigen er et kontroversielt tema på Sørlandet. Dette er ikke tilfelle, de kritiske røstene er få. De er riktignok høyrøstede, og deres motiver er ikke enkle å avdekke. Debatten er et etterkrigsfenomen og henger først og fremst sammen med reaksjoner på boka og filmen *Det største spillet*, som etter kritikernes oppfatning ikke gir et korrekt bilde av innsatsen til de enkelte Cheese-medarbeiderne. Det er imidlertid ikke mulig å finne spor av denne kritikken i norske og britiske dokumenter under krigen. Tomstads tillit hos SOE ble på ingen måte svekket i løpet av 1942, da han var aktiv i NS. Det motsatte var snarere tilfelle. Dersom

det virkelig var slik at Tomstad hadde drevet spillet for langt, ville det nok blitt tatt tiltak for å plassere han på sidelinja i arbeidet.

I forberedelse til Carhampton-operasjonen spilte Tomstad og Cheese en viktig rolle. De telegrammene som ble sendt til ulike stasjoner på Sørlandet høsten 1942, var adressert til nettopp Tom.

SOE hadde fått et brohode i Flekkefjord gjennom Cheese sin aktivitet i 1941 og 1942. Høsten 1942 utviklet SOE planer om å sette opp geriljagrupper i distriktet. Det skulle sendes nye W/T-sett til området, og gruppene skulle organiseres rundt disse senderne. En av disse hadde kodenavnet TOMTIT, og organisatoren skulle være Gunvald Tomstad (National Archives SOE, HS2 151 Norway Operation Cheese, s. 107–110).

Dette viser at Toms tillit hos SOE ikke var svekket, og heller ikke Kåre Austad – i 1942 – rapporterte om negative forhold knyttet til Tomstads NS-medlemskap. Det er heller ikke spor av «sviktende lojalitet» fra Tomstads side i London-rapportene fra Ola Eide, Johannes Seland, Viggo Axelssen, Andreas Lone, Asbjørn Fjeld eller Oddvar Veraas. Da Milorg på Sørlandet var i kontakt med SOE i 1944 angående sabotasje eller bombing av Fiskaa verk i Kristiansand, var det Tomstad de hadde kontakt med i London (Stø & Hanssen, 2020, s. 304).

Var NS-medlemskapet verd prisen?

Helle-senderen var aktiv i første halvår 1941 og i hele 1942. Få andre sendere i Norge kan vise til en slik historie. Det er all grunn til å tro at Tomstads NS-medlemskap og aktive deltakelse i partiets ulike aktiviteter bidro vesentlig til å lette trykket på Helle-senderen. I den forstand var medlemskapet i NS en riktig taktisk vurdering fra Cheese sin side.

Sett utenfra, og i ettertid, er ikke svaret like klart, særlig siden vi kjenner fasiten. Hadde det ikke vært mulig å finne andre måter å beskytte senderen og folkene rundt den på?

Belastningen under krigen ble større og større for Tomstad. Han levde med senderen og dobbeltspillet gjennom nesten to år. Han ble trukket lenger inn i den nazistiske organisasjonen enn både han og Cheese-organisasjonen hadde sett for seg da de startet dobbeltspillet. Kontaktnettet med Gestapo ble styrket, både i bredde og dybde. Etter hvert som

opprullingen av den organiserte motstanden fant sted, og forhørene ble mer og mer brutale, begynte nettet å snøre seg sammen rundt ham. Gestapo hadde fått tak i dekknavnet hans, Tom. På et tidspunkt ble han trukket inn i jakten på seg sjøl.

Tomstad kom seg over til Sverige og deretter til Storbritannia. Han ble overført fra SOEs treningsleir til den norske regjeringens informasjonskontor, hvor han jobbet sammen med Johannes Seland. Han var en merket mann da han kom tilbake til Norge i 1945. Sammen med svært mange andre var han i praksis krigsinvalid. Han både vant og tapte «det største spillet».

Avslutning

Cheese spilte en viktig rolle som organisator av motstandskampen på Sørlandet, særlig i krigens første år. Senderen på Helle var den første SOE-operasjonen som opprettet to-vegs kontakt mellom Norge og britiske og norske myndigheter i London. I 1941 var det bare to andre SIS-sendere som var aktive i Norge. I januar 1942 var Starheim og Fasting også de første SOE-agentene som ble sluppet i fallskjerm over Norge.

Cheese knyttet kontakt med det som seinere ble Milorg i Oslo. Organisasjonen hadde havnespioner i Stavanger og Kristiansand og nær kontakt med personer i oljeselskapene og på flyplassene. I tillegg hadde organisasjonen et velfungerende kurersystem langs strekningen Oslo–Stavanger, og alle ruter førte fram til Tor Njaa og deretter til Tomstad og Starheim på Helle. Heltene er kjent, men i dette nettverket er det fremdeles mange ukjente navn.

Cheese rapporterte om den sivile og militære skipstrafikken langs kysten, oppbyggingen av tyske militæranlegg, oljeforsyningene i landet og den politiske utviklingen i Norge; i tillegg til de temaer vi har behandlet her: bombingene av Sola flyplass og operasjon Barbarossa.

Fra 1942 skiftet Cheese fokus fra etterretning til oppbygging av den militære motstandskampen i landsdelen. Sentralt her sto flydropp av våpen og materiell, organisering av geriljagrupper og våpenopplæring av soldatene. Planene var omfattende, men ble i vekslende grad satt ut i livet. Det fant sted en omfattende våpeninstruksjon, og våpen ble sendt både

med ubåter og fly-dropp. Men i desember 1942 ble Laudal-organisasjonen rullet opp av Gestapo. Dette rammet også Cheese, og flere av de sentrale personene måtte flykte.

Likevel, Cheese-senderen i Kvinesdal fortsatte sin virksomhet et halvt år til. Tyskerne drev omfattende søkning etter senderne både på Helle og Kvinesheia, men senderne fant de aldri!

Arkivkilder

Gunvald Tomstads arkiv.

Norges Hjemmefrontmuseum, *SOE arkivet*, boks 24 og 25. Mappene til Cheese, Swan, Thrush, Carhampton, Cockerel og Vestige IV.

Riksarkivet, *Landssvikoppgjøret*. Mappene til sentrale NS-medlemmer i Flekkefjord som Harald Sunde, Thore Tjersland og Ole Damman, samt Thorleif Øymoen fra Farsund.

The National Archives, Kew, London, UK. HS 150 og HS 151, Norway, Cheese.

UK-Government. SOE-Charter. London, July 22, 1940.

Referanser

Abrahamsen, O. A. (1987). *Flekkefjord på 1900-tallet. Omstilling og vekst*. Flekkefjord Sparebank.

Andreassen, J., van der Hagen, A., Johansen, E., Nilsen, A. H. L., Starheim, O. K., Starheim, P. & Taraldsen, K. (2016, 8. juni). Bløffer om lokal krigshistorie. *Fædrelandsvennen*.

Grasmo, W. D. (1972). *Den militære motstand i D18 1940–1945*. Universitet i Oslo.

Greve, H. S. (2016, 10. august). Krigshelten Gunvald Tomstad. *Fædrelandsvennen*. <https://www.fvn.no/mening/i/oz456/krigshelten-gunvald-tomstad>

Hansson, P. (1986). *Det største spillet*. Den norske Bokklubben. (Opprinnelig utgitt 1964)

Hauge, E. O. (1955). *Mannen som stjal Galtesund*. J. W. Cappelens forlag.

Haugland, M. (2001). *I natt gjelder det*. Genesis forlag.

Haugland, M. (2016, 22. september). Utstilling til strykkarakter. *Fædrelandsvennen*.

Haugland, M. (2019). *Dø om så det gjelder*. Dokumentforlaget.

Haugland, M. & Taraldsen, K. (2016, 15. august). Tomstad – krigshelt som bløffet. *Agder Flekkefjords Tidende*.

Herrington, I. (2004). *The Special Operations Executive in Norway 1940–1945. Policy and operations in the strategic and political context* [Doktorgradsavhandling]. De Mountfort University, Storbritannia.

- Jensen, E., Ratvik, P. & Ulstein, R. (1948). *Kompani Linge*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Mackenzie, W. (2000). *The secret history of S.O.E. The Special Operations Executive 1940–1045*. St. Ermins's Press/Little Brown.
- Rasmussen, T. F. (2016, 16. september). «Sannhetsapostlenes» mangelfulle kildekritikk. *Agder Flekkefjords Tidende*.
- Seland, J. (1947). *Farsunds historie og Farsunds sparebanks 100 års historie: Bd. 3. En by gen bank*. Farsunds Sparebank.
- Seland, J. (1983). *Bygdebok for Nes Herred: Bd 3. Kulturhistorie*. Nes bygdeboknemd.
- Stø, E. & Hanssen, H. S. (2020). *Uten å nøle. Historien om Cheese og senderen på Helle*. Eget forlag.
- Søyland, K. (1945). *Rapport om virksomhet i etterretningstjenesten under krigen*.
- Taraldsen, K. (1988, 21. mai). Gunvald Tomstad en historisk bløff. *Fædrelandsvennen*, s. 3.
- Ulstein, R. (1989). *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45: Bd 1. Amatørens tid*. Cappelen's Forlag.

KAPITTEL 7

Krigsminner i nye norske romaner

Unni Langås

Universitetet i Agder

Abstract: In this article, I analyze three novelistic projects from the last decade, i.e., Jon Michelet's six-volume work *En sjøens helt* (2012–2018), Simon Stranger's *Leksikon om lys og mørke* (2018), and Kjartan Fløgstad's *Due og drone* (2019). The novels address events during the war but have different agendas in contemporary public debate. Michelet's errand is to draw attention to the war sailors' achievements, Stranger's to remind us of the sufferings of the Jews, as well as to try to understand a Norwegian Nazi, and Fløgstad's to underpin a thesis about the corruptive workings of capitalism and today's terrorism's roots in the past. I show how Michelet uses the suspense genre, and how he writes engaging about his seamen, but recirculates an old-fashioned gender matrix. Stranger involves the reader in the questions he asks and tries to evoke empathy and promote insight but tends to use clichés and a pathologizing discourse to understand the perpetrator. Fløgstad has a deconstructive strategy in his plot development since the novel's generational pattern, its hero narratives and its subject constitutions are consistently questioned and dissolved. His style is more self-reflective than the other two, due to a saturating ironic rhetoric and a playful attitude to conventions. Finally, I discuss the noteworthy phenomenon, that they all use sexuality to further their conceptualizations of the past in the present.

Keywords: war memories, war fiction, historic novel, Jon Michelet, Simon Stranger, Kjartan Fløgstad

Innledning

I skjønnlitteratur om krigen er det tette koblinger mellom fortidige hendelser og fiktive fortellinger, men intensjonen om å formidle krigserfaringer på en opplysende måte til vår tids publikum, er som regel en del av sangeren. Dette gjelder også de tre romanprosjektene jeg vil ta for meg

Sitering av denne artikkelen: Langås, U. (2021). Krigsminner i nye norske romaner. I T. Bjerkås, T. V. H. Hagen & G. Aaby (Red.), *Tid for anerkjennelse. Andre verdenskrig i fortid og i nåtid* (Kap. 7, s. 169–191). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.148.ch7>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

her, nemlig Jon Michelets seksbindverk *En sjøens helt* (2012–2018), Simon Strangers *Leksikon om lys og mørke* (2018) og Kjartan Fløgstads *Due og drone* (2019). Disse romanene er interessante fordi de alle har fått en stor leserkrets, og de bidrar derfor til å formidle krigsminner fra vår tids perspektiv til et bredt publikum.¹ I denne artikkelen vil jeg undersøke måten dette foregår på, hvilke forestillinger som skapes, og hva dette kan fortelle om bruken av krigshistorie i dag.

Litterære tekster skaper kollektive forståelser av fortidens hendelser og deltar i dynamiske og kontinuerlige reforhandlinger av disse (Rigney, 2005). Dette kan for det første skje i form av inkludering av marginaliserte grupper i de kollektive minnene, slik Jon Michelets romanverk er et eksempel på. Når krigsseilernes historie med disse bøkene har fått fornyet oppmerksomhet i norsk offentlighet, så oppfattes det som en anerkjennelse av at deres innsats hittil har vært tilsidesatt og underbelyst. Til en viss grad gjelder dette også jødernes historie, som er tematisert av Simon Stranger, men hans roman har også et fokus på nazisten Henry Rinnan. Romanen inngår derfor – for det andre – i en trend som retter søkelyset mot overgriperne, deres motivasjoner og handlinger. For det tredje kan reforhandlingene av historien settes inn i en dagsaktuell politisk problematikk, slik Kjartan Fløgstads roman er et eksempel på. Ikke bare skaper han ved hjelp av narratologiske grep en kausal sammenheng mellom krigsprofitører da og kapitalister nå, men også mellom nazistenes systematiske voldsutøvelse og nåtidens terror.

I det følgende vil jeg undersøke bøkene til Michelet, Stranger og Fløgstad med henblikk på måten fortiden er formidlet på, og hvilke ærender og virkninger romanene kan ha i en samtidig kulturell kontekst. Analysen er inspirert av teorier om minnemediering og hvordan denne produserer en intertekstuell komposisjon der den tekstlige gjengivelsen

---

¹ Om Jon Michelets serie skriver forlaget Oktober: «En sjøens helt ble en eventyrlig suksess og har toppet bestselgerlistene helt fra starten i 2012. De fem første bindene er utgitt med et samlet opplag på 759.000 eksemplarer» (Oktober, 2021a). Forlaget skriver også at de to første bindene er de to mestselgende romanene, bortsett fra krim, i Norge i perioden 2010–2019 (Oktober, 2021b). Også Simon Strangers roman *Leksikon om lys og mørke* fikk begeistret mottakelse og mange lesere, og forfatteren ble tildelt Bokhandlerprisen for 2018. Romanen ble også satt opp til gode kritikker på Trøndelag teater høsten 2020 og er blitt oversatt til mange språk. Kjartan Fløgstads utgivelser får regelmessig stor oppmerksomhet, og *Due og drone* ble meget godt mottatt av kritikere. Det foreligger også allerede en vitenskapelig artikkel om boka (Gujord, 2020).

av historiske hendelser blandes opp med kulturelle konvensjoner (Hirsch, 2008). Det overordnede spørsmålet er derfor hvordan framstillingen av erfaringer og hendelser i fortiden er preget av medieringens egne mekanismer, det vil si hvilke narrative mønstre, diskursive stiler og motiviske elementer tekstene preges av, og hvilke konsekvenser dette får – både for fortidsforståelsen og for oppfatningen av nåtidige problemstillinger. Jeg argumenterer for at romanene på hvert sitt vis resirkulerer preetablerte uttrykksformer, og at lesningen ikke bare må engasjere seg i tekstenes historieformidling, men også i deres både kritiske og ukritiske gjenbruk av kulturelle konvensjoner.

En sjøens helt

Skjønnlitteratur kan ifølge Ann Rigney (2008) fungere som en katalysator (*catalyst*) for å oppdage og rette søkelyset mot temaer som har vært neglisjert i minnekulturen. I slike tilfeller er litteraturen en aktør med egen operativ betydning ved at den peker på sosialt relevante emner som fortjener oppmerksomhet. Selv om krigsseilernes innsats på ingen måte har vært en ukjent del av norsk krigshistorie, har Jon Michelets seksbindsverk *En sjøens helt* (2012–2018) åpenbart fungert som en slik katalysator og bidratt til økt interesse og forståelse. Romanserien har oppnådd stor anerkjennelse og utbredelse, og forfatteren har fått en rekke priser for disse bøkene. Michelets forlag, Oktober, kaller serien et «minnesmerke» og gir den noe av æren for at daværende forsvarsminister Anne-Grete Strøm-Erichsen i 2013 ga krigsseilerne en offentlig beklagelse. Da avisen VG i 2014 kåret de viktigste nordmennene siden 1814 i forbindelse med Grunnlovsjubileet, stemte leserne fram den ukjente krigsseileren som nr. 1 på lista. «Dette hadde nok ikke skjedd uten Michelets bøker», skriver forlaget i sin markedsføring (Oktober, 2021a).

Romanene er blitt lest som troverdige skildringer av norske sjømenns erfaringer under krigen, og de er utvilsomt fulle av korrekt og etterprøvable informasjon om sitt emne. Både Michelet selv og forlaget har takket historikere for faglig assistanse, og på sin hjemmeside har forfatteren lagt ut et omfattende kilderegister. Han har også gjort rede for feil som er påpekt av leserne og som er blitt korrigert i nye utgaver. Krigsseilerserien

har med andre ord fungert inn i vår tid både som en leksjon i historisk kunnskap om hendelser på havet under andre verdenskrig, og som en påminnelse om at sjømenn i handelsflåten bidro med verdifull innsats.

Romanserien har tre hovedintensjoner og tilsvarende diskursiv stil: den skal bidra med informasjon om krigen på havet; den skal framheve sjømennenes innsats; og den skal underholde. Disse tre intensjonene har hver sin fortellemåte, nemlig en didaktisk fortellemåte, en helteskapende fortellemåte og en populærlitterær fortellemåte. Den første er informativ, den andre er glorifiserende og den tredje er fengende. Resultatet er at når disse blandes sammen, smitter effektene over på hverandre. Det som er skrevet for å glorifisere, kan leses som nøkternt, og det som er skrevet for å fenge, kan leses som sant. Denne typen blanding av intensjoner og stiler er et karakteristisk trekk ved historiske romaner, som nødvendigvis opererer i en dobbel temporalitet, nemlig handlingens da og forfatterens nå.

Teksten har altså for det første et tydelig didaktisk preg. Leseren får vite svært mange detaljer om skipstyper, våpentyper, geografi, politikk, medisin, mat, klær, språk, flora og fauna, samt ikke minst kulturelle forhold i sjømannsmiljøet. Den didaktiske fortellemåten blir gjort romantisk troverdig ved at informasjonen ofte blir gitt til hovedpersonen Halvor Skramstad av eldre, erfarne kolleger, eller ved at han leser i aviser og bøker og lytter til radio. Han er også selv en ualminnelig kunnskapsrik person for sin alder (atten år når han reiser ut), og bringer med seg talløse referanser og mye leksikonkunnskap om alt fra norsk litteratur til global historie inn i sin nye verden som sjømann. Dessuten melder han seg som sekretær for fagforeningen og går på møter for å følge med i det som skjer, og han er innom flere utdanningsinstitusjoner samt både fengsel, sykehus og rekreasjonsanstalt. Alt i alt har Halvor en eventyrlig karriere, selvsagt for at Michelet skal få fortalt om flest mulig sider ved den norske handelsflåtens aktiviteter. Dette gjør hovedpersonen til en svært litterær figur, ja, en mytisk skikkelse som vokser ut over sine realistiske erfaringsrammer.

For det andre er teksten en heltefortelling. Dette er en egen litterær sjanger med røtter tilbake til mytologi og antikkens litteratur, som for eksempel *Odyseen*. På attenhundretallet hevdet den skotske historikeren Thomas Carlyle, blant annet i boka *On Heroes, Hero Worship, and the Heroic in History* (1841), at verdenshistorien blir skapt av store menn

som med sin personlighet forandrer virkeligheten. Denne ideen tillegger individet, og især det hvite, mannlige individet, en avgjørende betydning for historisk forandring. Dermed gjør den denne mannen til hovedaktør for det kollektive minnet. I norsk litteratur om krigsminner finner vi blant annet Max Manus sine bøker, *Det vil helst gå godt* (1945) og *Det blir alvor* (1946), som passer godt til denne beskrivelsen. Til tross for beskjedenhetsretorikken i forordene, skildrer han seg selv som en som skaper norgeshistorie. Denne selviscenesettelsen er også blitt ukritisk gjenfortalt fram til i dag, ikke minst gjennom filmatiseringen av hans bøker, og den bidrar til å konnotere maskulinitet med mot, handlekraft, uselviskheter og nasjonalt ansvar. Jon Michelets prosjekt er å skape en sjøens Max Manus, et prosjekt som gir gutta på skauen konkurranse fra gutta på sjøen. Denne typen fortelling står fortsatt sterkt i blockbuster-film, og NRK har annonsert planer om en serie basert på bøkene til Michelet.²

Til slutt kan vi si at teksten i romanserien er underholdningslitteratur. Den spiller på fascinasjon og spenning, og den spiller på sex. De mest fengende partiene er der hvor Halvors skip blir angrepet og han skyter ned fiendens fly med sin kanon, og der han kjemper for livet i en livbåt sammen med andre fra det havarerte skipets besetning. Dette er en ren- dyrket mannsverden. Det er menn som har alle de aktive rollene, og som utfører heltedådene på nasjonens vegne. De risikerer livet i konvoier og blir utsatt for angrep fra ubåter, kryssere og fly, og de seiler med verdifull last for allierte nasjoner. Kvinner som seiler eller har aktive samfunnsfunksjoner, er ytterst få. Det fins én kvinne i en profesjonell stilling om bord, og det fins kvinner i sjømannskirken, i hoteller og pensjonater, i butikker og kafeer, men alle befinner seg i bakgrunnen av begivenhetene.

De fleste kvinnene som skildres, inngår i seksuelle relasjoner til mennene, først og fremst som prostituerte i utenlandske havner. Romanen har en rekke scener der sjømennene oppsøker bordeller og horestrøk, og det er få som nekter seg den sexen som tilbys. De prostituerte kvinnene er gode å ha, men de får ofte nedlatende omtale, både av fortelleren og av kundene. Det samme skjer ikke med dem som kjøper tjenestene, og det

2 I januar 2019 meldte NRK at de planlegger en filmatisering av romanene. Innspillingen har visstnok ennå ikke startet opp fordi finansieringen ikke er på plass.

blir klart at romanenes norm er at det er mer respektabelt å kjøpe enn å selge sex. Og mens ektemennene er på havet, eller oppsøker en prostituert i hver havn, sitter de norske kvinnene hjemme og fører et usynlig liv.

I den første romanen, *Skogsmatrosen*, blir Halvor kjent med thailandske jenter som bytter til seg nødtørftige goder fra skipsmannskapet mot seksuelle tjenester. Det framstilles som om de gjør det av godhet og varme følelser for de utenlandske mennene.³ Denne framstillingen, og kommentarer til den, har nok fått Michelet til å innføre en annen type kvinne i neste bind, *Skytteren*.⁴ I alle fall treffer Halvor her den irske Muriel Shannon, som er katolikk og medhjelper i en blomsterbutikk i Liverpool, senere sykepleierelev og sykepleier. Hun blir Halvors store kjærlighet og fungerer som et både aseksuelt ideal og et seksuelt begjærsubjekt for en mann i en mannsdominert verden. Tanken på henne hjelper ham til å holde seg seksuelt avholdende, stort sett, og det ender opp med at de gifter seg og får fire barn, noe som fortelles summarisk i bind seks, *Krigerens hjemkomst*. Men før det har hun klisjéaktig nok fungert som en reddende engel når Halvor er aller lengst nede, nemlig som et traumatisert og alkoholisert vrak i Oslos uteliggermiljø.

«Jeg kommer til å stupe død om her på kaia,» sier Halvor.

«Melodramatisk tullpreik,» sier Marcello. «Jeg føler på meg at du har en reddende engel.»

Marcello gir flaska til Halvor. Men Halvor drikker ikke, for akkurat da får han øye på noe.

Ut av frostrøyken kommer en kvinneskikkelse gående.

Kvinnen har på seg mørkeblå alpelue og lyseblå kåpe.

Drømmer han, eller er det spriten som spøker med ham?

«Muriel,» sier han. «Is it really you?»

«Yes, dear. I found you at last here on the waterfront.» (Michelet, 2019, s. 487–488)

-
- 3 Jon Rognlien skriver i *Dagbladet* (12.11.2012) at *Skogsmatrosen* er en slags «guttebok for viderekomme (ja, det er mye mannfolkprat her)», mens Olaf Haagensen i *Morgenbladet* (23.11.2012) er mer kritisk. «I passasjene om mannskapets omgang med prostituerte og kvasi-prostituerte kvinner rundt omkring på kloden, mister guttebok-romantikken som gjennomsyrrer *Skogsmatrosen* all sjarm», skriver han og mener boka kan leses som et forsvar for dagens sexturisme.
- 4 Slik kan vi lese Guri Hjeltnes' oppsummering av endringen i *VG* (18.11.2014): «Michelet gjorde i første bok unna noen manierte sexscener, roet ned i andre bok og lot Halvor forelske seg i Muriel.»

I hele romanserien er Muriel først og fremst en avstandsfigur som på den ene siden er objekt for Halvors dagdrømmer og på den andre siden ikke har noe eget liv som leseren får innblikk i. Hun blir en kysk kontrast til alle de prostituerte som de andre sjømennene oppsøker, og det er lett å se at romanseriens kvinneframstilling totalt sett er designet over den mytologiske motsetningen mellom hore og madonna. Denne kjønnsstrukturen er et sjablongmessig inventar i populærlitteraturen, og det er merkelig at Michelet ikke har prøvd å modernisere teksten sin på dette punktet. Ikke minst er dette problematisk av den grunnen jeg nevnte, nemlig at sannhetsverdien i den informative diskursen smitter over på underholdningsdiskursen, slik at leseren kan tro at når det ene er sant, så er også det andre sant.

Michelet og andre vil kanskje si at slik *var* livet til krigsseilerne, og at en slik ekstremt maskulin kultur *måtte* føre med seg at kvinners kropp ble en seksualisert vare på kjønnsmarkedet. Til det er det to ting å bemerke. For det første kan vi stille spørsmåltegn ved at intensjonen om å oppgradere sjømennene, samtidig skal bety å nedgradere kvinnene, eller i alle fall å usynliggjøre dem som faktisk gjorde en innsats. Selv om Michelet ifølge forlaget anstrenget seg for å «finne» kvinner, er det bemerkelsesverdig få kvinnelige seilere som får plass og betydning i romanene. Historisk forskning, som Michelet hadde tilgang til (Lønnå, 2010), viser at antallet kvinner som seilte, slett ikke var ubetydelig.⁵

For det andre må vi ta i betraktning at beskrivelsen av fortidige hendelser blir valgt og perspektivert ut fra interesser og behov i nåtiden, og at en roman alltid vil fungere som en aktør inn i sin tid. Da er det legitimt å stille spørsmålsteget ved Michelets prioriteringer. For resultatet av forfatterens valg er at forestillingen om mannen som en aktiv, modig, handlekraftig og nasjonalt engasjert person blir styrket. Riktignok er han svak på noen punkter og ligger under for sterk trang til tilfeldig sex og overstadig rusmisbruk, men dette unnskyldes og normaliseres av

5 I *Sjøens kvinner. Ute og hjemme* skriver Elisabeth Lønnå (2010, s. 95–96): «Statistikk utarbeidet av norske myndigheter under krigen har med tall for hvor mange kvinner som seilte i Nortraships flåte, men disse tallene er altfor lave: 15 stewardesser i 1940 og 19 i 1943. [...] I virkeligheten seilte minst 233 kvinner i Nortraships flåte under krigen, 93 norske og 140 utenlandske. At forskjellen er så stor, henger sammen med at kvinner til sjøs ikke ble regnet som 'sjømenn' og at en stor del av dem heller ikke i fredstid var blitt registrert sammen med resten av mannskapet.»

omstendighetene, slik at det i stedet blir et positivt trekk ved maskuliniteten. Denne heroisering av mannen går på bekostning av kvinnen. Hun framstår nemlig som en samfunnsmessig passiv person og figurerer enten som et eterisk objekt for erotiserte dagdrømmer eller som en profesjonell tilbyder av sex. I den grad hun har et oppdrag i denne romanen, så handler det klisjéaktig nok om å yte omsorg for mannen med sin tro, sitt håp og sin kjærlighet.⁶

Leksikon om lys og mørke

Krigsminnelitteratur har ofte generasjonsforhold som narrativ struktur. Dette henger sammen med at krigsminner gjerne blir formidlet fra første generasjons tidsvitner til de påfølgende generasjonene. Marianne Hirsch (1997) lanserer begrepet «etterminne» (*postmemory*) for å karakterisere det forholdet at et minne ikke refererer til en persons egne erfaringer, men til andres. Etterkommerne har minner som ikke er deres egne, men som er blitt overført til dem ved hjelp av fortellingene, bildene og atferden til dem de vokste opp med. Dermed løses det individuelle minnet fra den direkte erfaringen, noe som unektelig utvider minnebegrepet på utfordrende vis. Hirsch erkjenner dette problemet, men påpeker at andre generasjons familiemedlemmer selv bruker begrepet minne i stor utstrekning fordi de føler seg dypt emosjonelt involvert i slektningenes skjebner. Etterminner er derfor en forbindelse til fortiden som ikke er basert på hukommelse, men på forestilling, projeksjon og skapelse. Det betyr at etterkommeren utvikler en evne til å forestille seg hva andre har opplevd, overføre det til sitt eget liv og skape uttrykk for det (Hirsch, 2008, s. 107).

Etter hvert har begrepet etterminne blitt utvidet til å karakterisere ikke bare andre eller senere generasjoners minner, men også en overføring internt i en generasjon og dessuten en posisjon som kunstnere og forfattere kan innta og tale ut fra. Å «huske» noe fra denne posisjonen, handler om å sette seg inn i andres erfaringer og utvikle empati og forståelse for deres opplevelser. Med et slikt utvidet minnebegrep faller riktignok svært

---

6 Her alluderer jeg til *Peer Gynt*, som – talende nok – har en liknende slutt.

mange kulturelle uttrykk inn under begrepet etterminner, men Hirsch argumenterer for å begrense definisjonen til kulturelle uttrykk som ivaretar den affektive (sterkt følelsesladde) forbindelsen mellom fortidens hendelser og nåtidens bearbeiding. Etterminnets kulturelle uttrykk skal derfor ikke forstås som en hvilken som helst nåtidig representasjon av fortidige hendelser, men som et forsøk på å reaktivere (*reactivate*) og kroppsliggjøre (*reembody*) sosiale og kulturelle minnestrukturer ved å tilføre dem familiære og individuelle måter å huske på (Hirsch, 2008, s. 111).

Denne estetiske posisjonen passer godt som karakteristikk av Simon Strangers roman. Forfatteren har satt seg fore å fortelle historien til sin kone Rikkens jødiske familie, fra første generasjons tidsvitner til femte generasjons tippoldebarn, det vil si deres egne to barn, Lukas på ti og Olivia på seks. Forbindelsen blir trukket tidlig i romanen når den lille familien står samlet ved snublesteinen etter Hirsch Komissar, som ble drept på Falstad den 7.10.1942. Sønnen stiller det åpenbare, men vanskelige spørsmålet om hvorfor han ble drept, og romanen etablerer slik en problemstilling som den på ulike måter prøver å besvare. Derfor må den ikke bare fortelle familiens historie, men også utarbeide en fortelling om nazisten og terroristen Henry Rinnan. Romanen blir dermed ikke minst også en undersøkelse av hvordan det kunne skje at en gutt fra en skomakerfamilie i Levanger kunne ende opp med å utføre slike forferdelige handlinger.⁷ Det er altså to spor som følges i denne romanen, nemlig på den ene siden en opprulling av hendelser knyttet til fem generasjoner i familien Komissar, og på den andre siden et forsøk på å forklare fenomenet Rinnan. Det første sporet handler om ofrene, det andre om gjerningsmannen, men begge er konstruert ved hjelp av litterære konvensjoner og etterminnets preetablerte former.

7 Stranger opplyser følgende om sine kilder: «Livet til Rinnan er myteomspunnet, og forskjellige biografier har tiltro til forskjellige historier. Jeg skylder særlig Per Hanssons *Hvem var Henry Rinnan* stor takk, men har også hatt nytte av *Rinnans testamente* av Ola Flyum og Stein Slettebak Wangen, *Nådetid* av Vera Komissar, *Kvinnene i Rinnanbanden* av Idar Lind, *Holocaust i Norge* av Bjarte Bruland, *Mors historie* av Mona Levin og *Det norske folkemord* av Herman Willis. I tillegg har boken *Rinnans sønn* og diverse intervjuer fra arkiver vært viktige i forståelsen av Henry Rinnan» (2018, s. 395–396).

En slik litterær konvensjon i fortellinger om holocaust er taushet.⁸ Litterært sett har taushet stor fascinasjonskraft, for den legger premisser for et plott som konsentrerer seg om hva tausheten skjuler. Tausheten er spenningsdrivende og gåtefull, og den egner seg derfor til å skape interesse for en fortid med et ofte traumatisk innhold. I *Strangers* roman er tausheten forbundet med det merkelige faktum at den jødiske familien, Gerson og Ellen med barna Jannicke og Grete, Rikkens mor, etter krigen flytter inn i Bandeklosteret, Rinnanbandens hovedkvarter i Trondheim. Ellen vet på forhånd ikke noe om husets fortid, for Gerson og hans mor Marie unnlater å fortelle om det, og kunnskapen om at familien har bodd der, kommer også helt overraskende på neste generasjon, Rikke og Simon. Huset får dermed et litterært potensial som et mystisk sted for hemmeligheter og hjem søkelse. Her møtes de to sporene i romanen, og her får fortidens forbrytelser funksjon som arnested for etterminner hos holocaustofrenes etterkommere. Dette blir i særlig grad synlig i Ellens tilfelle. Hun har hele tiden slitt med å finne seg til rette i huset, og forfatteren lar denne utilpassheten tilspisse seg i en scene der Ellen ser for seg et gjenferd:

Det er bare tull å tro at det skulle være noen der nede, tenker hun, for det finnes ikke gjenferd. Likevel skjelver hun på hendene da hun løsner klesklypene, og har sånt hastverk at den hvite blusen sklir ned på gulvet, slik at hun blir tvunget til å skyve duken til side og bøye seg ned. Ellen griper tak i plagget og flytter det opp fra gulvet, og så kommer det et lite skrik ut av munnen hennes idet bevegelsen blottlegger det som ligger under. Det er bare et rundt sluk som vannet kan renne ned i, men i et blaff ser Ellen blodet renne ned og hører ordene fra en venninne: Har du hørt om det? De parterte visst tre mennesker i den kjelleren. (Stranger, 2018, s. 196)

8 Eksempler på dette er Merethe Lindstrøms *Dager i stillhetens historie* (2011) og Irene Levins erindringsbok om moren, *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020). Tausheten blir også kommentert av Jakob Lothe, som i *Kvinnelige tidsvitner. Fortellinger fra Holocaust*, skriver: «Mens mange tidsvitner forble tause livet ut, er det karakteristisk for vitnesbyrdene i denne boken at forholdet mellom taushet og fortelling framstår som et både og snarere enn et enten eller. Selv om det varierer fra tidsvitne til tidsvitne når de tok til å fortelle, dreier det seg for flere av dem om en periode på mer enn 50 år» (Lothe, 2013, s. 38).

Stemmen i hodet, det imaginære synet av blod og tanken på at kjelleren huser et gjenferd, er litterære uttrykk for en person som er hjemsoekt av fortidens traumer. Ellen har ikke selv blitt utsatt for vold eller overgrep, og det er ikke sine egne minner hun er plaget av, men hun beskrives likevel som en person som er besatt av fortiden. Dette kan relateres til psykoanalytikerne Nicolas Abraham og Maria Torok (1994) sitt begrep om «fantomet». Det beskriver en psykisk tilstand av ubevisst minneoverføring fra tidligere generasjoner til den neste og en sterk opplevelse av å bli hjemsoekt av fortiden. Teorien kan kanskje brukes til å forstå Ellens psykiske problematikk, men viktigst i denne sammenhengen er at hjemsoekelsen er et litterært uttrykk som skal ivareta den affektive forbindelsen mellom fortidens hendelser og nåtidens bearbeiding. Stranger kjenner ikke til hva Ellen faktisk har tenkt og følt, men behovet for å forstå hvordan det kan ha vært å være jøde i terrorens hus, blir dekket av hjemsoekelsens vokabular.

Men hvordan kan en forfatter komme så tett på som mulig til hva en annen person har opplevd? I litteratur om krigen spiller tidsvitners beretninger en viktig rolle som kildemateriale. De blir derfor også ofte sitert og gjenfortalt, og dette finner vi et godt eksempel på i Strangers roman. Vera Komissar var gift med Jacob, den ene av de to sønnene til Hirsch og Marie. Senere, i 2000, giftet hun seg med Julius Paltiel, som var fange på Falstad under krigen. I boka *På tross av alt. Julius Paltiel – norsk jøde i Auschwitz* (1995) forteller Julius til Vera om sine opplevelser, deriblant en hendelse fra Falstad som også Stranger gjengir. Vera Komissar har skapt en jegforteller slik at leseren kan få innblikk i denne fortellerens tanker og følelser. Når det fortalte er lagt i munnen på tidsvitnet selv, kan det fortalte virke mer autentisk enn om forfatteren hadde beskrevet opplevelsene hans utenfra. I hennes framstilling veksler det smidig mellom referat, direkte tale og varierte former for tankegjengivelse, noe som styrker tekstens evne til å skape empati:

– Ser dere bladene som ligger på gårdsplassen? Det ser uryddig ut. Dere skal plukke dem opp!

Jeg ser meg rundt etter raker. Men der tar jeg feil. Dere skal krype. Ned på alle fire og sett i gang! Ikke med hendene. Plukk bladene opp med munnen! Har jeg oppfattet ordren? Med munnen? Joda, slik lyder befalingen. Mens vi

krabber på alle fire, skal ett og ett blad plukkes opp med leppene, og bringes over gårdsplassen. Jeg føler meg som en hund, orker ikke å se på vennene mine i samme situasjon. Vi kryper alle som dyr, ung som gammel. Det gjør vondt i knær og armer, i munnen – og på sin måte, og kanskje aller mest, i hjertet. Rundt oss står SS-vaktene med hevede geværkolber, klare til å slå den stakkaren som ikke krabber hurtig nok med blad i munnen. Mens vi strever på fire, virvler en SS-vakt opp den haugen med høstblad som vi har samlet sammen. Bladene sprer seg på nytt utover gårdsplassen. Vaktene ler. (Komissar, 1995, s. 31)

Simon Stranger har i stedet valgt en tredje persons forteller, og selv om denne fortelleren er allvitende, kommer han ikke like tett på offerets følelser. Dessuten har Stranger konstruert et «du», nemlig Hirsch Komissar, som fortelleren gjennom hele romanen tiltaler. Som vi ser av sitatet, blir denne kombinasjonen av et konstruert «du» og en fortalt hendelse referert utenfra, ikke like affektbetont og uttrykksfull:

Julius Paltiel forteller om en scene fra plassen med bjørketreet i en av bøkene han og Vera Komissar skrev sammen. Det var oktober 1942, like etter at du ble drept, og Julius var ute i luftegården med flere andre fanger da en av de tyske soldatene beordret dem til å fjerne løvet fra bakken. «Finnes det raker?» spurte en av fangene. Da lo den tyske soldaten av dem, tvang dem til å legge seg på alle fire og ga beskjed om at de skulle flytte bladene med munnen. Julius Paltiel måtte krabbe over plassen. Bore ansiktet ned i løvet og kjenne den vamble smaken av halvratne blader mot tungen. Alle med konsentrerte blikk. Bøye hodet og spytte ut bladene. Krabbe tilbake, bøye seg ned og bore hodet ned mot bakken igjen. (Stranger, 2018, s. 95)

Eksemplet illustrerer utfordringen med gjenfortellingen som litterær strategi, for selv om det slett ikke *må* være slik, så er det en risiko for at kvaliteten vil forringes med hver repetisjon. Samtidig ser vi at det er de fiksjonaliserende trekkene som bidrar til å enten svekke eller styrke fortellingens evne til å engasjere og overbevise.

Romanen innledes som nevnt med sønnens spørsmål: «*Hvorfor ble han drept, pappa?*» (Stranger, 2018, s. 9). Den skaper dermed en forventning om at dette spørsmålet skal belyses, og derfor rettes søkelyset ikke bare mot familiehistorien, men også mot Rinnan. Robert Eaglestone (2011) hevder at kjernen i overgriperlitteratur (*perpetrator fiction*) nettopp

handler om å finne ut av hvorfor noen (virkelige eller fiktive) mennesker begår grusomme handlinger. Men dette spørsmålet blir aldri besvart, mener han, og kan kanskje heller aldri bli det. Årsakene er komplekse. For det første kan det være at teksten egentlig ikke mener å stille spørsmålet, men så å si blir tvunget til det på grunn av den litterære formen. Forventningen om et svar på «hvorfor» ligger implisitt i enhver tekst som behandler umenneskelige gjerninger. For det andre kan det være at nazistenes verden er så ugjenkjennelig at et akseptabelt svar for en nazist (jødene blir drept fordi de er jøder), overhodet ikke gir noen mening for andre. For det tredje kan det være at ondskapens natur er umulig å forstå. Hvis ondskapen er overfladisk, klisjéaktig, banal, som Hannah Arendt mente, er det også umulig å komme til bunns i den. Ondskapen har ikke noen dybde.⁹ Uansett ligger spørsmålet om «hvorfor» implisitt eller eksplisitt i litteratur om overgripere, men samtidig, hevder Eaglestone, vil den i mange tilfeller vike unna («swerve») og unngå konfrontasjonen med det (2011, s. 16).

Stranger er ikke redd for å svare. Romanen gir faktisk mange svar, men de tilhører alle et repertoar av velkjente forklaringer på at noen mennesker blir sosiale avvikere, og dermed svekkes inntrykket av dybde i framstillingen. Dessuten blir svarene presentert på en måte som gir leseren lite rom for egne vurderinger. I skildringen av Rinnans barndom og ungdom legges det vekt på sosiale og psykologiske faktorer, så som fattigdom, utseende og mobbing. Momenter som trekkes fram, er at Rinnan var kortvokst og en sosial outsider, at han hadde mindreverdighetskomplekser og var en underdog, at han var redd for å virke feig og hadde lett for å bli smigret og barnslig imponert. Delvis blir disse momentene beskrevet på forklarende vis av fortelleren, og delvis blir de lagt inn som personens selvfortolkning. I skildringen av Rinnans reaksjon på avslaget om å få gjøre tjeneste i vinterkrigen, legges kortvokstforklaringen i tankene på hovedpersonen selv: «Ikke egnet for tjeneste. Han kan ikke fatte det, må

9 Arendt skriver: «It is indeed my opinion now that evil is never 'radical,' that it is only extreme, and that it possesses neither depth nor any demonic dimension. It can overgrow and lay waste the whole world precisely because it spreads like a fungus on the surface. It is 'thought-defying,' as I said, because thought tries to reach some depth, to go to the roots, and the moment it concerns itself with evil, it is frustrated because there is nothing. That is its 'banality'» (Arendt, 2007, s. 480).

lese brevet flere ganger før han er sikker på at det virkelig står der, svart på hvitt. Det står at han ikke er egnet for tjeneste. Ingen begrunnelse. Fy faen. *Er det på grunn av høyden?»* (Stranger, 2018, s. 168, min utheving). Den siste setningen er et spørsmål formulert som fri indirekte tanke, altså en kombinasjon av personens tanker og fortellerens stemme. Effekten er at fortelleren sier for mye og oppretter sammenhenger som burde ha vært overlatt til leseren å tolke.¹⁰

En tendens i samme retning er at spenningspotente scener mister spenningen fordi ordene som blir brukt om emosjonelle opplevelser, er for klisjépregede. Et eksempel er det første erotiske møtet med hans kommende hustru, Klara: «For en lykke det er! Å se henne kneppe opp blusen der, like foran seg. Ikke i fantasien, men på ordentlig. Å endelig få kjenne en kvinnes kropp mot sin, for aller første gang, og oppleve hvordan hvert sted på kroppen kan vekkes til live, gløde og sitre» (s. 124). Og senere, etter at de er gift, lar forfatteren Rinnan tenke: «For en fantastisk og enestående lykke det er: å kunne kysse henne på kinnet, og så gå videre ut døren, på vei til jobben» (s. 125). Men lykken varer ikke lenge, for Klara er fordringsfull, og Henry har for lite penger, og dermed er en ny, tilsynelatende innlysende forklaring brakt på banen: «En helt genial løsning på dette problemet» (s. 127). Løsningen blir ikke lenge hengende i lufta som en utfordring til leseren, men tvert om raskt forklart som underslag i utvetydig enkle formuleringer: «Tar overskuddet med seg hjem» (s. 133). Det er med andre ord kort vei mellom problem og løsning, noe som i teksten blir strukturert som eksplisitte årsaks- og virkningsforhold.

I portrettet av Rinnan hører den seksuelle volden med som en sentral komponent. For eksempel hevner han seg og skylder på Klara når kreditorene har hentet møbler og annet innbo i hjemmet deres. For å få utløp for aggresjonen, begår han voldtekt mot sin egen kone: «Han legger seg over henne, griper om sitt eget kjønn, klemmer det gjennom den tørre åpningen og registrerer bare så vidt at hun vrir ansiktet til side og

---

10 En av de kritiske kommentarene til Strangers roman kommer fra Bernhard Ellefsen i *Morgenbladet* (2021). Han mener at Strangers roman er «tvers gjennom sentimental», at fortelleren har en forklaring på alt, og at romanen ikke overlater noe til leseren. Når samtids litteraturen tar for seg et historisk stoff som holocaust, må det være til stede «en glipe av tvil, en innrømmelse av uro, et språk som er søkende heller enn *ferdig og fullendt* og stolt av seg selv», skriver han.

blir liggende urørlig» (Stranger, 2018, s. 141). Også i torturscenene spiller seksualitet en rolle og særlig i de tilfellene der offeret er kvinne. Her blir torturen som utføres for å tvinge informasjon ut av offeret, erstattet av en bestialsk lyst til ydmykelse og hevn med kjønnete og seksuelle overtoner. Dette er særlig tydelig i scenen med Rinnans tidligere elskerinne, Marie, som han torturerer og dreper på en måte som i Strangers versjon framhever de perverse motivene som er involvert. I en blanding av seksuelt begjær og sadistisk ondskap kutter Rinnan opp klærne til Marie på rituelt vis før hun henges naken opp i et tau og langsomt dør: «Han fører kniven opp til brystholderen og kutter den av. Så kommer brystene til syne der de flyter vakkert utover med brystvortene mot taket. De han har boret ansiktet inn i, slikket og sugd på» (Stranger, 2018, s. 341). Scenen er lang, detaljert og omstendelig fortalt slik at det ikke skal være noen tvil om gjerningsmannens patologiske seksualitet.

Stranger er langt fra alene om å tildele gjerningsmenn slike perverse tilbøyeligheter. Ett av Eaglestones eksempler er Steve Sem-Sandbergs roman *De fattiga i Łódź* (2009), som har den jødiske gettolederen Chaim Rumkowski som hovedperson. Han står i et konstant krysspress, et tvungent samarbeid med nazistene, og må hele tiden treffe avgjørelser som handler om liv og død for gettobefolkningen. Eaglestones kritikk går ut på at Rumkowski er tegnet ensidig negativt av Sem-Sandberg, og at denne karakteristikken blir toppet av en pervers seksualitet. Rumkowski er i denne romanen ikke bare korrump, svak og forfengelig, men også en kvin-nemishandler og pedofil voldtektsmann. Som om det ikke er nok å gjøre ham mer enn moralsk ansvarlig for deportasjonen av tusenvis av jøder, mener Eaglestone, må forfatteren i tillegg utstyre ham med forbrytelser som harmonerer med det tjueførste århundrets «zeitgeist» (2009, s. 19), nemlig seksuelle overgrep.¹¹

---

11 Denne tanken om at vår tid er preget av stor oppmerksomhet mot seksuelle overgrep, finner vi også i Fløgstads roman: «Valdsmann, hærtaking, valdtaking. Frigjering. Det likna på sambandet mellom overgripa og offer» (Fløgstad, 2019, s. 11).

Due og drone

Fløgstads roman er den mest komplekse og tolkningskrevende av dem jeg tar for meg her. Som krigsminnelitteratur spiller den på sterke nasjonale undertekster, som for eksempel motstandskampen i okkupasjonsårene og velferdsstatens utvikling i etterkrigstiden. Men den bringer også inn motfortellinger, som for eksempel lokalbefolkningens opplevelser under nedbrenningen av Finnmark og en norsk kvinne som får barn med en tysk soldat. Dessuten forfølger den karrieren til en SS-offiser og har dermed også et overgriperperspektiv. Anliggendet er imidlertid ikke å rendyrke skillet mellom rett og galt, nazist og nordmann, men å utvide gråsonene. Heltene blir detronisert og antiheltene nyansert, samtidig som interessen og kritikken ikke retter seg primært mot individer og deres mer eller mindre moralske habitus, men mot ideologienes betydning for menneskers handlinger i et historisk forløp.

Romanen har et mangegreinet generasjonsmønster som strukturelt konsept og med flere familier gjensidig involvert. Men familietilhørighetene er uoversiktlige, og de blander seg tidvis incestuøst sammen. Slektsforholdene er urene og uklare, og biologisk opphav blir mystifisert. Hovedpersonen Olav Ullvik Sima, også kalt Elvakongen, hevder seg å stamme fra «rein Hardanger-adel i rett nedstigande line i minst fjorten slektsledd» (Fløgstad, 2019, s. 16), men det er nettopp denne forståelsen av familiær og arvelig renhet romanen undergraver. Olavs adoptiv sønn, Pøyken Nyslott, er det biologiske barnet til Kcenia Nyslåttbuktmø, men hvem som er den biologiske faren, er uklart. Kanskje er det Ottomax Zuckerkandl, den nevnte SS-offiseren, som muligens også har et barn med Evgenja Starkopf, nemlig Oksana Konstantinovna, og som i så fall er halvsøster av Pøyken. Disse to får et barn, Konstantin (Stian) Nyslått, som dermed, i så fall, er produkt av et incestuøst forhold. Til disse mystifiseringene hører ikke minst at både Pøyken og Oksana sies å være barn av «to lik fra Litza», unnfanget den 31.4.1943 (en dato som ikke fins) og født 29.1.1944. «For Stian Nyslott fortonte familien seg som ein labyrint ein går inn i med stor fare for aldri å finne ut av» (Fløgstad, 2019, s. 447), heter det karakteristisk.

Til denne brokete og intransparente historikken knyttes også familien til kapitalisten Thorvald M. B. L. Seyss Jørgensen senior og fraskilte

fru Charlotte Seyss-Jørgensen, også kalt Sjalla, som har barna Thorvald (Torry) Seyss-Jørgensen junior og Kege Hege Bostrup. De blir både økonomisk og seksuelt involvert i Olav Sima og hans klan, blant annet ved at Olav får et forhold til Sjalla, som igjen blir observert av Hege i en seksuell situasjon med Pøyken. Dessuten har Pøykens mor, Kcenia Nyslåttbuktmo, en viktig rolle i det intime nettverket fordi hun ikke bare er muligens seksuelt involvert med Ottomäx Zuckerkandl, men også fordi hun etter frigjøringen av Finnmark lever sammen med Olav Sima på Bjølsen i Oslo før hun begår selvmord. Om noen i denne fortellingen er offer, er det Kcenia, fordi hun først blir gravid med og dernest trolig forrådt av en tysk soldat. Hun representerer derfor ikke bare de fordrevne i Finnmark, men også kvinner som blir enten voldtatt av eller emosjonelt involvert i fienden. Hennes velbegrunnede melankoli blir imidlertid overskygget av en ekstrem perfeksjonisme og derfor også jevnlig ignorert, men munner ut i at hun begår en perfekt rituell handling i iscenesettelsen av sin egen død.

Litterært sett har *Due og drone* mange forbilder og er også full av referanser til annen litteratur.¹² Selv nazisten Zuckerkandl siterer tyske klassikere og vers på latin under avhøret som Sima leder i august 1945. Romanen kan beskrives som en katalog over hendelser med en pikaro eller en slags Forrest Gump i subjektposisjonen. Olav Ullvik Simas liv er nemlig en reise gjennom norgeshistorien fra han er industriarbeider i Indre Ryfylke, motstandsmann under krigen, politimann på Bjølsen og til han blir advokat i firmaet Lorenskjold & Aastad, der han forsvarer klientene i saken mot Oslo-konsortiet.¹³ Han beveger seg med andre ord gjennom den politiske skalaen fra venstre til høyre og ender opp med å trenere saker om samarbeid med nazistene. Firmaet går godt på grunn

12 Som om romanen var en etterrettelig faktabok, er den forsynt med fotnoter. Noen henvisninger er reelle, mens andre (ironisk nok) er oppdiktet. Geir Hjorthol henviser til Fløgstads egne referanser når han lister opp litterære forbilder: «I innleiingskapitlet i *Ordlyden* (1983) peikar forfattarens alter ego, Wim Runar Leite (ein av dei oppdikta personane i *Fyr og flamme*), på så ulike litteraturhistoriske føresetnader som barokk, surrealisme, pikaeskroman, grotesk realisme og den latin-amerikanske 'magiske realismen', men også, og ikkje minst, den hardkokte kriminalromanen» (Hjorthol, 2019, s. 111).

13 Oslo-konsortiet var en gruppe investorer i norsk næringsliv som gjorde gode forretninger knyttet til Norsk Hydro. Dette skriver Anette Storeide (2014) om i sin bok *Norske krigsprofitører. Nazi-Tysklands velvillige medløpere*, en bok som i romanen bare nevnes i forbifarten som inventar på Simas kontor, men ikke er oppført i noteapparatet.

av omstilling, «Frå gass i Auschwitz til gass i Nordsjøen» (Fløgstad, 2019, s. 290), og sønnen Pøyken kan studere i sus og dus på privat college i Sveits fordi hans bonusmor, Sjalla, er søkkrik etter salget av sine andeler i Oslo-konsortiet. Selv lever Olav Sima til han er godt over hundre år og dør en passe antiheroisk død på trikken i Oslo.

I motsetning til Michelets og Strangers romaner har Fløgstads tekst en sterk selvrefleksjon som hele veien utfordrer leseren og stiller spørsmål ved det som blir fortalt. Side om side med faktabasert informasjon om historiske personer og hendelser løper fantastiske fortellinger som bryter med illusjonen om realistisk forankring. Transgenerasjonell minneoverføring finner sted, men blir også overskredet av tidsvitner som vokser ut over sine naturlige dimensjoner. Her er det ideologier – fascisme, kapitalisme, kommunisme – og ikke traumer som forplanter seg gjennom og på tvers av generasjonene. Gåter og mysterier blir lagt ut og bare delvis oppklart, og der sammenhenger blir antydnet, er det ikke godt å vite om de er til å stole på.¹⁴ Som historieformidling har romanen et didaktisk sikte, for den forsyner leseren med rikelig kunnskap som kan etterprøves, men til grunn for didaktikken ligger forventningen om at leseren er i stand til å tenke selv. De fleste forbindelseslinjene må vi finne ut av uten fortellerens hjelp, og fortelleren er forresten selv en tekstposisjon som det kan være vanskelig å bli klok på. Den gjennomgående ironiske stilen gjør at den politiske kritikken blir formidlet som satire, men satirens effekt kan diskuteres når fortidens hendelser ikke bare blir historisert, men også mystifisert.

Det narrative forløpet med forankring i krigen blir stilt opp mot en nåtidig fortelling om jakten på en rømt terrorist. Disse to forløpene viser seg å henge sammen under romanens overordnede politiske tese om at nåtidens høyreekstremisme har historiske røtter i nordmenns forretningsmessige samarbeid med tyskerne under krigen. Romanen åpner med at en terrorist har rømt fra et presumtivist rømningssikkert fengsel.

---

14 En av gåtene er den påståtte forsvinningen av Olav H. Hauges såkalte «krigsdagbøker», som opptar en relativt stor plass i romanen, og som har fått en god del oppmerksomhet i kritikken. Spekulasjonen om krigsdagbøkene og hva som kan ha stått i dem, henviser til det faktum at Hauges publiserte dagbøker har et opphold i perioden april 1939 til juni 1944. Heming Gujord er kritisk til Fløgstads bruk av dette motivet: «Ingenting tyder på at Hauge gjorde seg skyldig i anna enn *tankefeil* i samband med krig og nazisme» (Gujord, 2020, s. 127).

Gjennom de atten kursiverte avsnittene på bokmål, som er fordelt utover i den nynorske romanteksten, får vi vite at mannen er sporløst forsvunnet, og at de norske myndighetene aldri får tak i ham. De som jakter etter rømlingen, beskrives som uforberedte, hjelpeløse og diletantiske, akkurat slik som det norske forsvaret, ifølge kritikken, var i 1940. Slik romanen framstiller det, er dagens Norge fortsatt okkupert, men nå av amerikanerne. «*Kulturelt var landet ferdigokkupert. Det var bare å se på TV-programmet for morgendagen, hver dag*» (Fløgstad, 2019, s. 457). Som svar på terroristens flukt iverksetter politikerne tiltak som undergraver lover og rettigheter, og som har sin parallell i beredskapslovene under den kalde krigen.

Ironien i disse bokmålstekstene tar mange former. Allerede den første overskriften har en asterisk med en fotnote som forteller at framstillingen av drapsmannens flukt er basert på en samling reportasjer og kommentarer av redaktør Hege Bostrup, «med byline *Kege Hege i VG*, ei dagsavis i Oslo med nær kontakt til dei hemmelege tenestene» (Fløgstad, 2019, s. 7). Dermed har fortelleren skjøvet et annet navn foran seg og opprettet en forfatterinstansens maskerade, samt gitt et spark til Norges nest største avis. Denne Kege Hege viser seg dessuten å tilhøre den borgerlige og kapitalistiske familieklanen det fortelles om, idet hun er datter av Thorvald M. B. L. Seyss Jørgensen, en av de norske forretningsmennene som under krigen visste å «ri to hestar og stå med eitt bein i kvar leir» (Fløgstad, 2019, s. 65). Ordspill og navnelek er gjennomgående retoriske figurer som styrker selvrefleksjonen og underbygger satiren. At navn blir etterliknet,¹⁵ endret,¹⁶ utvidet¹⁷ og forkortet,¹⁸ peker mot en dekonstruktiv strategi som oppløser og omformer subjektinstanser til multiple

15 M.B.L. henviser for eksempel til Magnus Brostrup Landstad.

16 Albert Høse blir til Albert Höse og Albert Hoese etter hvert som karrieren går fra arbeider til nazist til pensjonist i Spania.

17 Pøyken Nyslotts fulle navn er Bastian Werwolf Zuckerkandl, oppkalt etter «den austerriske soldaten Ottomäx Zuckerkandl» (Fløgstad, 2019, s. 152). Werwolf var kallenavnet på en hemmelig organisasjon som ble dannet av SS høsten 1944, og som skulle gjøre sabotasje i områder som var tatt av de allierte. Hvorfor hans mor Kcenia har gitt ham dette merkelige navnet, er gåtefullt, men kanskje henspiller det på at hans mulige far, nazisten, har etterlatt seg et levende tegn bak fiendens linjer, som en slags blodets og geneses infiltrasjon.

18 KN, som har synsvinkelen i de kursiverte tekstene om jakten på terroristen, viser seg å være Konstantin (Stian) Nyslått, som er kommunikasjonsdirektør i Kongsfoss AS Våpen for fred (fusjonen av Kongsberg og Raufoss), sønn av Pøyken Nyslott og Oksana Konstantinovna.

personkonstruksjoner og identitetsutkast. Personene er fleksible stereotypier som utsettes for vedvarende ironisering, og enkeltpersoner vokser ut av normale proporsjoner og viser ut over seg selv i retning nasjonal historie og mytologi.¹⁹

Ironien ligger dessuten i det faktum at terroristen er sporløst forsvunnet. Han får dermed preg av et spøkelse som blir utsatt for en overdimensjonert oppmerksomhet fra politi, fengselsmyndigheter, etterretning, heimevern og forsvar. «*Ordrer ble gitt om å rykke tilbake til start*» (Fløgstad, 2019, s. 38), heter det når fangen er forduftet idet letemannskapene tror de har ham, som om det hele var et spill à la Monopol. Til og med romanens eget konsept blir offer for ironi når politiet med støtte fra «*akademisk terrorforskning*» begynner å se nærmere på det historiske sporet. «*Var det et sted i fortida drapsmannen hadde gått i dekning? Blant brunskjorter og hirdfolk?*» (Fløgstad, 2019, s. 111). Fortelleren peker ironisk på at krigens spøkelse typisk nok hjemsøker den norske selvforståelsen og selvransakelsen når fellesskapet og nasjonen er truet av nye angrep. Kombinasjonen av terrorangrepet (som åpenbart sikter til 22. juli, 2011) og den omfattende bruken av krigsanalogien i den offentlige responsen, kan i romanens behandling leses som en blanding av kritikk for dens umiddelbare overfladiskhet, og en tilslutning til en mer relevant tilnærming om man dykker dypere ned i forbindelsen mellom høyreekstremisme og kapitalisme.

Sist, men ikke minst er ironien komplett når det meldes (fortsatt med Kege Hege i VG som kilde) at drapsmannen ikke har flyktet likevel, men er tatt ut av cella for «*skjerpet forhør*»²⁰ av «*våre viktigste allierte*»²¹ (Fløgstad, 2019, s. 480). Muligens er han fraktet til en anstalt i Polen, som i sin tid ble opprettet av den tyske sikkerhetstjenesten i kamp mot kommunismen, og som nå fungerer som et «ekstrajudisielt område i kampen

19 Nasjonale karikaturer konstrueres i navngivingen, for eksempel i Olav Sima Ullvik, med tilnavnet Elvakongen, som peker både mot norske kongenavn og forfatternavnet Olav H. Hauge. Den tyske SS-offiseren Ottomax Zuckerkandl har et tysk keisernavn og dessuten navnet til to østerrikske vitenskapsmenn. Brødrene Zuckerkandl, Otto og Emil, som var kjente medisiner i Wien før første verdenskrig, var ikke nazister, men jøder, så her har navnebruken til Fløgstad virkelig skapt en kameleon.

20 Formuleringen er en eufemisme for tortur.

21 Formuleringen er et sitat fra offisielle dokumenter om Norges relasjon til USA.

mot terror» (Fløgstad, 2019, s. 481), altså med klar referanse til Guantanamo. I alle fall kan folk trekke «et lettelsens sukk» (Fløgstad, 2019, s. 481) og slå seg til ro i troen på at terroren og dens politiske begrunnelse er ryddet vekk fra samfunnet for godt. Det romanen gjør, er selvsagt å vise noe annet.

Avslutning

De tre romanprosjektene har alle et intensjonelt nivå som kan knyttes til historieformidling, og i denne kapasiteten benytter de seg av kilder som i større eller mindre grad blir synliggjort. Blant ulike og sammenvevde teksttyper finner vi i alle romanene en didaktisk diskurs med intensjon om å opplyse leseren om fortidens hendelser og formidle annen kunnskap. Det etiske eller politiske ærendet kan hos Michelet identifiseres til å skape oppmerksomhet rundt krigsseilernes innsats, hos Stranger til å formidle jødernes lidelser og undersøke nazistens beveggrunner, og hos Fløgstad til å underbygge en tese om kapitalismens korrupperende virkninger.

Som romaner har disse bøkene samtidig en svært ulik fortellemåte, og det jeg har vist i analysene, er at de i egenskap av krigsminnelitteratur trekker på etablerte konvensjoner, men forholder seg ulikt til disse. Michelet har spenningsromanen som sjangermodell og empatisk innlevelse som leserstrategi. Han skriver fengende om sine sjømenn, men resirkulerer samtidig foreldete kjønnsstereotyper som det ikke stilles spørsmålstegn ved. Stranger har skapt sitt eget «leksikonkonsept», som skal favne alt, og involverer leseren mer eksplitt i sine problemstillinger. Han forsøker å vekke empati og skape innsikt, men tyr til språklige klisjeer og patologisering av nazisten for å bidra til forståelse. Fløgstad har en dekonstruktiv strategi idet konvensjoner som generasjonsforløp, heltefortellinger og subjektkonstruksjoner blir utprøvd, men oppløst. Hans stil er mer selvrefleksiv enn de andres siden den ironiske retorikken regelmessig minner om at teksten ikke uten videre kan leses som ufortolket virkelighet.

En spesielt interessant side ved alle romanene er at de integrerer seksuelle aspekter på ulikt, men dominerende vis. Hos Michelet er det en

ytterst konvensjonell seksuell struktur som gjennomsyrrer de seks binde-
dene, idet mannens fantasier og relasjoner bindes opp i forestillingen om
kvinnen som enten hore eller madonna. Hos *Stranger* er det overgriperen
som må forklares med en patologisk seksualitet for å tilfredsstillende behovet
for å forstå kriminaliteten og umenneskeligheten. Hos Fløgstad er seksu-
aliteten en drivkraft som er både diffus og svært virksom, idet den liksom
kapitalen skaper gåtefulle allianser og ugjennomsiktige forbindelser.

Referanser

- Abraham, N. & Torok, M. (1994). *The shell and the kernel. Renewals of psychoanalysis*.
The University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2007). *The Jewish writings* (J. Kohn & R. H. Feldman, Red.). Schocken
Books.
- Carlyle, T. (1841). *Heroes, hero-worship and the heroic in history*. Chapman and Hall.
- Eaglestone, R. (2011). Avoiding evil in perpetrator fiction. *Holocaust Studies*, 17(2–3),
13–26. <https://doi.org/10.1080/17504902.2011.11087280>
- Ellefsen, B. (2021, 28. mai). Angår det virkelig dem? *Morgenbladet*. <https://www.morgenbladet.no/boker/bokessay/2021/05/28/angar-det-virkelig-dem/>
- Fløgstad, K. (2019). *Due og drone*. Gyldendal.
- Gujord, H. H. (2020). Due og drone. Kjartan Fløgstad som The Good, the Bad and
the Ugly. I N. Simonhjell & B. Jager (Red.), *Norsk litterær årbok* (s. 120–146).
Samlaget.
- Haagensen, O. (2012, 23. november). Havari på kultursidene. *Morgenbladet*. https://morgenbladet.no/boker/2012/havari_pa_kultursidene
- Hirsch, M. (1997). *Family frames. Photography, narrative, and postmemory*. Harvard
University Press.
- Hirsch, M. (2008). The generation of postmemory. *Poetics Today*, 29(1), 103–128.
<https://doi.org/10.1215/0335372-2007-019>
- Hjeltnes, G. (2014, 18. november). Nok en lesefest fra Jon Michelet! VG. <https://www.vg.no/rampelys/bok/i/82AoQ/bokanmeldelse-jon-michelet-gullgutt>
- Hjorthol, G. (2019). Ein nynorsk roman? Om Kjartan Fløgstads skriftkulturelle
praksis. I S. J. Helset & E. Brunstad (Red.), *Skriftkulturstudiar i ei brytingstid*
(s. 105–136). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.67>
- Komissar, V. (1995). *På tross av alt. Julius Komissar – norsk jøde i Auschwitz*.
Aschehoug.
- Lothe, J. (Red.). (2013). *Kvinnelige tidsvitner. Fortellinger fra Holocaust*. Gyldendal.
- Lønnå, E. (2010). *Sjøens kvinner. Ute og hjemme*. Spartacus forlag.
- Manus, M. (1945). *Det vil helst gå godt*. P. F. Steensballes Boghandels Eftg.

- Manus, M. (1946). *Det blir alvor*. P. F. Steensballes Boghandels Eftg.
- Michelet, J. (2018). *En sjøens helt. Skogsmatrosen*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2012)
- Michelet, J. (2016). *En sjøens helt. Skytteren*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2013)
- Michelet, J. (2016). *En sjøens helt. Gullgutten*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2014)
- Michelet, J. (2018). *En sjøens helt. Blodige strender*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2015)
- Michelet, J. (2017). *En sjøens helt. Brennende skip*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2016)
- Michelet, J. (2019). *En sjøens helt. Krigerens hjemkomst*. Oktober. (Opprinnelig utgitt 2018)
- Oktober. (2021a). Jon Michelet. https://oktober.no/Jon_Michelet (lest 9.6.2012).
- Oktober. (2021b). En sjøens helt. <https://oktober.no/en-sjoens-helt> (lest 9.6.2021).
- Rigney, A. (2005). Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory. *Journal of European Studies*, 35(1), 11–28. <https://doi.org/10.1177%2F0047244105051158>
- Rigney, A. (2008). The dynamics of remembrance: Texts between monumentality and morphing. I S. B. Young, A. Nünning & A. Erll (Red.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook* (s. 345–356). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.5.345>
- Rognlien, J. (2012, 12. november). Jon Michelets testamente. *Dagbladet*. <https://www.dagbladet.no/kultur/jon-michelets-testamente/63025438>
- Storeide, A. (2014). *Norske krigsprofitører. Nazi-Tysklands norske medløpere*. Gyldendal.
- Stranger, S. (2018). *Leksikon om lys og mørke*. Aschehoug.

KAPITTEL 8

«Kunne vi utvida grensene for hva et fellesskap skal tilby med det?» Skriftlig behandling av motstridende anerkjennelser

Erlend Wichne

Universitetet i Agder

Abstract: I elaborate on the relationship between memory and recognition, in light of my experimental novel *Sankthans* (Wichne, 2019). I claim that memory does not appear as a result of recognition, and that the discrepancy between the states of memorizing and recognizing might prove fruitful for poetic writing. The contribution ends with five poems.

Keywords: memory, World War II, recognition, poetry, experimental novel

Mot slutten av romanen *Himmelarkivet* finner Gaute Heivoll (2008) endelig grava til den såkalte Herman Weiss og forundres over hvor godt ivaretatt den er. I møte med gravsteinen er det flere ting som slår ham: Den er plassert nærmere kirkeveggen enn han hadde trodd, med tanke på at Weiss var det han kaller for en «selvmorder»; det hadde ikke falt ham inn at Weiss kunne hatt ei kone; det faktum at det er satt blomster ved grava, tolker han også som et tegn på at det finnes slektninger som steller med den. Heivoll fortsetter:

Sitering av denne artikkelen: Wichne, E. (2021). «Kunne vi utvida grensene for hva et fellesskap skal tilby med det?» Skriftlig behandling av motstridende anerkjennelser. I T. Bjerkås, T. V. H. Hagen & G. Aaby (Red.), *Tid for anerkjennelse. Andre verdenskrig i fortid og i nåtid* (Kap. 8, s. 193–199). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.148.ch8>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

Jeg hadde tenkt å ta et bilde av graven, men av en eller annen grunn gjorde jeg ikke det. Jeg bestemte meg i stedet for å bevare synet for mitt indre. Jeg ble stående lenge. Samtidig var jeg redd noen skulle komme, noen som skulle nettopp til denne graven for å stelle den, vanne blomstene, se til at alt var som det skulle. Jeg ante ikke hva jeg skulle si hvis *det* skulle skje. Jeg gikk flere runder rundt på kirkegården og lot som om jeg leste på steinene omkring, som om jeg egentlig lette etter en annen grav. Men hver gang kom jeg tilbake til utgangspunktet. Det gikk opp for meg at det hele plutselig var blitt mye mer komplisert. Alt hadde vært mye enklere om graven ikke var der. Eller i det minste om den hadde vært vanskjøttet. At navnene nesten ikke hadde vært leselige. Og om den hadde ligget et annet sted enn der den lå. Alt ble plutselig mer komplisert bare på grunn av en grav. Av den hvite steinen med den svarte skriften, av de få metrene bort til kirkeveggen, av de friske blomstene. Av at Weiss hadde sine kjære. Weiss og hans *Hustru* – sto det på steinen. De to som hadde vært gift for over seksti år siden, og så mistet hverandre. Men nå – i døden – var de blitt gjenforent. Jeg noterte meg årstallene. I femtiåtte år hadde hun levd alene. Og nå var de gjenforent, som om de nå endelig behøvde hverandre igjen. Han døde i 1945, mens hennes liv fortsatte. Hennes liv strakte seg langt inn i mitt eget, og fylte også *det*. Fru Herman Weiss døde i 2003, nittini år gammel. (Heivoll, 2008, s. 212–213)

Dette utdraget fra Heivolls roman er på sett og vis den skjulte inngangen til boka *Sankthans*, som jeg ga ut i 2019 (Wichne, 2019). Jeg sier «på sett og vis» fordi det er vanskelig å vite hva boka mi hadde vært uten Heivolls roman: *om* den i det heile tatt hadde blitt skrevet, og i så fall hvilken tilgang jeg ville hatt til den delen av historia som jeg skriver om – måtte det vært min families egen tilgang, og ville det vært noe mindre fruktbart enn en sjenanse for ikke å ha kunnskap om menneskene i slekta mi, som hadde leda skrivinga? Det er vanskelig å vite.

I programmet til Agderseminaret 2020 spør arrangøren om alle fortjener å bli huska. For enkelte lesere av programteksten er dette ei brå formulering. For det selvsagte svaret er jo at nei, alle fortjener ikke å bli huska. Omtalte Weiss jobba som tolk for det tyske sikkerhetspolitiet her i hovedkvarteret deres i Kristiansand fra november 1944 og fram mot okkupasjonens slutt. Før dette hadde han vært varaordfører i Mandal byting for partiet Nasjonal Samling fra 1942. En personlig konflikt med ordføreren gjorde at Weiss trakk seg fra alle verv i 1943 og meldte seg

ut av partiet. Han begikk selvmord på cella i Mandal hjelpefengsel noen dager etter frigjøringa av landet. Det er for mye å gå inn på alle hans forbrytelser under andre verdenskrig her. Jeg kjenner heller ikke til alt om ham. Her på Arkivet var han med på skjerpa avhør. Han begikk grove maktovergrep i sin posisjon som varaordfører. Han anga en stor mengde mennesker, blant anna på grunn av at de skreiv dikt og på grunn av at de ga mat til krigsfanger. Det er også mye av historia om ham før okkupasjonen som er uviss. Han var tysker fra Böhmen i Østerrike-Ungarn. Han kjempa ved Trieste under første verdenskrig. Han dro fra det som var blitt Tsjekkoslovakia for å utdanne seg til å bli vever i Tyskland. Han kom til Mandal og ble ansatt i tekstilindustrien. Han ble disponent. Han ble norsk statsborger i 1925. Han gifta seg med ei norsk kvinne i 1930. De fikk ett barn i 1931. Den 10. februar 1934 meldte han seg inn i partiet Nasjonal Samling. Han bidro til å organisere et lokallag av NS til stortingsvalget i 1936. Etter dette lå partiarbeidet lenge nede.

Fortjener alle å bli huska? Det er et spørsmål som gjør minne til noe som skulle dreie seg om valg og fortjeneste: Ei kollektivt samtidig velger å minnes personer i fortida som har gjort seg fortjent til å bli huska, eller til ikke å bli glemte. Mitt anekdotiske bevis på at dette ikke nødvendigvis er tilfelle, må være at jeg har vært på Weiss si grav til jul hvert år siden 2003. Det har ikke så mye med fortjeneste og valg å gjøre. Det dreier seg snarere om å besøke den grava som også er oldemor si. Det er den hun deler med oldefar, Wenzel Hermann Weiss. Grava heftes av et av Weiss' barnebarn. Jeg er dette barnebarnets sønn. Her er det mange ting å anerkjenne – å godta som gyldig, eller å se som rett. Anerkjennelsene som vi får fra litteraturen, ved funn av historiske gjenstander og dokumenter – et pass, et avhørsreferat, ei pilleeske – og gjennom familiens måter å minnes på, trenger ikke å gå i hop.

For en del minnearbeid tror jeg at verken fortjeneste eller valg er gode innganger når man vil forstå hvem som blir huska, hvorfor og hvordan. Minnearbeid skjer også uavhengig av fortjeneste og uten økonomiske eller faglige ressurser. Det er forsøk på å forstå, på å gi mening, på å finne riktige ord, på å etablere et språk – på å erkjenne – potensielt motstridende anerkjennelser. Det skjer i private hjem, kanskje med utgangspunkt i et fotografi, en følelse og enkelte fakta. Det skjer kollektivt og

kan være offisielt eller uoffisielt. Skrivninga av *Sankthans* var et forsøk på erkjennelse. Det var en privat måte å gjøre det, meint for å nå offentligheten.

Det eneste som skjer i den boka, er at du-et deltar på ei sankthansfeiring i sørlandsskjærgården, drikker for mye akevitt, blir full og våkner morgenen etter. Dagen derpå bidrar du-et i ryddinga etter festen. Rusen åpner skottene mellom du-ets anerkjennelse av de ulike måtene som familien, et lokalsamfunn og arkivene behandler historia på. I rusen er det mange ting som du-et opplever at ikke samsvarer. Det er dette du-et forsøker å skape en ny forståelse i. For dette du-et var en kvelds rus og nihilisme nødvendig for å overskride enkelte barrierer – som skyldfølelse for å være opprørt på vegne av den ondes kone og barn, skam over egen og andres mangel på kunnskap, irritasjon over hvor stille det går an å være, og opprør over stadig urett.

Over to sider bryner det fulle du-et seg på og forvrenger en tidligere samtale med en onkel. Onkelen har fortalt om det som han har hørt om si bestemors – du-ets oldemors – opplever etter frigjøringa. Dessuten har onkel snakka om si egen mors forsøk på å forstå si rolle i et nasjonalt etterkrigsfellesskap:

Onkel sier oldemor tok med seg farmor til rutebåten i Kleven. Han sier oldemor spydde seg rundt Lista-landet. Han sier at da de kom til Flekkefjord, måtte de bare gå i land. Reise tilbake, skal oldemor ha sagt. Ta bussen, returnere. Han sier det var vanskelig å finne sted å bo. Han sier at familien K hadde gitt dem hjelp i hjembyen. Onkel sier at de dro mot Bergen etter fire måneder likevel. Bodde hos tante Edith ei stund. Eller var hun inngift? Der tok de det med ro. Men farmor savna Mandal. Venner der. De oppholdt seg i Bergen i en fire måneders tid. Deretter tilbake. Og onkel kjenner seg igjen igjen nå. Når han går noen steder. Har begynt å lengte framover. Lengter mot en alder. Men årene virker ikke. Han plasserer hendene på stuebordet. Fortærer ingenting. Bordplata har jeg vaska, speiler seg i meg. (Wichne, 2019, s. 67)

Nå snakker onkel direkte i du-ets minne:

Ville mamma rense bildet sitt? Hadde vi fått henne i prat, kunne vi lært at hva som er mulig å si, avhenger av husets fire vegger. Kunne vi utvida grensene for hva et fellesskap skal tilby med det? Det står det ingenting å lese om noe sted.

Vi kunne hatt glimrende versjoner i hende. Det vi faktisk har, er et blankt tre linjers mellomrom på gulna papir som staten forvalter. En hvithet jeg slukner i. Jeg forstår hvorfor du spør om disse tingene for tida. Og jeg vil at du skal vite at jeg syns det er greit å snakke om alt. Men hvorfor formulerer du deg annerledes enn jeg gjør? Kan du si meg hvorfor du prater som om dette ikke angår deg direkte sjøl? Kan du forklare på hvilken måte det skulle være meg nærmere enn deg? Hvorfor du alltid velger historier du tjener på? Du gjør mye godt, vennen min, men du er ganske så udugelig når det kommer til stykket. (Wichne, 2019, s. 68)

Mye minnearbeid finner sted i familier parallelt med minnearbeid i institusjoner og på seminarer som Agderseminaret. Med en opplevelse av at slektsbånd binder en til det onde i historia, kan det være problematisk for mennesker å oppsøke tilgjengelige kanaler for formidling og etablering av lokal kunnskap. I utforskinga som leda meg til skrivinga av *Sankthans*, var det Landssvikarkivet som var det relevante arkivet for informasjon om oldefar. Dette arkivet oppbevares i Riksarkivet i Oslo. Når en hverdag finner sted, kan også den fysiske avstanden gjøre det vanskelig å bruke arkiver som en ressurs. Slik kan fortellingene i familien, bruddstykkene av visshet og behovet for en rettferdiggjørelse av sin situasjon i historia, forbli stående og gjeldende uten å ha vært testa opp mot fakta eller mot virkeligheten. Jeg kan ha sympati for dette. Likevel meiner jeg at nøstet av oppstykkta kunnskap, minner om kjære personer, mangler, uvisshet, skam, skyld, stillhet, berøringsangst, uskyld, arv, og så videre, risikerer å ta oppmerksomheten bort fra de viktigste spørsmålene. Disse dreier seg på ulike vis om ofrene for de grove og umenneskeliggjørende ugjernningene og om hvem som tjente penger på krig og okkupasjon. For at jeg, som skjønnlitterær forfatter, skal kunne nærme meg spørsmål om dette i framtida, har jeg tenkt meg nødt til å gjøre rede for hvordan jeg forholder meg til det faktum at oldefar begikk nesten ubegripelige ugjerninger, og at dattera hans var ei av de tryggeste kildene til omsorg i mitt liv.

Jeg er takknemlig for å ha blitt invitert til Agderseminaret 2020. Forhåpentligvis har jeg gjort det forståelig hvorfor det var spesielt for meg å snakke om *Sankthans* der. Etter invitasjonen skreiv jeg også poesi igjen for første gang på flere måneder, og de diktene som jeg skreiv, avslutter dette bidraget:

Slik minner kan stelle gravas hefter.
Slik barn igjen vil stelle barn.
Slik hender tror de ikke husker, og plantes i jord.
Slik jeg berører disse tingene.

Mens gravas hefter planter lyng om høsten, liljer når det blir vår,
oversås gressorgen med never av tvil rundt lykta. Steinen
sammen med andre steiner, nærer forbipasserende navnløs varme.
Menneskeheten, som under batterikjemien nesten sier: natta!
Og slik bakken ikke lenger holder gravas innhold som i vantro.

*

Tåka går hvit i trærne som også blir hvite.
I gresset hviler rimet
jeg må elske
lik et notat over vekstens dennesidighet.

Slik grava skjenkes en idé om et sted,
slik smelter skosålene mine etter en innedag.
Panelovnene forplanter seg. Heftelsene får form
lyng, batterier, av velstand. Likevel
livet vender slettes ikke tilbake med avtrykket på dette stedet.

Mine tenkte hender smuldrer hvilke never som helst med jord,
uten noe forhenværende, og uten å slippe.
Det er en måte å formilde og forbli ensom på.

*

Hva kan en som hefter, erkjenne?
Hva er gyldig for et barn?
Hva foretrekker en som tier?
Hva innlemmer den som tier, sine nære i?
Hva sier en som ikke skulle tro hva ens egne øyne glor på eller leser fra?
Hva stiller den av sult spørsmål krav, som steller
drømmen til mitt grove lille minne?

*

Nedenom!
Nedvurdert!
Nedbryter!
Og nødvendig!

Slik alt er ei grav. Og hva skal man gjøre med det?

Det svartner lik sprakende nikk til urørt vev.

Selv individet, offeret, det udelelige, det som rakner,
er skapt. Av oppløste koblinger
av ark og nedlagte selskap.
Så vær glemt vekst.

*

Grava kan minne om alt som graver.

Alle graver minner om grava, som minnes én
gjenstand, smal, som graver minner fram i et eget lys
av egne ord i kjente rom.

Er minner jordas malm – lille ert?
Mulm og mørke bekker av solidaritet, rundorm, tid og
omsatt arbeidskraft, mimet av henders bevegelser, med et tastatur
som ligger på én bredd ved det som strømmer.

Men mennesket uten eiendom og penger, uten mann
løfter mannen.

Slik det løsner fra vår himmel.

Og slik verden på den andre.

Referanser

- Heivoll, G. (2008). *Himmelarkivet*. Oslo: Tiden.
Wichne, E. (2019). *Sankthans* (bd. 389). Oslo: Flamme forlag.

